

Sprekend op schrift

Sprekend op schrift

Een selectie uit vijftien jaar lezingen en artikelen

van Paul Schnabel, 1998-2013

Sociaal en Cultureel Planbureau
Den Haag, maart 2013

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is ingesteld bij Koninklijk Besluit van 30 maart 1973.

Het Bureau heeft tot taak:

- a wetenschappelijke verkenningen te verrichten met het doel te komen tot een samenhangende beschrijving van de situatie van het sociaal en cultureel welzijn hier te lande en van de op dit gebied te verwachten ontwikkelingen;
- b bij te dragen tot een verantwoorde keuze van beleidsdoelen, benevens het aangeven van voor- en nadelen van de verschillende wegen om deze doeleinden te bereiken;
- c informatie te verwerven met betrekking tot de uitvoering van interdepartementaal beleid op het gebied van sociaal en cultureel welzijn, teneinde de evaluatie van deze uitvoering mogelijk te maken.

Het SCP verricht deze taken in het bijzonder bij problemen die het beleid van meer dan één departement raken.

De minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport is als coördinerend minister voor het sociaal en cultureel welzijn verantwoordelijk voor het door het SCP te voeren beleid. Over de hoofdzaken hiervan heeft hij/zij overleg met de minister van Algemene Zaken; van Veiligheid en Justitie; van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties; van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap; van Financiën; van Infrastructuur en Milieu; van Economische Zaken; en van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

© Paul Schnabel en het Sociaal en Cultureel Planbureau, 2013
SCP-publicatie 2013-6
Zet- en binnenwerk: Textcetera, Den Haag
Omslagontwerp: bureau StijlZorg, Utrecht
Omslagfoto: Henk Thomas, © KNAW

ISBN 978 90 377 0647 5
NUR 740

Voor zover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h Auteurswet 1912 dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.repro-recht.nl). Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (art. 16 Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

Sociaal en Cultureel Planbureau
Rijnstraat 50
2515 XP Den Haag
Telefoon (070) 340 70 00
Fax (070) 340 70 44
Website: www.scp.nl
E-mail: info@scp.nl

Inhoud

Welvarend, vredig... en chagrijnig	7
Rare jaren en barre tijden	12
Prikkels in preventie	22
Vertrouwd bebouwd	32
‘Twee overzijden die elkaar vroeger schenen te vermijden...’	39
Ethiek en Zakendoen	48
Vertrouwen maakt het leven gemakkelijk en gevaarlijk	54
Echte aandacht. Een halve eeuw telefonische hulpdienst en een halve eeuw sociale verandering	61
Verwondering en verlichting	71
Modern monarchisme. Van ‘vivat Oraenge’ naar ‘leve de koningin’	80
Een leven lang leren.	90
De wetenschappelijkheid van de theologie maatschappelijk bekeken	100
De socioloog als columnist, de columnist als socioloog	108
‘Dit wordt ons niet ontnomen: lezen.’ Over de zin van tekstedities.	114
Het doden van dieren: een sociologische visie op wat sociaal kan en a-sociaal is geworden	128
Is er een toekomst voor beleidsonderzoek?	137
De gelijktijdigheid van het ongelijktijdige	150
De multiculturele samenleving als utopie	166
Literatuur	180
Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau	183

Welvarend, vredig... en chagrijnig*

Sinds 2008 geeft het Sociaal en Cultureel Planbureau elk kwartaal in het Continu Onderzoek Burgerperspectieven een beeld van stemmingen en koersen in de Nederlandse samenleving. De vele en gevarieerde uitkomsten kon ik meestal toch samenvatten in de slagzin: 'Met mij gaat het goed, met ons gaat het slecht'. Inmiddels gaat het met 'mij' ook niet meer zo goed, want de recessie heeft in 2012 eindelijk de Nederlandse burger zelf bereikt. Hij ziet de werkloosheidscijfers stijgen, weet dat zijn pensioen niet meer veilig is en voelt in zijn portemonnee de oplopende kosten van de zorg. Vergeleken met veel andere landen, met de meeste landen zelfs, gaat het Nederland en de Nederlander nog steeds goed. Dat blijkt dan weer vooral uit de achtereenvolgende edities van 'De Sociale Staat van Nederland'.

In vele lezingen heb ik geprobeerd te laten zien hoe groot toch vaak het verschil is tussen wat de Nederlander denkt dat het geval is en wat uit onderzoek blijkt dat werkelijk het geval is. Een weerslag van deze verhalen is te vinden in dit artikel, dat verscheen in het tijdschrift *De God van Nederland*. Voor zover ik weet is het met het tijdschrift gegaan zoals het met God in Nederland gaat. Niet goed dus.

'Realiteitsresistent' heb ik de Nederlanders wel eens genoemd. Daar was ook reden toe. Ook als het heel goed gaat met het land, zijn Nederlanders ervan overtuigd dat het de slechte kant op gaat. Die overtuiging zit zo diep, dat er nauwelijks ruimte is voor een nog negatiever oordeel als het echt slecht gaat. Begin 2008, toen er meer mensen aan het werk waren dan ooit en ook een behoorlijk overschot op de rijksbegroting werd verwacht, wisten twee op de drie Nederlanders zeker dat het de slechte kant op ging. Niet meer dan één op de honderd geloofde dat het toch vooral goed ging met het land. Een jaar later, toen de banken op het nippertje waren gered en een snelle stijging van de werkloosheid werd verwacht, waren de antwoorden bijna precies hetzelfde. De eerlijkheid gebiedt wel te zeggen dat in 2010 de antwoorden toch wat positiever werden en in de loop van 2011 heel begrijpelijk juist weer wat negatiever.

Nederland is Denemarken niet

Helemaal buiten de werkelijkheid staat het gevoel van de Nederlander dus niet. Toch blijft het opmerkelijk hoe in een van de best georganiseerde en best functionerende landen van de wereld de stemming onder de bevolking zo gedrukt en bedrukt kan zijn en blijven. Om een typisch Nederlandse reactie voor te blijven voeg ik daar maar meteen aan toe dat lang niet overal op dezelfde manier op de stand van zaken wordt gereageerd. In Denemarken is men in het algemeen juist heel positief gestemd over de eigen samenleving, maar in Rusland en Bulgarije is men nog somberder dan in Nederland. Dat laatste is heel goed te begrijpen, maar Denemarken is in economisch en sociaal opzicht heel

* Verschenen in het tweede nummer van het tijdschrift *De God van Nederland*, 2012, p. 3-7.

goed met Nederland te vergelijken. Nederland heeft Denemarken zelfs al ingehaald wat het inkomen per hoofd van de bevolking betreft. Ook het werkloosheidscijfer is in Nederland lager. In beide landen is de arbeidsparticipatie heel hoog, in Nederland nu zelfs wat hoger dan in Denemarken. Het aantal gewerkte uren per week is in beide landen juist weer laag. Dat is mooi als je tegelijkertijd ook tot de rijkste landen van de Europese Unie hoort. Gemiddeld worden in Griekenland per werknemer per week de meeste uren gemaakt – 42 tegenover 31 in ons land en 33 in Denemarken – maar dat heeft toch niet erg mogen baten. Het gaat uiteindelijk om productiviteit en niet om tijd. Op bijna alle internationale vergelijkingsmaten scoort Nederland in positieve zin heel hoog. Op de sociaaleconomische ‘misère-index’ heeft Nederland het beste rapportcijfer van alle landen. Op de Human Development Index hoeven we alleen het door olie en gas schatrijk geworden Noorwegen ruim voor ons te laten gaan en tot 2010 ook nog net Ierland. Dat zal nu wel niet meer het geval zijn, want Ierland kampt met een werkloosheid van meer dan 12% en een oplopend emigratie-overschot. Veel vooral jonge Ieren trekken weg naar andere Angelsaksische landen waar nog wel werk is. Nederlanders praten wel graag over weggaan, maar uiteindelijk zetten maar weinigen de stap en velen keren ook weer terug. Wie rust en natuur zoekt, kan elders vaak beter terecht. Wie hoopt over de grens een prettigere samenleving en een soepelere overheid te vinden, zal meestal worden teleurgesteld.

Internationale vergelijkingen

De beste internationale vergelijkingsgrondslag is te vinden in de door de OECD, de internationale organisatie voor economische ontwikkeling en samenwerking, pas onlangs geïntroduceerde Better Life Index. In de BLI is bijna alles, van arbeid tot zorg en van sociale zekerheid tot sociale veiligheid, opgenomen. Met een rapportcijfer van gemiddeld 7,5 blijft Nederland dan net iets achter bij Finland en nog iets meer bij Noorwegen en Denemarken. De beste van de klas is Zweden, met ruim een 8. Landen als Portugal, Hongarije, Griekenland, Polen en ook Spanje en Italië halen geen voldoende. Frankrijk, Duitsland en België zitten rond de 7 als rapportcijfer. Elke keer blijkt weer dat het leven het beste is in de Noordse landen en in Nederland. Ze zijn democratisch, vredig, weinig formeel en het verschil tussen de hoge en lage inkomens is niet al te groot. Het zijn burgerlijke landen waar bijna iedereen zich lid van een brede middenklasse beschouwt. Nederland is in oppervlakte een klein land, al wordt dan wel eens vergeten dat bij ons vrijwel elke vierkante meter bewoonbaar en bruikbaar is. Qua bevolking is het met meer dan 16,5 miljoen mensen helemaal niet zo klein: nummer acht in de EU-27 en wat bruto binnenlands product per hoofd van de bevolking na Luxemburg ook het rijkste land van de EU. Met een bbp van dit jaar meer dan 600 miljard euro horen we tot de G-20, waar we politiek echter geen deel van uitmaken. De economische nummer twee van de wereld, China, heeft met tachtig keer zoveel inwoners nu ongeveer tien keer ons bbp. In de Europese Unie zijn we na de meer dan 900 miljard euro van Duitsland met ruim 400 miljard euro het grootste exportland. Ongeveer de helft daarvan maken we zelf, voor de andere helft zorgen we voor de opslag en het transport. Daar verdienden we in de zeventiende eeuw al veel geld mee en dat is nog steeds zo. Overigens spelen in onze eigen export agrarische producten een opvallend grote rol. Na de Verenigde Staten zijn we in omzet

de belangrijkste landbouwexporteur van de wereld. Nog altijd betaalt men overal graag grif geld voor inderdaad de kaas en de tulpen, maar ook voor het melkpoeder en de zaden.

De regering wil graag dat wij tot de vijf belangrijkste en meest concurrerende kennis-economieën van de wereld gaan behoren. Nu staan we op de zevende plaats. Geen slechte positie, maar het geeft toch te denken dat juist goed met ons vergelijkbare landen als Zwitserland en Zweden wel bij de eerste vijf horen. Wij kunnen hoger komen, maar dan moeten we wel veel meer in wetenschappelijk onderzoek gaan investeren. Zweden geeft daar met 4% van het bbp meer dan twee keer zoveel aan uit als wij. Voor dure landen met weinig grondstoffen en een verouderende bevolking ligt de welvaart van de toekomst echt in het aanbod van hoogwaardige producten en diensten. Dat zou ook voor ons moeten kunnen gelden, want inmiddels heeft Nederland in de EU het hoogste opleidingsniveau onder de bevolking van 25-34 jaar. 37% van die leeftijdsgroep heeft met succes een opleiding op een hogeschool of een universiteit afgerond. Dat is meer dan in Denemarken (35%) en opvallend veel meer dan in Duitsland (17%).

Liever zzp dan ondernemer

Er is meer nodig dan alleen een hoog opleidingsniveau. Ondernemerszin en ondernemersdurf bijvoorbeeld. Op het eerste gezicht lijkt het ook daaraan in Nederland niet te ontbreken. Ons land telt meer dan 1 miljoen ondernemers, maar meer dan 700.000 van hen zijn zelfstandigen zonder personeel. Meestal willen ze dat ook zo houden. Ondanks de flexibilisering van de arbeidsmarkt zijn de meeste mini-ondernemers erg bang om personeel aan te nemen. Liever wat minder werk dan het risico iemand in dienst te moeten nemen die zich straks ziek meldt of onvoldoende kwaliteit levert. Dat het ziekteverzuim in 1990 nog op gemiddeld bijna 10% lag en nu al jaren niet hoger is dan 4% blijft dan buiten beschouwing. Het collectieve geheugen vertelt een ander verhaal.

Naar verhouding telt Nederland nu wel meer ondernemers dan de Verenigde Staten, maar zolang zij alleen zelf hun bedrijf blijven draagt dat toch niet bij aan de echte groei van de economie. Dat blijft nodig, want de bevolking blijft met gemiddeld 50.000 tot 60.000 mensen per jaar groeien en de producten die wij in het buitenland moeten kopen, worden ook steeds duurder. Het verlangen naar de terugkeer van de gulden wordt misschien toch wat minder als dan ook zichtbaar wordt dat voor een liter benzine nu bijna 4 gulden moet worden betaald.

Wat de arbeidsparticipatie betreft zijn we van ver gekomen. In de jaren tachtig daalde de arbeidsparticipatie nog van jaar tot jaar. Onder het eerste Paarse kabinet (1994-1998) werd daarom 'werk,werk, werk' het motto. Werken is goed voor de mens, maar ook nodig voor de welvaart van de samenleving. Het is gelukt om de arbeidsparticipatie te verhogen, meer nog zelfs dan onze eigen statistieken laten zien. Overal in de EU wordt iemand als werkend beschouwd vanaf één uur betaald werk per week. Alleen in Nederland gaan we pas tellen als iemand twaalf uur per week werkt. Dat is wel een beetje raar, omdat in geen land méér in deeltijd gewerkt wordt dan juist in Nederland. Van de vrouwen werkt driekwart in deeltijd en van de mannen een kwart. Hanteren we het één uur-criterium van de Europese Unie, dan komen we op een arbeidsparticipatie van 77% voor

de leeftijdsgroep 15-65 jaar. Dat is de hoogste arbeidsparticipatie van de hele EU. Hoger ook dan in de Verenigde Staten.

De arbeidsparticipatie kan nog verder omhoog, maar de grenzen komen toch in zicht. In een moderne, hoogontwikkelde samenleving wil je natuurlijk niet dat er al vanaf 15 jaar fulltime gewerkt wordt. Inmiddels is de kwalificatieplicht, in feite de leerplicht, dan ook al verhoogd van 16 naar 18 jaar. Een groot deel van de schoolgaande en studerende jongeren heeft overigens wel werk naast de studie, maar dat telt in de statistiek niet mee. De echte vergroting van het arbeidsaanbod moet dan ook gezocht worden in gemiddeld meer uren per week, in absoluut meer mensen aan het werk en in meer jaren blijven werken. Het eerste lukt langzaam, het tweede wordt steeds moeilijker en het derde gaat eigenlijk steeds sneller. Formeel is de pensioenleeftijd nog niet verhoogd, maar de feitelijke pensioenleeftijd ligt nu al weer op 63 jaar en is stijgend. Meer dan 130.000 mensen zijn ook nog of weer aan het werk na hun 65ste en dat worden er steeds meer. Onder de 65 jaar zijn er echter in de beroepsbevolking (dus exclusief huisvrouwen, studenten en vroeg-gepensioneerden) meer dan 1,1 miljoen mensen niet aan het werk, de bijna 0,5 miljoen werklozen niet meegerekend. Een deel zal door ziekte of handicap ook niet meer aan het werk kunnen, maar misschien een derde of de helft toch wel.

Nog niet vergrijsd

Dat zal de uitdaging voor de komende jaren zijn. Meer mensen langer aan het werk is ook noodzakelijk, omdat het goede voorbeeld van de Scandinavische landen ons inmiddels wel geleerd heeft dat een genereus systeem van sociale zekerheid alleen kan blijven bestaan als er zoveel mogelijk mensen aan het werk zijn. Net als alle andere westerse landen is Nederland aan het vergrijzen. Er wordt wel altijd gedaan of het probleem nergens zo erg is als bij ons, maar dat is echt onzin. Met bijna 16% van de bevolking boven de 65 jaar hoort Nederland nog tot de jongste landen van Europa. Landen als Zweden, Duitsland en Italië zitten nu al op de 20%, die wij pas na 2025 gaan bereiken. Japan heeft zelfs al 25% bejaarden, een percentage dat Nederland pas in 2040 gaat halen. Vergeleken met elk ander land binnen of buiten Europa hebben wij bovendien het beste pensioensysteem met naast de AOW een kapitaal van nu al ongeveer 800 miljard voor het aanvullende pensioen. In de toekomst zal dat overigens niet meer voldoende zijn om aan de verplichtingen te voldoen. Dat is jammer, maar we moeten er wel bij bedenken dat er geen leeftijdsgroep is die minder door armoede wordt geraakt dan de 65-plussers. Met 2,5% met een echt laag inkomen zijn we gelukkig ver verwijderd geraakt van de tijd dat 'oud' gelijk stond aan 'arm'. Dat juist dat niet het geval zou mogen zijn, was het uitgangspunt voor de invoering van de AOW meer dan een halve eeuw geleden. Ouderen zouden een fatsoenlijk en zelfstandig bestaan moeten kunnen leiden, onafhankelijk van de zorg en de financiële hulp van hun kinderen.

Dat is dus gelukt. Voor het eerst in de geschiedenis van de mensheid zijn het juist de ouderen die het beste af zijn. Het vreemde is echter dat niemand er trots op lijkt te zijn of zelfs maar blij mee is. De ouderen zelf hebben vaak het gevoel dat zij financieel steeds verder achterop aan het raken zijn, terwijl bij jongeren juist de opvatting veld wint dat zij onevenredig bij moeten dragen aan de pensioenwelvaart van de oudere generaties. Tegen de tijd dat zij zelf met pensioen willen, is het geld dan op.

De feiten en het gevoel

Hier komen we op het punt waar de objectieve feiten in aanvaring komen met de subjectieve beleving. Het gaat niet goed met ons en het gaat zelfs steeds slechter, dat is de heersende opinie. De feiten zijn anders, maar op hun beurt zijn opinies ook weer feiten. Hier geldt wat in de sociologie bekendstaat als het Thomas-theorema: 'if men define situations as real, they are real in their consequences'. De Nederlandse politici hebben na 2000 de hardheid van het theorema ten volle ondervonden. De politieke belangstelling is groter dan ooit, maar de waardering voor politici is gedaald en geen politicus is meer zeker van zijn toekomst. Als kamerlid voor de vvd was Rita Verdonk in haar eentje bijna goed voor tien zetels, maar op eigen kracht haalde ze met Trots op Nederland nog niet voldoende stemmen voor één zetel. Het vertrouwen komt te voet en gaat te paard. Voor de eeuwwisseling hoorde je dat niemand ooit zeggen, nu is het een spreekwoord dat de geest van de tijd perfect lijkt te weerspiegelen.

De Nederlanders zijn kritisch over hun eigen samenleving en nog kritischer op regering en parlement. Ze zijn allerm minst kritisch over of op zichzelf. Al meer dan tien jaar geeft ruim 80% van de Nederlanders aan in hun persoonlijk leven gelukkig tot zeer gelukkig te zijn. 3% bekent niet zo gelukkig te zijn en maar 1% is echt ongelukkig. Eens te meer opmerkelijk, omdat we tegelijkertijd hebben kunnen vaststellen dat maar 1% van de Nederlanders denkt dat het met het land echt de goede kant op gaat. In geen land van de EU waren in 2010 zo weinig mensen bang hun baan te zullen verliezen of persoonlijk financieel door de crisis geraakt te zullen worden.

Na het voorgaande zal het dan ook niet meer verrassen dat de tevredenheid over het eigen leven alleen hoger is bij de Denen en Zweden. Een beetje verrassend is misschien toch wel dat het in België al een heel stuk lager ligt dan bij ons en in landen als Italië zelfs onder de 20% blijft. Dat was ook al in de jaren voor de eurocrisis zo en dat zal nu zeker niet beter geworden zijn.

Realiteitsresistent?

Nederland is geen paradijs, maar juist voor de gewone burger, voor Henk en Ingrid dus, zijn er weinig andere landen waar het leven eerlijker, prettiger, veiliger en comfortabeler is dan hier. Toch denken we, althans heel velen van ons, dat het vroeger het beste was en elders in elk geval beter. Dat is allebei aantoonbaar niet waar, maar feiten tellen minder dan mening en gevoel.

Rare jaren en barre tijden*

Je betitelt een lezing tot ‘alternatieve troonrede’ en je laat hem uitspreken vanaf een tot troon opgesierde reusachtige stoel, en je hebt een volle zaal en de belangstelling van de media. Dat gebeurde mij op 21 september 2011 in Nijmegen. Het was een bijzondere ervaring en de opdracht er een troonrede – maar dan ‘anders’ – van te maken leidde ook tot een ‘ander’ soort voorbereiding. Voor mijn doen uitzonderlijk leidde het tot een geheel uitgeschreven tekst, die ik inderdaad ook integraal heb voorgelezen.

De millenniumbug, daar waren we bang voor bij de jaarwisseling van 1999 naar 2000. Verder leek er weinig te vrezen. Integendeel, de Sovjet-Unie was Rusland en dus een stuk kleiner geworden, de markteconomie bracht de wereld ongekende groeicijfers en tegelijkertijd waren overal ‘progressive leaders’ aan het bewind: Blair, Clinton, Kok. Nederland was met zijn poldermodel het breed bewonderde bewijs dat de combinatie van welvaart en welzijn voor bijna heel de bevolking mogelijk was. Het einde van de geschiedenis als een eindeloze reeks conflicten en oorlogen leek nabij. De euro als symbool van Europa’s groeiende eenheid werd door de overgrote meerderheid van de bevolking enthousiast begroet. Het is dat dit te bewijzen is, anders zou het nu zeker ontkend worden. Het eerste decennium van het nieuwe millennium is inderdaad wel heel anders verlopen dan tien jaar geleden gedacht, verwacht en zeker gehoopt werd. Dat geldt voor de wereld en het geldt ook voor Nederland. Het geldt in het bijzonder ook voor Nederland, schreef ik bijna. Dat is echter toch alleen maar waar voor wie echt denkt dat zich hier de navel van de wereld bevindt en dat dus ook alle ogen daarop gericht zouden moeten zijn. Natuurlijk, drie recessies en twee hoogconjuncturen, twee politieke moorden, zes kabinetten en enkele moeizame vredesmissies zijn in tien jaar wel wat veel. Zeker voor een land, waarvan Sir Colin Budd, aan het begin van deze eeuw de Engelse ambassadeur in ons land, ooit zei ‘dat er nooit iets gebeurt en je er dus alleen naartoe wilt als je tegen je pensionering aan zit of nog kleine kinderen hebt’. Achteraf ging hij meer dan tevreden weg, er was tenminste regelmatig belangrijk nieuws te melden geweest. Nederland steeg in die jaren ook in de rangorde van de buitenlandse vertegenwoordigingen van het Verenigd Koninkrijk. Nederland was interessant geworden, omdat het land het moeilijk met zichzelf had gekregen. Van een gidsland was het ineens een bits land geworden.

Wat werd allemaal anders?

Rare jaren werden het na 2000. Er zijn al veel pogingen gedaan tot een analyse te komen van wat er nu precies waarom en wanneer veranderde. Ligt het begin toch op de beurs met Nina ‘thumbs up’ Brink als icoon van de ICT-hausse, die kort daarna overging in de dotcom-crisis? Heeft het misschien toch ook te maken met het verloren gaan van de

* NRC *Handelsblad* publiceerde de alternatieve troonrede op 21 september 2011, en in een geactualiseerde en uitgebreidere vorm is hij als inleiding opgenomen in: Paul Schnabel (2012). *Rare jaren. Over welzijn en welvaart in Nederland*, p. 11-24. Amsterdam: *Financieel Dagblad*/Business Contact.

principes van solidariteit, gematigdheid en verantwoordelijkheid in een samenleving waarin individualisme en hedonisme de toon zijn gaan zetten? Is dat weer het gevolg geweest van de commercialisering van de media en de wil overal te zoeken naar de mogelijkheden van marktwerking? Hebben overheid en politiek niet te lang de ogen gesloten gehouden voor het groeiende ressentiment bij de groepen in de samenleving die zich in de groeiende welvaart tekortgedaan en in de politiek in de steekgelaten hebben gevoeld? Meer dan wie ook voelden zij de last van honderdduizenden vreemdelingen, die juist hun burens werden? Is na het wegvallen van de dreiging van het communisme een nieuw gevaar gevonden in de 'massamigratie' van moslims en de sluipende islamisering van Europa? Beginnen we nu pas te beseffen dat het echte probleem in de komende jaren misschien niet eens politiek of economisch zal zijn, maar ecologisch? 'Duurzaam', 'groen' en 'biologisch' zijn verleidelijke en verleidende bijvoeglijke naamwoorden geworden. Het klimaat verandert door ons toedoen en door het internationaal snelgroeiende gebruik van fossiele brandstoffen. Al vóór 2020 zal er onvoldoende olie geproduceerd kunnen worden om aan de vraag te voldoen. Kernenergie leek even de oplossing die het voor de landen om ons heen tegen onze grens aan is, maar de kernreactor ramp in Japan heeft dat perspectief weer afgesloten. Echt alternatieve bronnen van energie zullen onvoldoende beschikbaar zijn om in het tekort te voorzien. Zon, wind en biobrandstof komen in Nederland nog niet op 4%. Wat gaat er dan gebeuren? Zal alleen de prijs van energie omhooggaan of zal er internationaal geweld gebruikt worden om in de eigen nationale behoefte te voorzien? Dat zal dan vooral een Amerikaanse behoefte blijken te zijn. Hoeveel zal er dan voor ons nog overblijven?

Het zijn soms typisch op de Nederlandse situatie betrekking hebbende vragen, maar steeds vaker toch ook vragen die zich op wereldniveau voordoen. Klein en kwetsbaar zal Nederland daar niet het verschil kunnen maken, maar tegelijkertijd zal Nederland zich niet kunnen onttrekken aan de gevolgen van het verschil dat de grote spelers – de Verenigde Staten, China, Duitsland – wel zullen weten te maken. Er is wel de wens dat te doen en steeds meer ook de fantasie dat het mogelijk zal zijn comfortabel te leven achter grenzen die als een veilige schutting om ons heen staan. Dat is zeker niet alleen in Nederland zo. De internationale migratie en de eurocrisis hebben in veel andere Europese landen het nationale sentiment opnieuw aangewakkerd. Ook politieke partijen die daar vroeger weinig mee op hadden, beseffen dat het nieuwe nationale gevoel een kracht is waar ook in de eigen gelederen rekening mee moet worden gehouden. De rationaliteit die het proces van de Europese eenwording op economisch gebied stuurt – in elk geval leek te sturen – vindt een steeds sterkere tegenspeler in een emotie die meer nog dan het nationale belang het behoud van de nationale identiteit hoog in het vaandel voert.

Een groeiende minderheid van de Nederlanders meent serieus dat het beter zou zijn de Europese Unie te verlaten. Het idee van een Europese 'grondwet' is al van meet af aan afgewezen als een ongewenste symbolische verandering van identiteit. Oranje is de kleur van het volk geworden en juist op internationale tribunes hullen Nederlanders zich bij voorkeur in oranje om zich heel duidelijk van de anderen te onderscheiden en de gemeenschappelijke identiteit als alles bepalend verschil te vieren. Daarbij moet

niet vergeten worden dat pas door en na de Tweede Wereldoorlog de Nederlanders zich bewust zijn geworden samen niet alleen een natie, maar juist ook één natie te vormen. Naarmate de ruimtelijke grenzen minder betekenis krijgen, wordt de behoefte aan onderlinge binding en aan onderscheid met anderen juist groter.

De politieke barometers in de landen om ons heen wijzen bijna overal in dezelfde richting. De Europese Unie is in korte tijd bijna dubbel zoveel landen gaan tellen, maar de eurocrisis heeft inmiddels laten zien dat de voorwaarden voor zoveel gemeenschappelijkheid nog lang niet vervuld zijn. Het behoud van de eenheid van de eurozone wordt duur betaald en in de verschillende samenlevingen bestaat grote twijfel of het uiteindelijke resultaat de hoge prijs wel waard zal zijn. Het is bovendien niet zeker dat de prijs niet nog veel hoger zal worden en dat niet alleen omdat het beste antwoord ligt in de overdracht van nog meer bevoegdheden aan de EU. Daar is politiek en maatschappelijk weinig draagvlak voor. Het is ook moeilijk uit te leggen dat juist de rijkste en best bestuurde landen voor het behoud van hun welvaart meer gezag uit handen moeten geven om in de toekomst slecht gedrag van andere lidstaten te kunnen voorkomen. Nederland hoort bij de kleine groep van landen die ondanks alle interne problemen de afgelopen tien jaar toch succesvol zijn geweest. De arbeidsparticipatie is de hoogste en de werkloosheid de laagste van de Europese Unie, het inkomen per hoofd van de bevolking na Luxemburg het hoogste en de staatsschuld kan nog altijd tegen bijna de laagste rente worden gefinancierd. Na Duitsland is Nederland de grootste exporteur van de EU en na de VS de grootste landbouwexporteur van de wereld. Met tachtig keer zoveel inwoners heeft China nu acht keer ons bruto binnenlands product. Dat verschil zal snel groter worden, maar het zal nog lang laten zien dat we een land zijn dat zijn positie in de wereld ook in de rare jaren na 2000 heeft weten te versterken. De grote opgave zal zijn dat ook in de komende jaren en onder andere aanzienlijk moeilijker omstandigheden te blijven doen. Om in welvaart en welzijn op dezelfde plaats te blijven zullen we steeds harder moeten lopen.

De bedreigde elite of de bedreiging door de elite

Al vóór het jaar 2000 begon duidelijk te worden dat er in de samenleving een stemmingswisseling op gang begon te komen. Het is altijd wat moeilijk om een goed beeld te vinden om de ontwikkeling te beschrijven, maar het minste wat er toch gezegd kan worden is dat een al langer bestaande onderstroom de bovenstroom begon te worden. Niet noodzakelijkerwijs het standpunt van de meerderheid van de bevolking, maar wel bepalend voor de kleur en de toon van het debat. Tot de jaren negentig was er in Nederland ruimte voor een links georiënteerd populisme, ten dele nog voortkomend uit de studentenbeweging van de jaren zestig. Tot traditie geworden vormen van burgerlijke ongehoorzaamheid en activisme hoorden daarbij, de krakersbeweging en de coffeeshops, de afkeer van establishment en de sympathie voor toch niet altijd de vrijheid bevorderende bevrijdingsbewegingen, het hoorde er allemaal bij. Voor een eerder als 'rechts' te duiden populisme was geen plaats. Het was er wel, thuis, in het café en op de werkvloer, maar niet in de media of in de politiek. Er was geen politieke partij, geen krant of omroep, geen nationale figuur die zich als de zaakwaarnemer van het ongenoegen – want populisme is vooral ongenoegen – wist op te werpen.

Dat veranderde in de jaren negentig, maar het ging geleidelijk. Door de komst van de commerciële televisie kwam er een einde aan het oligopolie van de krachten van verheffing die letterlijk het beeld bepaalden van de publieke omroep en de opiniërende kranten. Wat overdreven gesteld hoefden de kijkers toen niet meer te kijken naar wat goed voor ze was, maar naar waar ze zin in hadden. Ze werden verleid met wat ze lekker, leuk en spannend vonden. Verplating in plaats van verheffing. Dat lukte zo goed, dat de publieke omroep steeds minder kijkers trok en dus wel verplicht werd het programma-aanbod meer te laten lijken op wat de commerciële zenders boden. Politieke correctheid maakte plaats voor controle op het gedrag van politici, de gevestigde elite zag zich gepasseerd door een snel wisselend gezelschap van populaire persoonlijkheden. Ook de politicus of de deskundige kon alleen nog als 'bekende Nederlander' zijn rol spelen en zijn gezag doen gelden. Het 'BN'erschap groeide uit tot een nieuwe institutie met populariteit als regulerend principe.

Het algemeen kiesrecht had al in het tweede decennium van de vorige eeuw iedere volwassene het kiesrecht (lang zelfs de stemplicht) gegeven, maar de werkelijke vrijheid van keuze kwam pas veel later. Veel vrouwen volgden in politieke keuze hun man, die zelf weer politiek bepaald was door zijn geloof of afkomst. Pas in de jaren zestig begon de verzuiling snel zijn bindende en ordenende kracht te verliezen. Een proces dat pas nu zijn einde vindt.

Ooit grote partijen als het CDA en de PvdA kunnen – zoals D66 al nooit – niet langer meer rekenen op een grote en vaste kern van trouwe kiezers. Ook bij hen gaat het niet meer om trouw en vertrouwen van, maar om populariteit bij de kiezers. Dat is gemakkelijker als je in de oppositie zit, zeker in Nederland, waar regeringsverantwoordelijkheid ook altijd het aangaan van coalities en dus het accepteren van compromissen inhoudt. Dat leidt onvermijdelijk tot ingewikkelde arrangementen en dus ook tot verontwaardiging over 'vuile handen' en verbazing over nieuwe vormen van 'achterkamertjespolitiek'. Het zal interessant zijn te zien hoe dit op de langere termijn uitpakt voor de nieuwe variant van een coalitie met een gedoogpartner, die regelmatig zelf ook weer wisselende partners moet gedogen.

De politieke stromingen die als populistisch gekwalificeerd worden, zetten zich af tegen wat zij als kosmopolitisch beschouwen. In essentie gaat het om de tegenstelling tussen particularisme en universalisme, om een verschil tussen het benadrukken van de bijzonderheid van de eigen groep en het uitgaan van de gelijkheid van alle mensen, om een behartiging van meer het eigen nationale belang dan de toekomst van de wereld. Het verschil leidt niet simpelweg tot een strijd om de macht, er is ook een verschil in morele rechtvaardiging. Het universalisme wint het dan van het particularisme, dat emotioneel weer sterkere papieren heeft. Voor iedereen geldt dat de betrokkenheid bij de eigen persoon, het eigen gezin en de eigen groep groter is dan de betrokkenheid bij willekeurige anderen, laat staan de mensheid als geheel. Het morele oordeel kan dat maar voor een deel corrigeren.

In het particularisme gaat men er uiteraard van uit dat andere groepen, ondanks betuigingen van het tegendeel, uiteindelijk toch ook particularistisch denken en handelen. Zij zullen dus ook altijd eerst en vooral op het eigen belang letten en dat maakt de universalist tot een gemakkelijk slachtoffer van zijn eigen goede bedoelingen.

Hij is 'naïef', omdat hij niet wil zien dat hij omringd is door zakkenrollers en ladenlichters. Dat kunnen hele landen zijn, maar ook migranten die hier van de sociale zekerheid komen profiteren. De universalist bedreigt dus door zijn houding wat mede door zijn toedoen tot stand is gekomen. Zelf valt de universalist door de mand op het moment dat hij kan worden ontmaskerd als een graaier, profiteur of bedrieger. Kleine en grote schandalen in de wereld van het openbare bestuur, de rechterlijke macht, het Koninklijk Huis, de kerken en de wetenschap hebben de waardigheid en geloofwaardigheid van deze instituties inmiddels fundamenteel aangetast. De met de mond beleden dienstbaarheid aan de wereld en de mensheid blijkt te vaak toch vooral in dienst van het eigenbelang te hebben gestaan. Waar de openlijke particularist eerlijk is in zijn opkomen voor het eigenbelang, is de universalist die als particularist ontmaskerd wordt, niet meer dan een hypocriet en een zwendelaar.

Na bijna een halve eeuw is het misschien ook wel tijd voor de conclusie dat het universalisme in belangrijke mate zijn ideologische en politieke kruit heeft verschoten. De intellectuele elite die het universalisme uitdroeg en grotendeels zeer succesvol zijn weerslag in wet- en regelgeving heeft laten vinden, schiet nu tekort als drager van een ethos dat als permanente kritiek op het particularisme gezien kan worden. De rugzak is leeg en in die zin is de universalist als 'traditioneel progressief' te beschouwen, vast als hij zit aan de idealen van een verleden zonder agenda voor de toekomst.

De pijn van het particularisme

Het is niet toevallig dat een zegswijze als 'vertrouwen komt te voet en gaat te paard' in de eerste jaren van deze eeuw plotseling tot een spreekwoord kon worden. Op het eerste gezicht lijkt het of het inderdaad om het behoud van het vertrouwen gaat, maar in feite gaat het toch vooral om wantrouwen. In het bijzonder om wantrouwen ten opzichte van instituties en organisaties, beter gezegd, wantrouwen ten opzichte van degenen die in gezag de instituties en organisaties representeren. Een dergelijk soort wantrouwen is typisch voor het populisme, dat zich zeker aan de rechterkant van het spectrum ook zelf niet gemakkelijk laat organiseren. Het is niet voor niets dat de Socialistische Partij – begonnen als een lokale beweging die zich inzette voor de verbetering van het lot van de achterblijvers – meer dan 50.000 leden telt, terwijl de Partij voor de Vrijheid geen leden heeft. Wie zich tekortgedaan en achtergesteld voelt wil zich niet binden, maar zich wreken. Men wil niet iets bereiken, maar vasthouden wat men al heeft en bedreigd weet. Men heft een leider op het schild, maar accepteert geen geformaliseerd leiderschap en is ook niet van plan zich voor een hoger doel dan het eigenbelang in te zetten. In de politiek wil men dan ook geen publiek geld – of in elk geval veel minder dan nu – ingezet zien voor ontwikkelingshulp, de kunsten, de inburgering, de vredesmissies of het lidmaatschap van de Europese Unie. Op het gebied van de sociale zekerheid is er ook steeds de zorg dat de uitkeringen ten onrechte worden toegekend. Ten onrechte, omdat men het geld eigenlijk niet nodig heeft of omdat men buiten de kring valt die een beroep zou mogen doen op een uitkering. Meer nog dan de free rider uit de eigen groep vreest de populist daarom de migrant als buitenstaander.

Het populisme en het ongenoegen is zich in bijna alle landen sterk gaan verbinden met de migratie- en integratieproblematiek. In 1970 was 1% van de Nederlandse bevolking

van niet-westers allochtone herkomst, in 1990 was dat al gestegen tot meer dan 5% en nu is het meer dan het dubbele, 11%. Van een gelijkmatige spreiding over Nederland is nooit sprake geweest. De nieuwkomers vestigden zich met name in de grote en middelgrote steden, waar ze in een aantal gevallen nu meer dan een derde van de inwoners en de helft van de jeugd vormen. In juist de sociaal en economisch zwakkere wijken van de grote steden loopt het aandeel tot zelfs 90% en meer op. Dat leverde en levert uiteraard spanningen op met de traditionele bewoners van die wijken. In het midden van de jaren negentig werd het migratieprobleem zelfs voor iedereen direct zichtbaar, toen langs de snelwegen grote tentenkampen verschenen om de snel oplopende aantallen asielzoekers – enkele jaren zelfs meer dan 50.000 per jaar – tijdelijk te kunnen huisvesten. De sociale balans werd verstoord door de snelle verandering in samenstelling van de bevolking. Hoewel er al vroeg is gewaarschuwd voor de problemen met de integratie van zoveel nieuwkomers uit zoveel verschillende culturen, ontstond bij een belangrijk deel van de bevolking toch het gevoel dat in politiek, bestuur en beleid goedgepraat en dus ook ontkend werd wat voor de ‘gewone hardwerkende Nederlander’ elke dag zichtbaar was. Te grote afhankelijkheid van sociale uitkeringen, te weinig bereidheid zich aan de Nederlandse samenleving aan te passen en te veel overlast van de tweede generatie. 9/11 zorgde ervoor dat de problemen van de nieuwkomers vrijwel identiek werden met het gevaar dat het moslimfundamentalisme – en daarmee iedere moslim – leek te vormen. De moord op Theo van Gogh leverde het bewijs dat de angst voor ‘islamisering’ van de samenleving meer dan terecht was.

‘Het multiculturele drama’, de woorden waarmee Paul Scheffer in 2000 de mislukking van de integratie ook tot een probleem van de universalisten en kosmopolieten wist te maken, was niet de enige steen des aanstoots voor een groeiend deel van de bevolking. De democratisering van de samenleving, zoals die sinds de jaren zestig onmiskenbaar had plaatsgehad, ging paradoxaal genoeg gepaard met een anonimisering van het bestuur. Hoewel op landelijk niveau politici meer dan ooit als gewone mensen zichtbaar werden, werden zij toch minder dan ooit als de vanzelfsprekende zaakwaarnemers van het algemeen belang en van de belangen van de eigen groep gezien. Zij werden steeds meer gezien als carrièrepolitici en apparatsjiks, overtuigd van hun eigen gelijk en steeds meer geneigd de publieke sector als een bedrijf te zien. De burger werd in de ideologie van het ‘new public management’ meer en meer als klant en als consument gezien, maar zelf voelde de burger zich toch eerder onderworpen aan een overmaat aan regels die voor hem niet meer te doorzien noch te beïnvloeden waren. Het gevoel van afstand nam toe, omdat het besef van de legitimiteit van het overheidshandelen onder druk kwam te staan. Het vertrouwen in de overheid nam af, al bleef de reflex bestaan om bij elk maatschappelijk probleem de oplossing eerst en vooral toch van de overheid te verwachten.

Het grote ongenoegen

Wie nu meestal gezien wordt als het ‘kortste lontje,’ heeft zelf toch vaak meer het gevoel aan het ‘kortste eind’ te trekken. Er is niet alleen bezorgdheid over de mogelijkheid dat anderen ten onrechte en te veel gaan profiteren van wat de Nederlandse samenleving voor zichzelf heeft opgebouwd, maar vooral ook een groeiende zekerheid dat dit ook is wat er werkelijk aan de hand is. Dat maakt boos, en dat is het gevoel dat in het

Nederlandse politieke en maatschappelijke leven is gaan overheersen. De ‘gewone hardwerkende Nederlander’, ook alweer een nieuwe vanzelfsprekendheid, ziet de vruchten van zijn harde werken verkwanseld en moet bovendien vrezen dat zijn kinderen het straks minder goed zullen hebben dan hijzelf. Niet langer is hij er trouwens ook zeker van dat de premieberg van bijna 800 miljard euro straks, als hij met pensioen gaat, meer zal baren dan een muizenpensioentje. Ook het beste pensioenstelsel van de wereld is niet opgewassen tegen de internationale windhandel met geld.

Inmiddels is de zorg over de pensioenen en de welvaart algemener geworden. Steeds meer dringt ook het besef door dat in de toekomst langer en harder voor misschien minder geld moet worden gewerkt. De zekerheden zijn minder, de risico's worden groter en de concurrentie, nationaal en internationaal, wordt steeds feller. Grote bedrijven, lang de trots van Nederland, worden overgenomen (KLM, Hoogovens, DAF, ABN Amro, Océ), vallen om (Fortis, BAAN), verdwijnen (Fokker), blijken zich te mooi te hebben voorgedaan (Ahold, Shell) of moeten hun activiteiten sterk inkrimpen (ING). Rotterdam is niet langer de grootste haven van de wereld en aan de Zuidas van Amsterdam zal nooit het financiële wereldcentrum ontstaan dat in 2000 nog zo'n realistisch perspectief leek. De onbeheersbaarheid in de kosten en de uitvoering van de Noord-Zuidmetrolijn in Amsterdam is symptomatisch voor wat als het onvermogen van de overheid gezien wordt om efficiënt en effectief te werken.

Wie deze nog gemakkelijk verder uit te breiden lijst van ongelukken en mislukkingen ziet, moet haast wel denken dat Nederland aan de bedelstaf is geraakt. Dat is gelukkig nog altijd niet het geval. In 2000 hadden we al het economisch beste jaar uit onze duizendjarige geschiedenis. 2008 heeft dat nog overtroffen. Nog nooit waren er zoveel mensen aan het werk en als de crisis er niet was geweest, zou ook het overschot op de begroting toen een recordcijfer hebben bereikt. In de afgelopen tien jaar is de Nederlander er gemiddeld vooral op vooruitgegaan. De armoede liep verder terug, de inkomens en vermogens groeiden snel, meer jongeren volgden hoger onderwijs en meer mensen woonden in een beter huis met ook een nog betere auto voor de deur. 30% van de huishoudens heeft nu al minstens twee auto's. Persoonlijk gaat het de meeste mensen ook nu nog goed en dat zeggen ze ook zelf. Meer dan 80% geeft ook aan gelukkig tot zeer gelukkig te zijn. Het geluk strekt zich verder uit dan het leven thuis. Ook met het werk en de baas, de sociale contacten, het inkomen, de vriendenkring, het huis en de buurt zeggen de meeste Nederlanders zeer tevreden te zijn. De tevredenheid wordt al minder als men naar de samenleving als geheel kijkt en nog minder als om een oordeel over de politiek gevraagd wordt. Niettemin, terwijl het geluksbeeld van het persoonlijke leven zeer constant blijkt, varieert het oordeel over politiek en overheid sterk over de tijd. Meteen na het ontstaan van de kredietcrisis nam het vertrouwen in de overheid sterk toe en de snelle redding van de banken door Wouter Bos als minister van Financiën leverde hem aan het einde van dat jaar de eretitel ‘beste politicus van het jaar’ op. Niet veel meer dan een jaar later was zijn politieke carrière ten einde, even later gevolgd door de politieke zwanenzang van zijn tegenspeler in dit decennium, Jan Peter Balkenende. Vergelijkingen met het verleden laten zien welke ontwikkelingen we hebben door-gemaakt. Vergelijkingen met andere landen maken het mogelijk de eigen plaats te bepalen te midden van anderen. Beide vergelijkingen laten zien dat er weinig reden is

om naar het verleden te verlangen of naar elders af te reizen. In de Europese Unie hoort Nederland tot de landen die ook in de ogen van de eigen bevolking een kwaliteit van leven hebben die elders zelden wordt overtroffen. Met de Noordse landen scoort Nederland op vrijwel elke subjectieve of objectieve beoordelingslijst heel hoog op de positieve waarden. Dat wordt te weinig gezien en dus ook te weinig gewaardeerd. Dat is jammer.

De modern conservatieve agenda

‘Modern conservatief’, zo kan de positie van de Nederlander op de grens van het nieuwe decennium gekarakteriseerd worden. Steeds zichtbaarder wordt hoezeer de Nederlander verbonden is geraakt met de grote prestaties van de tweede helft van de twintigste eeuw: Nederland als natiestaat, Nederland als verzorgingsstaat en Nederland als vrijstaat, als land van de persoonlijke vrijheid. Vanuit het heden gezien betekent dat de toekomst in feite in het verleden gezien wordt. De moderne conservatief werpt steeds een blik over de schouder. Een verlangende blik naar de jaren vijftig en zestig, toen Nederland nog één en onverdeeld was en het land ook nog niet met ongenode anderen gedeeld hoefde te worden. Een geromantiseerde voorstelling van zaken, want Nederland was arm en de verzuiling en het standsbewustzijn hielden de Nederlanders juist scherp van elkaar gescheiden. Wel werd in deze jaren de verzorgingsstaat en het systeem van sociale zekerheid opgebouwd, dat onbedoeld mede zou bijdragen aan de secularisering en individualisering van de samenleving in de decennia daarna.

Een verlangende blik is er ook naar de jaren zestig en zeventig, toen Nederland zich bevrijdde van de knellende banden van burgerlijke en kerkelijke tradities. Een ‘extreme make-over’ waarin het land zich opnieuw uitvond en voortaan aan de wereld presenteerde als een modern en liberaal land met een grote en breed gedragen vrijheid het leven naar eigen smaak vorm te geven en daar ook getuigenis van af te leggen. De liberale regeling van abortus, de altijd wat onzeker gebleven acceptatie van softdrugs, de emancipatie van de vrouw en vooral van de homo zijn daar ook internationaal de symbolen van geworden. Buiten Nederland altijd omstreden gebleven, in Nederland inmiddels bijna onomstreden.

Al deze verworvenheden ziet men nu als bedreigd, ten dele zelfs door de partijen en de groepen die zich eerder voor de verwerkelijking van het moderne Nederland hadden ingezet. Nieuwe partijen hebben het behoud van het door partijen als het CDA en de PvdA in het verleden verworvene nu hoog in het vaandel staan. De accenten liggen verschillend, bij de SP staat het behoud van de sociale zekerheid voorop, bij de Pvv de strijd tegen iedere aantasting van de persoonlijke vrijheid. Beide partijen zijn sterk nationaal georiënteerd. Ze kunnen als ‘conservatief’ worden beschouwd, omdat ze allebei gericht zijn op het behoud van wat het verleden, de tweede helft van de twintigste eeuw, aan waardevoels heeft voortgebracht. Tegelijkertijd zijn ze ook ‘modern’, omdat het de prestaties zijn die Nederland juist tot een bij uitstek modern land hebben gemaakt. Er is weinig wat er werkelijk op wijst dat deze prestaties, met name waar het persoonlijke vrijheid betreft, politiek of maatschappelijk echt onder druk staan. In het maatschappelijk debat wordt weleens anders gesuggereerd, maar eigenlijk wil niemand hier buigen of zelfs maar plaatsmaken voor opvattingen die tot een halve eeuw geleden ook in Nederland zelf de meest gangbare waren. In 1960 vond de overgrote meerderheid van de

Nederlandse bevolking nog dat vrouwen niet buitenshuis hoorden te werken als er nog schoolgaande kinderen in het gezin waren. De gedachte aan de mogelijkheid van openstelling van het huwelijk voor paren van hetzelfde geslacht, kwam echt nog bij niemand, hetero noch homo, op. Het c o c kon destijds als organisatie nog geen koninklijke goedkeuring krijgen.

Wel veranderd is de inrichting van de verzorgingsstaat. Vanaf het moment dat de verzorgingsstaat als min of meer voltooid kon worden beschouwd, is er vooral gewerkt aan een beperking van de al te genereus geformuleerde rechten. Hoewel Nederland in internationale vergelijking nog steeds een ruimhartig systeem van sociale zekerheid kent en ook onderwijs en zorg hier als publieke verantwoordelijkheden worden gezien, is de stijgingsgraad van de kosten toch zo steil geweest dat er ingegrepen moest worden. Er is vooral voor gezorgd dat de regels van de sociale zekerheid steeds minder verleidingen zouden bevatten om niet aan het werk te gaan. Te duidelijk is gebleken dat de houding van mensen verandert op het moment dat ze rechten toegekend krijgen waar belangrijke financiële voordelen aan vast zitten. Dat is gebleken bij de ww, bij de wao en de Bijstand en het blijkt nu opnieuw bij de persoonsgebonden budgetten in de awbz en de monetaarisering van de mantelzorg en van de kinderopvang in de eigen kring. De ideologie en de theorie mag universalistisch van karakter zijn, in de praktijk blijkt op het niveau van het individu het particularisme al snel de overhand te krijgen.

Een land van hyperbolen

Van een land waar alles met verkleinwoorden tot onschuldige proporties werd teruggebracht, is Nederland nu vooral een land van hyperbolen geworden. In het debat en in de media wordt alles groter en vooral intenser en heftiger gemaakt. Pim Fortuijn zette met een goed gevoel voor het veranderende tijdsgewricht de toon door over de 'puinhopen' van Paars te spreken waar in andere landen nog nauwelijks een oneffenheid in de weg zou worden waargenomen. Politici worden nu heel snel 'woedend' en zijn het nog sneller 'spuugzat'. Wie een andere overtuiging is toegedaan, is 'knettergek' of 'tuig van de richel'. Grote woorden, heftige emoties en brute krachttermen zijn steeds gewoner geworden. De alomtegenwoordigheid van het beeld op plekken waar 'nieuws' is – en dat is bijna altijd slecht nieuws – versterkt de burger nog verder in zijn opvallend constante overtuiging dat het met het land eerder de slechte dan de goede kant uit gaat. Het wordt slechter in plaats van beter en er is ook weinig geloof in verbetering, want de criticaster kan op meer steun rekenen dan de 'piecemeal engineer', die probeert er 'kopjes thee drinkend' het beste van te maken.

Er het beste van maken betekent uiteraard genoeg nemen met minder dan het beste. Dat is in Nederland misschien wel het echte probleem: in veel gevallen betekent verandering in een samenleving als de Nederlandse vooral het herstellen van wat er fout is gegaan of dreigt te gaan. Zelfs in de kredietcrisis is dat laatste de kern, wel de zeer kostbare kern, van de overheidsmaatregelen geweest. Nuttig en nodig, maar niet erg inspirerend, en zo goed als het was, wordt het nooit meer.

Aan het begin van het tweede decennium

Het waren rare jaren, de eerste jaren van de nieuwe eeuw. Net als ruim tien jaar geleden aan het begin van het eerste decennium van deze eeuw leek het er in 2010 op dat we het tweede decennium in relatieve rust en voorspoed zouden kunnen binnengaan. In augustus 2011 is daar geen sprake meer van. De verrassing over de plotselinge komst van de Arabische lente heeft allang weer plaatsgemaakt voor de schrik over het dreigende gevaar van een nieuwe en nog ernstigere fase in de financiële crisis die de wereld nu al bijna vier jaar teistert. De ontwikkeling is onvoorspelbaar en in het ergste geval zijn de consequenties onvoorstelbaar.

Oorlog is er bijna niet meer in de wereld en in Europa en de Verenigde Staten is het terrorisme een zaak van eenzame en boze jonge mannen geworden. Honger is er nog wel, maar juist niet meer in China, India of Bangladesh, toch de dichtstbevolkte landen van Azië. In Zuid-Amerika zijn geen militaire regimes meer en zelfs in Afrika is het betrekkelijk rustig. We weten dat er nieuwe spanningen zullen gaan ontstaan over het bezit van belangrijke en zeldzame grondstoffen, over de beschikbaarheid van voldoende zoet water en over de migratiemogelijkheden van wie door gebrek aan werk en voedsel naar rijkere gebieden gedreven worden. We zouden graag weten hoe het verder gaat en hoe we daar invloed op uit kunnen oefenen. De toekomst heeft tijd nodig, zoals Harry Mulisch al eens zei, en helaas, dat is de tijd die nodig is om geschiedenis te worden. Terugkijken kunnen we altijd, vooruitkijken maar heel beperkt.

Prikkels in preventie*

Als hoogleraar klinische en gezondheidspsychologie (1986-1998) en als decaan van de Netherlands School of Public Health (1991-1996) heb ik me beziggehouden met de vraag naar de mogelijkheden en moeilijkheden van de beïnvloeding van gezondheidsgedrag. Hoe breng je mensen ertoe uit eigen beweging een gezonde leefstijl te kiezen? Waarom is dat juist zo moeilijk bij mensen die er alle belang bij hebben hun lichaam in goede conditie te houden – mensen dus die het in hun werk van hun lichaamskracht en fysieke aanwezigheid moeten hebben. Is het mogelijk op het gebied van de geestelijke gezondheid preventie en gezondheidsbevordering op dezelfde leest te schoeien als dat voor de lichamelijke gezondheid al zo lang gebruikelijk is?

‘Prikkels in preventie, een theorie voor preventie’ is een late reflectie op deze en soortgelijke vragen. Het bevat een theorie van preventie, die gebaseerd is op de empirisch goed te onderbouwen hypothese dat preventie moeilijker is naarmate het meer om gedrag gaat dat het individu op de eigen persoon moet uitvoeren. Een tweede hypothese, minder gemakkelijk te onderbouwen, is dat preventief gedrag gemakkelijker zal worden vertoond als er ook op andere terreinen dan gezondheid winst valt te behalen.

Een theorie voor preventie

Niets is moeilijker dan mensen tot ander gedrag ten opzichte van zichzelf te brengen. Preventie lukt het beste wanneer geen beroep gedaan hoeft te worden op gedrag, laat staan op verandering van gedrag. Naarmate de mens meer als object en minder als subject betrokken is bij de bescherming of bevordering van zijn gezondheid, is de kans op succes van de preventieve actie groter en vaak ook blijvender.

Object op object geeft de beste kansen op succes. Een pas geboren kind is in het kader van het Rijksvaccinatieprogramma een object, dat alleen door de subjectieve wil van de ouders verstoken kan blijven van de nodig geachte ‘objecten’ (vaccinaties). Als de zuigeling tot een tiener is uitgegroeid, wordt vaccinatie een keuze die ook negatief kan uitvallen. Dat gebeurt ook en het oordeel van de deskundige moet dan wijken voor de persoonlijke afweging, hoe verkeerd ook geïnformeerd. De scheiding van drink- en afvalwater was en is de belangrijkste preventieve maatregel voor de volksgezondheid. Het scheiden van beide wordt niet aan de individuele burger overgelaten, net zo min als de burger de vrijheid wordt gelaten om niet voor scheiding te kiezen. Dat een dergelijke keuzemogelijkheid er zelfs maar zou kunnen zijn, komt ons nu even absurd en afstotelijk voor als in de generaties na ons misschien de vrijheid om door roken de eigen gezondheid te mogen ondermijnen. Nu is dat nog een persoonlijke keuze, al wordt die sterk aan banden gelegd in situaties waarin anderen niet de mogelijkheid hebben zich aan de gevolgen van het (mee)roken te onttrekken.

* ‘Prikkels in Preventie’. KNMG en NPHF, 1 november 2011.

Ook voor het subject geldt dat het eigen handelen beter onder controle gehouden kan worden naarmate het objectkarakter sterker is. De zwakke schakel tussen tandenborstel en tanden is de poetser. Doet hij het en doet hij het ook op de goede manier? De elektrische tandenborstel is al een belangrijke stap op weg naar de objectivering van het tandenpoetsen, maar dan moet hij wel vaak en lang genoeg gebruikt worden. Ook dat is weer te objectiveren: de tandenborstel slaat pas af als er lang genoeg gepoetst is. Maar het probleem blijft de motivatie van de potentiële poetser en zijn handigheid in het goede gebruik van de tandenborstel.

Sigaretten kunnen geteld en calorieën gemeten worden. Dat helpt wanneer er pogingen gedaan worden van slechte gewoonten afscheid te nemen. Voor het subject is zijn lichaam dan een object ten opzichte waarvan hij moet handelen: niet roken, minder en anders eten. Dat is al moeilijk, maar het wordt allemaal nog veel moeilijker wanneer het subject ten opzichte van zichzelf als subject moet handelen. Wie depressief is, zal zich daar maar heel moeilijk van los kunnen maken om zich tegen de depressie teweer te stellen. Als dat wel lukt, is men of al aan de beterende hand of de depressie is toch minder ernstig dan zich aanvankelijk liet aanzien. Wij zijn ons lichaam, maar we hebben ook een lichaam. Voor onze geest en voor onszelf als persoon geldt dat onderscheid tussen 'zijn' en 'hebben' veel minder. De beleving beperkt de handelingsvrijheid. Jezelf disciplineren, regelen en controleren is het moeilijkste als het echt om 'jezelf' als persoon gaat. Hier geldt het Munchausen-probleem: de heel beperkte mogelijkheden om jezelf aan de eigen haren omhoog te trekken. Toch is dat nog altijd het eerste advies dat mensen met psychische problemen krijgen.

Van 'onwenselijk' naar 'onmenselijk' gedrag

Preventie is niet gemakkelijk, zeker niet voor volwassenen die zich bepaalde ongezonde gewoontes al lang geleden eigen hebben gemaakt. Het afleren van onwenselijk, maar zeer menselijk gedrag is moeilijker dan het aanleren van wenselijker maar ook 'onmenselijker' gedrag. 'Onmenselijk' in de zin van rationeler, verantwoordelijker, matiger en meer op de toekomst gericht gedrag dan de meer tot onmiddellijke en emotionele bevrediging leidende gedragsvormen waar mensen van nature toe geneigd zijn. Zeker waar het eten en drinken betreft hebben we bovendien te maken met de gevolgen van een ernstige evolutionaire vertraging. Onze lichamen zijn niet ingesteld op de zekerheid dat er ook morgen en overmorgen voldoende eten zal zijn. We hebben dus de neiging in ons lichaam te hamsteren voor slechtere tijden die niet komen. Beweging is nodig voor het behoud van onze gezondheid, maar omdat beweging niet meer nodig is om aan voldoende voedsel en brandstof te komen, is de prikkel om te bewegen weggevallen. De combinatie van te vaak te veel eten en te lang te weinig bewegen is de grootste bedreiging voor de gezondheid in de meest welvarende landen van de wereld. Wij zijn biologisch niet gemaakt voor wat we sociologisch tot stand hebben gebracht en sociologisch worden we toch ook weer meer bepaald dan biologen waar willen hebben. Eetgewoonten zijn sterk cultureel bepaald en niet gemakkelijk te veranderen.

Lijden aan de leefstijl

Nederland hoort tot de 10% rijkste, welvarendste en ook gezondste landen van de wereld. Toch zien we dat het nodig is een grote inzet te blijven plegen op het gebied van de gezondheidsbescherming en -bevordering. De levensverwachting neemt nog steeds toe, maar de gezonde levensverwachting blijft daarbij achter. De gezondheidszorg wordt steeds meer zorg voor mensen met leefstijl gebonden chronische aandoeningen als diabetes en obesitas. Daar is veel geld en veel leed mee gemoeid en dat is op zichzelf al voldoende reden voor een verhoging van de inzet op preventie.

In de praktijk is dat toch moeilijk. Voor een deel omdat er een begrijpelijke terughoudendheid is te treden in de persoonlijke levenssfeer van mensen, voor een deel ook omdat de relatie tussen leefstijl en aandoening niet absoluut is en meestal ook niet al snel optreedt. Niet iedere roker krijgt longkanker en de afstand in tijd tussen het begin van de slechte gewoonte en de eerste verschijnselen van de aandoening kan decennia omvatten. De vroegere Duitse bondskanselier Helmut Schmidt is kettingrokend op weg naar de honderd jaar en zo kent iedereen ook in eigen kring wel voorbeelden van steeds vaker ook trots uitgedragen slecht gezondheidsgedrag, waar maar nooit een straf op volgt. De statistieken hebben gelijk op het niveau van een populatie, niet op individueel niveau. Wie ongezond leeft, maakt niet noodzakelijkerwijs ook hoge gezondheidszorgkosten. Wie gezond leeft, kan ziekte niet per definitie vermijden en wie sport, loopt het risico op soms langdurige en veel zorg vragende blessures. Roken is op de lange termijn een belangrijke en specifieke risicofactor voor veel ernstige aandoeningen, maar een gezonde leefstijl heeft geen specifieke werking op de kans op bepaalde ziekten. Het is goed om gezond te leven, maar je wordt er niet beter van.

Gezond gedrag en een gezonde leefstijl blijven natuurlijk op macroniveau van groot belang in het licht van de snel stijgende kosten van de zorg. In 2011 gaat het al om zo'n 75 miljard euro, 12% van het Nederlandse bruto nationaal product. Dat is ontzettend veel geld, maar de individuele burger merkt daar niet direct zoveel van. Zijn zorgverzekeringspremie van nu ruim 100 euro per maand is maar goed voor een deel van de kosten – de rest betaalt de werkgever – en de AWBZ-premie is al van het salaris af voor het overgemaakt wordt. Ook een volwassene die geen zorg gebruikt, is goed voor gemiddeld 6000 euro aan zorgkosten per jaar, maar hij heeft maar van 1200 euro weet en vindt dat al veel geld. Kortom, op het niveau van de samenleving valt de rekening voor preventie misschien nog positief uit, maar op het niveau van het individu kan toch met enig recht de vraag gesteld worden waarom het individu zich zoveel moeite zou getroosten ten koste van gemak en genot. Welke prikkels zijn er voor nodig om hem of haar ertoe te brengen een bijzondere waarde toe te kennen aan preventief gedrag?

Waardevolle prikkels voor preventie

De eerste en belangrijkste reden – ook om het goede gedrag vol te houden – is omdat gezondheid je wat waard is. We hebben geleerd gezondheid een waarde te vinden die het vraagt en verdient om gewaardeerd te worden. Die waardering is niet passief, maar actief: je moet er wat aan doen. Dat kan alleen als ook de kennis om dat te kunnen doen, beschikbaar is en effectief en efficiënt kan worden toegepast. Dat kan zover gaan, dat wij ook letten op bedreigingen van de gezondheid die we niet eens direct zelf kunnen

waarnemen, zoals hoge bloeddruk of verhoogd cholesterol. Geen leek weet wat cholesterol is en hoe het eruitziet, maar het kan door een deskundige gemeten worden en we kunnen er zelf iets aan doen om verhoging van het gehalte tegen te gaan.

Gezondheid heeft natuurlijk ook in economische zin waarde. Gezond zijn is in de meeste gevallen een belangrijke voorwaarde om goed te kunnen werken, geld te verdienen en succesvol te zijn in je vak. Werkgevers nemen geen zieke mensen aan en proberen het ziekteverzuim laag te houden. Zelfstandigen zonder personeel kunnen zich nauwelijks permitteren ziek te zijn en kunnen of willen zich geen medewerkers permitteren waarvan ze vrezen dat deze zich bij het minste of geringste ziek zullen melden. In onderzoek naar opvattingen over gezondheid komt ook steeds weer naar voren dat gezondheid niet zozeer gedefinieerd wordt als 'niet ziek', maar als wat in de Amerikaanse literatuur wel 'functioning effectiveness' wordt genoemd. Gezond is wie goed kan functioneren in de voor betrokken persoon en leeftijd als normaal beschouwde situaties. Gezondheid is vrijheid in de zin van niet gehinderd te worden door beperkingen in het functioneren. Paradoxaal is wel dat juist degenen die in hun functioneren het meest van hun gezondheid afhankelijk zijn het minst geneigd zijn hun gezondheid te onderhouden. Arbeiders wier verdien capaciteit vrijwel volledig afhankelijk is van hun fysieke inzet, letten vaak het minst op hun gezondheid en zijn het meest geneigd tot een ongezonde leefstijl. Dat komt tot uitdrukking in een veel lagere levensverwachting en in een vaak vroegtijdig vertrek van de arbeidsmarkt, omdat men fysiek het werk niet meer aankan. Wie zijn gezondheid het hardste nodig heeft, zorgt er meestal het slechtste voor. Wie zijn lichaam het minst hoeft in te zetten, is er vaak het zuinigst op. Werken met je gezondheid is duidelijk iets anders dan werken aan je gezondheid!

Gezondheid roept ook waardering op en ook dat kan weer in geld worden uitgedrukt. Vrijwel zonder reflectie vinden we gezond uitziende mensen mooier, aantrekkelijker en betrouwbaarder dan mensen die de indruk maken ziek of in elk geval niet gezond te zijn. Wie de voorkeur voor jeugd, vitaliteit en kracht niet deelt, wordt zelf beschouwd als 'ziek' of 'pervers'. Gezondheid is een selectie criterium in de partnerkeuze en daarom doen veel mensen zich juist in die situaties gezonder voor dan ze zijn. Cosmetica, kleding, kapsel, zacht licht en ook plastische chirurgie kunnen daar bij helpen. In de huidige tijd wordt zeker over dat laatste nog wel kritisch gedaan, maar de ontwikkelingen op dit gebied zijn onontkoombaar. Juist in een samenleving waarin mensen elkaar minder goed kennen en waarin familiebelangen, geld of macht geen rol horen te spelen bij de partnerkeuze, is de eerste indruk belangrijk. Een gezonde uitstraling kan dan letterlijk van levensbelang zijn.

Zelf en gezondheid

Zelfwaardering en gezondheid hebben veel met elkaar te maken. Ziekte maakt mensen niet alleen kwetsbaar in de fysieke, maar ook in de psychische en sociale zin van het woord. Dat is zeker het geval wanneer de ziekte voor iedereen zichtbaar is. De aanblik van wonden en zweren stoot af, de aanraking van een aangetaste huid wordt vermeden en het kost moeite in de gehandicapte nog de aantrekkelijkheid van de persoon te herkennen. Televisieprogramma's als 'Genante lijven' zeggen al in de titel waar het om gaat: schaamte, afkeer van het eigen lichaam, zelfhaat. Daar komen nog gevoelens van schuld

bij wanneer het ‘genante lijf’ door eigen toedoen is ontstaan, zoals bij obesitas, anorexia en tegenwoordig ook extreme vormen van verandering van het eigen lichaamsbeeld. Het is wat te veel gezegd dat iedereen trots wil zijn op het eigen lichaam. Wie dat niet is en er ook geen behoefte aan heeft, is echter of afgezakt tot onverschilligheid ten opzichte van anderen of hoeft zich dankzij rijkdom of macht niet veel aan te trekken van het oordeel van anderen. Uiteraard is niet ieder lichaam zo fraai vorm gegeven dat je er onverdeeld trots op kunt zijn. We doen er dan ook van alles aan om de ongerechtigheden van de natuur te verhelpen. Tand en tanden worden gereguleerd en gebleekt, flaporen gecorrigeerd, borsten groter of kleiner gemaakt, groei wordt gestopt en bevorderd, haaruitval tegen gegaan of onzichtbaar gemaakt, hangende oogleden glad getrokken, en dan hebben we het nog niet over de zwaardere ingrepen om het lichaam in model te brengen. Niet altijd zal dat voldoende zijn om de zelfwaardering werkelijk te vergroten, maar in veel gevallen helpt het toch wel. Anders gezegd, het is heel moeilijk om achter de lelijkheid van het lichaam nog de schoonheid van de persoonlijkheid te herkennen. Dat geldt ook voor de betrokkene, omdat die maar al te goed weet welke indruk hij of zij op anderen maakt.

De andere waarde van gezondheid

Gezondheid en meer specifiek een goede gezondheid vertegenwoordigt op veel verschillende niveaus en in veel verschillende situaties een hoge waarde. Het is belangrijk daar in het preventiebeleid en preventieprogramma’s specifiek rekening mee te houden. Dat gebeurt naar mijn mening nog te weinig. De heersende houding is toch dat gezondheid op zichzelf, los van de psychologische, sociologische en economische connotaties als een waarde gezien moet worden. Gezondheid rangeert hoog op de lijsten van wat mensen belangrijk vinden in het leven, maar we staan er te weinig bij stil waarom ze gezondheid zo belangrijk vinden. Zelf doen mensen dat meestal ook niet, behalve wanneer het mis is met de gezondheid. Dan dringt ineens door hoe groot de betekenis van gezondheid voor het dagelijks leven en de eigen persoon is.

Voor preventieprogramma’s zou werken aan je gezondheid niet als het beginpunt van de actie gezien moeten worden (‘natuurlijk werk je aan je gezondheid’), maar als het probleem: ‘waarom zou jij aan je gezondheid moeten werken?’. De tweede vraag is dan – en daar moet uiteraard een goed antwoord op zijn – hoe je dan aan je gezondheid kunt werken. In de praktijk zal dat vaak betekenen dat een strategie ontwikkeld moet worden die het voor mensen aantrekkelijk maakt aan hun gezondheid te werken. De inspanning moet lonen, niet alleen op de lange, maar ook op de korte termijn. Omdat voor de meeste mensen gezondheid niet een doel, maar een middel is, moet de strategie dus ook meer bij het middel dan bij het doel passen. Het kan best zijn dat op het niveau van de samenleving een goede gezondheid voor zoveel mogelijk mensen het doel is, maar voor het individu is het toch vooral belangrijk te weten en te merken wat de voordelen van een goede gezondheid zijn. Gezondheid dus wel als finale doelstelling van het gezondheidsbeleid, maar ook als instrument voor de particuliere doelstellingen van het individu, te specificeren naar waarde, waardering en zelfwaardering zoals hierboven uiteengezet.

Preventie in de tijd gezien

De geschiedenis van preventie is niet in eerste instantie de geschiedenis van gedragsverandering geweest, maar van de uitschakeling van ziekteverwekkers en gezondheidsbedreigende factoren. Veel daarvan is zo vanzelfsprekend geworden dat we er nauwelijks meer bij stil staan of zelfs helemaal geen weet van hebben. De wijze waarop bewaakt wordt dat wat wij eten, dragen en doen, maar ook wat voor verf of bouwmaterialen we gebruiken en onder welke omstandigheden we werken, niet meteen ook schade voor de gezondheid oplevert, onttrekt zich voor een groot deel aan de waarneming van de consument. Zozeer zelfs dat er weer ruimte is ontstaan voor het idee dat wat niet bewerkt is, symbolisch ‘onbespoten’ is gebleven, beter voor onze gezondheid zou zijn dan wat al een behandeling heeft ondergaan. Er is een beeld ontstaan van de gezonde en helende krachten van het natuurlijke, dat in veel opzichten eerder romantisch dan realistisch genoemd moet worden.

Een interessant maar weinig gebruikt gegeven in de geschiedenis van preventie is dat gedragsverandering die aanvankelijk werd nagestreefd ten behoeve van de bescherming van de gezondheid, ook los daarvan toekomst blijkt te hebben. Zo is het de hand voor de mond houden bij hoesten vooral een vorm van beleefdheid geworden en het luchten van een kamer prettig vanwege de frisheid van de lucht, die men vroeger juist probeerde buiten te houden. De dagelijkse douche heeft minder met hygiëne dan met een tot plezier geworden gewoonte te maken. Het is niet strikt noodzakelijk, maar in de tweede en derde generatie sinds de introductie van de douche in vrijwel ieder huis is het douchen een vanzelfsprekend deel van de dagelijkse routine geworden. Hetzelfde geldt voor de was of beter gezegd, de bewassing. In alle huishoudens zijn dagelijks wasmachines in de weer met meestal niet echt vuile was. Wij zijn veel sneller kleren en ook onszelf ‘vies’ gaan vinden en dat is in belangrijke mate het gevolg van de komst van de wasmachine. Het wassen is veel gemakkelijker geworden en mede daardoor zijn de eisen die gesteld worden aan de persoonlijke hygiëne toegenomen.

Meer dan alleen ‘goed voor de gezondheid’

Ooit was er een reclame waarin de moeder voor haar zoon blij was met een bepaalde tandpasta omdat die voor minder gaatjes zorgde, terwijl haar zoon vooral verrukt was van de frisse adem op zijn uitgaansavond. Het voorbeeld lijkt banaal, maar het laat zien hoe belangrijk het kan zijn de gezondheidsboodschap te verrijken met of te verpakken in een andere boodschap die beter aansluit bij de leefwereld van de gebruiker. In onze samenleving is een fris en schoon, als het even kan ook nog goed gereguleerd en vooral wit gebit van grote sociale betekenis geworden. Het bepaalt de kans op succes van een politicus niet veel minder dan de kans van een tiener op een afspraakje. Het ooit zo praktische kunstgebit is een sociale noodvoorziening geworden nu met kunstige middelen het echte gebit geperfectioneerd kan worden.

De groeiende voorkeur voor ‘light’-producten drukt niet alleen zorg uit over een teveel aan vet in het eten, maar heeft ook te maken met een verandering in de smaak. Vet eten wordt door steeds meer mensen ook niet lekker meer gevonden, net zoals steeds minder mensen suiker in hun koffie doen. Waar preventie zich richt op gedragsverandering is het belangrijk de preventieve actie te verbinden met andere positieve prikkels dan alleen

'het is goed voor de gezondheid'. Omdat gezondheid ook de connotaties jeugdigheid, vitaliteit en schoonheid met zich meedraagt, is het belangrijk die aspecten te onderzoeken op hun bruikbaarheid in het kader van de gezondheidsboodschap. Ooit was een sigaret 'sexy' en lieten filmsterren en zangers zich bij voorkeur elegant met een sigaret in de hand of de mondhoek afbeelden. Wie nu buiten de zijdeur kleumend moet gaan staan roken, zal zich eerder als een verslaafde dan als een man of vrouw van de wereld voelen. De huidige regelgeving draagt ertoe bij dat roken ook in sociale en communicatieve zin zijn aantrekkelijkheid snel verliest. Ruiken naar roken wordt inmiddels vies gevonden en gele tanden en een tanige huid als bij uitstek onaantrekkelijk. De rokershoest roept geen medeleven maar meesmuilen op.

Positieve of negatieve prikkels

Er is niets tegen dat prikkels negatief van karakter zijn. Angst inboezemen om een bepaalde ziekte te vermijden kan heel effectief zijn. Wij drinken in andere landen veel water niet uit angst voor onzichtbare ziekteverwekkers. Die angst is terecht en moet dus vooral niet weggenomen worden. Wie wil voorkomen dat mensen met een slok te veel op achter het stuur gaan zitten en het leven van henzelf en anderen in gevaar brengen, is aangewezen op een strenge handhaving van strenge regels. Dat heeft ook maatschappelijk weer tot gevolg dat het ook in ethische zin steeds minder acceptabel wordt geacht dat mensen met meer dan een minimale hoeveelheid alcohol op nog achter het stuur gaan zitten. Gastheren en -vrouwen hebben inmiddels ook de morele plicht om de rijdende gasten te voorzien van alternatieven voor alcohol. Prijsverhoging door accijnsverzwaring beperkt eveneens de toegankelijkheid van producten zoals tabak en alcohol, die als schadelijk voor de gezondheid of de veiligheid gezien moeten worden. Inzicht in de schadelijke gevolgen voor de gezondheid of de veiligheid kan ertoe leiden dat er wettelijke maatregelen ter bescherming genomen worden, die op zich ook weer kunnen leiden tot veranderingen in maatschappelijke waardering van het door de overheid gewraakte gedrag en zelfs tot een ethische hernormering van het gedragsrepertoire van het individu. Dat lukt weer beter en gemakkelijker als er aantrekkelijke rolmodellen voor het nieuwe gedrag zijn en zeker ook wanneer de gedragsverandering als het ware overgedetermineerd is. Overdeterminatie staat dan voor de meervoudigheid in de betekenisgeving aan het gedrag, zoals in het geval van het tandenpoetsen. Roken is natuurlijk het mooiste voorbeeld van een zeer succesvol verlopen gedragsverandering. Een kwart eeuw geleden werd nog door de meerderheid van de volwassenen overal en altijd gerookt. In vrij korte tijd heeft nieuwe wetgeving, gecombineerd met forse prijsverhogingen van tabak, maar ook met de zichtbaarheid van ernstige aandoeningen ten gevolge van het roken zoals longkanker, ertoe geleid dat roken de uitzondering van een minderheid is geworden. De prevalentie van roken is van bijna 90% naar minder dan 30% teruggelopen.

Bij alcohol is in mindere mate toch iets soortgelijks aan de gang. Sterkedrank wordt steeds minder populair en drinken onder de 16 jaar, bij zwangerschap en in het verkeer wordt ook steeds meer onderwerp van sociale controle: 'het hoort niet'. Wetgeving, prijsstelling, beschikbaarheid en attitude zijn hier een gelukkig verbond aangegaan, dat inmiddels nog versterkt wordt door het wetenschappelijke inzicht dat alcohol een

ongunstige werking kan hebben op de ontwikkeling van het kind in de baarmoeder en op de hersenen van juist jonge mensen. Overigens kunnen ook onzin-argumenten een vergelijkbare werking hebben. Zo wordt te positief gedacht over de positieve werking van rode wijn en op het gebied van de voeding te veel geloof gehecht aan de waarde van het 'broodje gezond'. Een blaadje sla en een schijfje tomaat maken echt niet het verschil. Moeders die denken dat chocolade gezond is omdat er melk in zit, zijn duidelijk niet goed voorgelicht.

Het succes van preventie

In Nederland zelf wordt er nauwelijks meer aandacht aan besteed, maar vijftig jaar na de introductie van de anticonceptiepil mag toch wel gezegd worden dat zich in internationale vergelijking een uitzonderlijk goede praktijk van preventie van ongewenste zwangerschappen heeft gevestigd. Zwangerschappen en abortus bij tienermeisjes zijn in Nederland zeker bij autochtone meisjes een zeldzaamheid, ondanks een grote mate van vrijheid ook bij tieners in het aangaan van seksuele relaties. De houding van hun moeders is daarbij net zo belangrijk als de houding van de huisartsen en de vrije beschikbaarheid van de pil voor meisjes. Je hoeft niet meer zwanger te worden, zo luidt nu de boodschap, en dat betekent dat er een verantwoordelijkheid op je ligt om een zwangerschap te voorkomen. Nederland is al bijna een halve eeuw wereldkampioen orale anticonceptie. Met grote bezorgdheid wordt er steeds over onveilig vrijen gesproken, maar de cijfers laten zien dat er toch vooral veilig gevreeën wordt.

In de preventie van aids zijn vergelijkbare processen waar te nemen. Veilig vrijen is de enige effectieve vorm van preventie en van het begin af aan is het pleidooi daarvoor gehouden door de vertegenwoordigers van de eigen groep. Gemiddeld genomen zijn de uitkomsten van die campagnes en interventies ook zeer succesvol geweest, al wordt natuurlijk nooit een 100%-resultaat bereikt. Dat zal er ook niet komen. Afzien van seksualiteit is voor bijna iedereen een te groot offer, maar veilig vrijen is een optie die positief geduid kan worden als een vorm van sociale verantwoordelijkheid. Je beschermt jezelf en anderen. In de campagnes voor veilig vrijen heeft men geprobeerd met rolmodellen te werken, maar dat was toch niet overtuigend, omdat in een aantal gevallen met recht de vraag kon worden gesteld of voor de betreffende bekende Nederlander zich de noodzaak van veilig vrijen en het gebruik van condooms eigenlijk wel voordeed. Daaruit blijkt weer dat het allemaal wel nauw luistert en dat er niet een vast format is voor een preventiecampagne. Geloofwaardigheid, relevantie, zakelijkheid en bij voorkeur ook overdeterminatie zijn in elk geval aspecten waar aandacht aan moet worden geschonken.

Preventie tussen fundamentalisme en extremisme

Preventie herkent in veel gevallen haar eigen successen niet meer of heeft moeite de eigen prestaties als zodanig te erkennen. Het eerste is het gevolg van het 'gewoon' worden van wat ooit als een gezondheidsbeschavingsinitiatief is begonnen. De veranderingen in de zorg voor baby's en zuigelingen zijn daar een mooi voorbeeld van, maar ook veranderingen in leefstijl op het gebied van het dagelijks leven. Het tweede is het gevolg van de wel heel hoge eisen van succes die in de preventiewereld aan campagnes en

strategieën gesteld worden. De terugdringing van het roken is daar een mooi voorbeeld van. Roken is van een meerderheids- tot een minderheidsverschijnsel geworden, teruggedrongen bovendien tot de uithoeken van het maatschappelijk leven. Ongetwijfeld zal het verder terugbrengen van het aandeel rokers naar verhouding steeds moeilijker worden, maar toch blijft het verrassend te zien hoe snel het roken maatschappelijk gemarginaliseerd kon worden. Het probleem zit bij de preventiefunctionarissen zelf. Onder hen bevinden zich nogal wat preventie-extremisten, die niet tevreden zijn als niet de volle 100% van de ambitie gerealiseerd kan worden. Een minstens even algemeen verspreide groep zijn de preventie-fundamentalisten die van mening zijn dat de preventieactiviteiten puur en alleen op gezondheidsdoelen gericht mogen zijn. Zij staan zeer kritisch staan tegenover benaderingen die de preventieboodschap instrumentalisieren naar de voorkeuren van het publiek waar de actie zich op richt.

Wat we nodig hebben zijn preventie-pragmatisten die kijken welk resultaat binnen een bepaalde tijd en met altijd beperkte middelen gehaald kan worden en die geen bezwaar hebben tegen aanpassing van de boodschap aan wat voor de doelgroep relevant is. Mensen veranderen niet zo gemakkelijk van mening, houding of gedrag. Dat kan vervelend zijn, maar is tegelijkertijd ook een grote opluchting, omdat ze dan bij implicatie ook gemakkelijk open zouden staan voor met de preventieboodschap concurrerende of zelfs daaraan tegengestelde opvattingen. Een verandering in gedrag waar mensen niet zelf voor kiezen kan bevorderd worden door wetgeving die mensen verplicht tot bepaald gedrag (het dragen van autogordels bijvoorbeeld), bepaald gedrag strafbaar stelt (niet-handsfree telefoneren in de auto), begunstigt (gratis griepvaccinatie bijvoorbeeld) of belast (accijnzen op tabak en alcohol). Mensen kunnen ook overtuigd worden door informatie die voor hen relevant is. Dat kan ook betekenen dat ze geconfronteerd worden met angst inboezemende risico's, bijvoorbeeld op de besmetting met hiv. Het kan zijn dat het nieuwe gedrag ook op zich al een beloning inhoudt, maar dat is meestal pas het geval als het nieuwe gedrag ook al deel is geworden van het vaste repertoire. Wie begint met hardlopen, ondervindt daar zelden de bevrediging van en al helemaal niet het verlangen ernaar dat de geofende hardloper ertoe aanzet met een vaste regelmaat naar zijn loop-schoenen te grijpen. In het begin kan dan bijvoorbeeld de steun van een trainer of een trainingsgroepje helpen de weerstand om te gaan lopen te overwinnen. In de programmering van een preventie-activiteit is het belangrijk ook rekening te houden met het feit dat voor een blijvende verandering van gedrag of houding tijd nodig is. De boodschap moet dan ook via verschillende kanalen gedurende langere tijd herhaald en gevarieerd worden. Eenmalige boodschappen in de vorm van een folder of affiche hebben nauwelijks effect.

Preventie in prikkels

De echte preventie zit in de prikkels en de dosering daarvan. Verandering van gezondheidsgedrag is moeilijk, omdat er aan het nieuwe gedrag zelden een onmiddellijke beloning vastzit. Als dat al het geval is, is dat zelden merkbaar in een waarneembare verbetering van de gezondheidstoestand. Daar is meestal veel tijd voor nodig en de relatie met de gedragsverandering is ook dan meestal niet direct aanwijsbaar. Door de gezondheidsboodschap te verbinden met voor de betrokkene belangrijke en positieve aspecten

van het leven kan de kans vergroot worden dat de boodschap wordt aangenomen en uiteindelijk ook in gedrag verankerd raakt. Simpel gezegd, maar niet gemakkelijk gedaan, is het het mooiste wanneer mensen gezond gedrag zo vanzelfsprekend gaan vinden, dat er geen verbinding meer is met een specifiek gezondheidsdoel. Het is dan hun eigen gedrag geworden.

Vertrouwd bebouwd*

De Nederlander in zijn persoonlijke omgeving en in de publieke ruimte

Als kind belde ik aan bij huizen die er interessant uitzagen en vroeg dan aan de verbaasde mevrouw die opendeed of ik het 'van binnen' mocht zien. Ik ontwierp huizen en tekende plattegronden van denkbeeldige steden. Ik ben geen architect of stedenbouwkundige geworden, maar de fascinatie voor bouwen en wonen, voor architectuur en stadsplanning is gebleven. Mijn laatste promovendus (tot nu toe) deed onderzoek naar het geheim van de blijvende aantrekkelijkheid van het jaren dertig-huis.

Leven in dichte pakking

Het huidige Nederland en Vlaanderen behoorde vijfhonderd jaar geleden al tot de meest verstedelijkte en meest stedelijke gebieden van de wereld. Dat is nog steeds zo. De stad is nooit ver weg en ook in de dorpen en landelijke gebieden is het dagelijkse leven stedelijk van karakter. Het grote verschil met de ontwikkeling van de urbanisering overal elders in de wereld is dat de schaal van ook de grootste steden bescheiden is gebleven. Ook als we megasteden als New York, Sao Paulo of Shanghai buiten beschouwing laten, is Amsterdam klein vergeleken bij Londen of Parijs. Terwijl het in de zeventiende eeuw tot de grootste steden van Europa behoorde, is het nu zelfs kleiner dan Brussel of Keulen. Met gemiddeld ongeveer vijfhonderd inwoners per vierkante kilometer behoren Nederland en Vlaanderen elk tot de dichtst bevolkte regio's van Europa. Veel van de oorspronkelijk duidelijk van elkaar gescheiden en te onderscheiden steden zijn aan elkaar gegroeid. Dat is ten dele het onvermijdelijke gevolg van de groei van de bevolking. Bij het begin van de twintigste eeuw telde Nederland 5 miljoen inwoners, nu zijn het er met 16,7 miljoen meer dan drieënhalve keer zoveel. Geen land van de Europese Unie heeft zo'n sterke bevolkingsgroei gekend. Honderd jaar geleden had België meer inwoners dan Nederland, nu stopt de teller daar op 10,7 miljoen. Meer dan de buurlanden, meer ook dan welk ander land in Europa, heeft Nederland vooral na de oorlog een enorme bouwopgave gehad. Sinds 1950, toen de bouw echt op gang begon te komen, zijn er 5 miljoen huizen bijgekomen, waarvan 2,5 miljard in de laatste kwart eeuw. Een groot deel van het slechte huizenbestand van zeker voor de eerste wereldoorlog is inmiddels vervangen of sterk gerenoveerd. De kwaliteit van de ruim 7,3 miljoen huizen is gemiddeld goed tot zeer goed en in het algemeen is de Nederlander ook heel tevreden met zijn huis, zeker als het een koopwoning is. Wel heeft de lang onverzadigbare behoefte aan snel beschikbaar komende betaalbare woningen tot veel uniforme en esthetisch weinig

* Een publieksversie van zijn studie verscheen onlangs als: Joost Kingma (2012), *De magie van het jaren '30 huis*. Nijmegen: Vantilt. 'Vertrouwd bebouwd' is mede gebaseerd op een lezing die ik gaf op 8 oktober 2012 voor de WPM-groep tijdens het jubileumsymposium 'Vitale steden en dynamisch vastgoed'.

aantrekkelijke wijken geleid. Tekenend is wel dat de huursector gedomineerd wordt door sociale woningbouw, terwijl er in de koopsector, zeker in de Randstad, maar heel weinig sprake is van particulier opdrachtgeverschap. Stedenbouwkundig is Nederland onder de hoede van de rijksoverheid vooral ontworpen als een plattegrond van in strenge regelmaat geordende of in minstens zo bedachte onregelmaat geschikte bouwblokken, met stratenpatronen die vooral vanuit vogelperspectief gezien aantrekkelijk zijn.

Meer ruimte per huishouden

Belangrijker nog dan de groei van de bevolking is overigens de groei van het aantal huishoudens. De bevolking van Nederland is in een eeuw meer dan drie keer zo groot geworden, maar het aantal huishoudens is in die tijd verzesvoudigd. 37% van de huishoudens bestaat uit één persoon en in de grote steden is dat zelfs meer dan de helft van de huishoudens. Anders dan vroeger staat een huishouden ook vrijwel gelijk met een huis. Ook wie alleen is, wil zelfstandig wonen en nauwelijks meer dan 1% van de bevolking van 65 jaar en ouder woont nog samen met kinderen. De snel toegenomen en meer gelijkelijk verdeelde welvaart heeft ook de behoefte aan ruimte doen toenemen. Per persoon zijn er nu veel meer vierkante meters beschikbaar dan ook nog een halve eeuw geleden. In tegenstelling tot wat vaak gedacht wordt, hoort Nederland nu tot de landen waar per persoon juist veel vierkante meters woonruimte beschikbaar zijn. Etagewoningen, ook uit de jaren vijftig en zestig, die vroeger hele gezinnen moesten huisvesten, worden nu ternauwernood nog geschikt geacht voor één of twee personen. Beroemde woningcomplexen als De Kiefhoek (architect J.J.P. Oud, 1922) in Rotterdam hadden als standaard 60 m² voor een gezin van acht personen. Na de oorlog werd dat in elk geval nog toereikend geacht voor een half zo groot gezin. Zelfs het beroemde Rietveld-Schröderhuis (1924) in Utrecht, gebouwd voor een opdrachtgever uit de hogere middenklasse, is eigenlijk heel bescheiden in de maatvoering: 150 m² voor een huishouden van vijf personen (inclusief inwonende hulp) met een atelier in huis. Ook zonder hulp in huis of kantoor aan huis geldt 150 m² als een prettig, maar zeker niet overdreven groot woonoppervlak voor een echtpaar met twee kinderen. Het liefst woont een Nederlander in de helft van een tweekapper van die maat, met een tuin voor en achter, een garage naast het huis en graag ook een schuin dak – en dus een zolder – op het huis. We willen steeds meer ruimte per persoon en ook de actieradius van het individu is toegenomen. Er zijn nu even veel personenauto's als huishoudens, maar omdat niet ieder huishouden over een auto beschikt, heeft één op de vijf huishoudens nu al minstens twee auto's. Die moeten ook weer ergens geparkeerd worden, bij voorkeur dicht bij of in het eigen huis. Verblijven en vervoeren horen bij elkaar en dus ook wonen en parkeren. Wie een kaart van Nederland van ruim honderd jaar geleden naast een kaart van Nederland nu legt, ziet dan ook een groei van de bebouwde oppervlakte die zelfs nog groter is dan de zesvoudige groei van het aantal huishoudens. Het spoorwegnet is sindsdien grotendeels hetzelfde gebleven, maar van het net van snelwegen is honderd jaar geleden nog niets te zien. Dat heeft pas in de laatste halve eeuw zijn huidige vorm gekregen. Nu groeit het minder in de lengte dan in de breedte: meer mensen zijn vaker tussen verschillende plekken onderweg en dat vindt zijn weerslag in de groei van het aantal rijstroken. Eenbaanswegen van een eeuw geleden zijn vervangen door wegen met zelfs

twalf tot veertien rijstroken. Zij vormen niet alleen een publieke ruimte op zich, met op regelmatige afstand drukbezochte parkeerplaatsen (onbedoeld ook nogal eens uitgegroeid tot echte ontmoetings- en verzamelplaatsen, zelfs ‘cruising areas’), restaurants en benzinstations met winkels, maar maken de ruimte van het land ook op een nieuwe manier publiek. Ooit weinig of niet toegankelijke gebieden worden letterlijk ‘ontsloten’ en daarmee visueel bezit van de automobilist. Steeds vaker worden wegen en zelfs geluidschermen ook zo ontworpen, dat ze een aantrekkelijk en gevarieerd landschapsbeeld creëren. De liefkozing van ingenieurs, die doorklinkt in het woord ‘kunstwerken’ voor bruggen, tunnels en viaducten van gewapend beton, laat zien dat het in de beleving om meer gaat dan simpel het treffen van een voorziening. De gebruikers zijn ook een publiek geworden, dat in bewondering kijkt naar een brug. Of vanaf de brug: wie zou niet graag even willen blijven stilstaan op de Van Brienenoordbrug om over Rotterdam en de Nieuwe Maas uit te kijken? Juist door de nieuwe hoogbouw op beide oevers biedt Rotterdam visueel een voor Nederland een uniek schouwspel. Als panorama heeft het op afstand een meerwaarde die ook de Euromast, zelf deel van het geheel, niet kan bieden.

Stagnatie en groei

Tussen 1700 en 1850 is er naar verhouding weinig gebouwd. Veel steden gingen zelfs sterk achteruit in aantal inwoners (Leiden) of bleven hoogstens stabiel (Utrecht). Na 1850 beginnen door de industrialisatie en de modernisering van het land de steden snel te groeien tot ver buiten de al lang in verval zijnde stadsmuren. Door de opkomst van het openbaar vervoer (trein en tram) konden ook wat verder weg gelegen, maar landschappelijk mooie gebieden tot aantrekkelijke woonlocaties voor de elite en later ook de hogere middenklasse uitgroeien. Het Gooi, de Utrechtse Heuvelrug en de duingebieden van Wassenaar en Aerdenhout hebben die positie bijna zonder concurrentie tot in de huidige tijd weten te behouden. De belangrijkste verandering is de toenemende waardering voor het wonen aan het water geworden. Water biedt ruimte voor de blik en toont beweging, van zichzelf en van de boten op het water. In de negentiende eeuw werd het water het terrein van de bedrijvigheid en keerde het stedelijk leven zich af van het water, dat door de opkomst van het rijdende verkeer ook steeds meer als een te dempen obstakel werd gezien. Dat is veranderd en in steden als Utrecht, Breda en Den Bosch wordt het water weer teruggebracht in de stad. De aanleg van als horeca geëxploiteerde stranden midden in de stad is te zien als een inbreiding van typische vrijetijdsvoorzieningen in de publieke ruimte van de stad.

Anders dan in Midden-, Oost- en Zuid-Europa bestaan in Nederland de grote steden en hun voorsteden voor een belangrijk en met uitzondering van Amsterdam ook voor het grootste deel van de woningvoorraad uit wijken met eengezinswoningen. Het rijtjeshuis is vooral in Nederland, Engeland en België populair. Wonen op de grond met een tuin achter en liefst ook voor het huis heeft altijd de voorkeur van de Nederlander gehad. Het appartement in de stad met een weekendhuis buiten was in de Nederlandse werkelijkheid niet veel meer dan een kleine flat in de stad met een nog kleiner huisje bij de volkstuin, een stacaravan ergens buiten of een simpel bootje in wat nooit echt een jachthaven was. Het is bijna een Amsterdamse traditie, die elders niet veel aanhang heeft gevonden, laat staan verlangen heeft opgeroepen. Ook het ‘echte’ tweede huizenbezit is

in Nederland zelf klein en een tweede huis in Frankrijk of Spanje is minder algemeen dan wel eens gedacht wordt. Naar schatting heeft één op de vijftig huishoudens een tweede huis in het buitenland en één op de twintig 'iets' in Nederland. Dat geringe percentage verklaart misschien ook de grote populariteit van de vakantie met de caravan achter de auto en van het gehuurde huisje of appartement in het buitenland. De echt grote en nieuwe ontwikkeling is de eigen woonkamer buiten. De achtertuin is steeds meer een verlengstuk van de woonkamer geworden en wordt ook steeds meer als zodanig ingericht. De tuinmeubelen zijn bankstellen geworden, het gras maakt voor sierbetegeling plaats, de barbecue en ook de open haard horen bijna tot de standaarduitrusting en tegen de kou zijn er de warmtestralers. Achter het huis is zo de semipublieke ruimte ontstaan, die zich in volksbuurten traditioneel aan de voorzijde bevond. Toch ook semi-publiek, omdat de straat als eigendom van de bewoners werd gezien en niet als openbaar gebied. De uitbundige en steeds meer gemeenschappelijke versiering van de huizen en de straat bij voetbalkampioenschappen en ook bij Kerstmis getuigt daar ook van. Een winkel als Blokker verkoopt ook straatversiering als compleet pakket en helpt zo het onderscheid tussen privé en publiek op te heffen.

Waarin een klein land groot kan zijn...

Meer huizen per inwoner, meer ruimte per bewoner, meer comfort per huis en meer mobiliteit per persoon hebben het gebruik van het Nederlandse grondgebied sterk veranderd en dat geldt ook voor het beeld dat we van het eigen land hebben. We zijn groter geworden in een land dat zelf onveranderd klein is gebleven. Op zich is dat geen probleem, dat hoeft het althans niet te zijn. De meeste mensen wonen graag en zelfs bij voorkeur te midden van andere mensen. Het verlangen naar echte natuur is bij de meeste mensen nauwelijks aanwezig en bij bijna niemand heel sterk aanwezig als leefomgeving van eerste voorkeur. Nederland is ook bijna geheel bewoonbaar en dat relativeert ook weer het in vergelijking met veel andere landen kleine oppervlak. De bruto-netto-verhouding van het grondgebruik is bij ons gemiddeld veel gunstiger. Daar komt nog wat bij. De publieke beschikbaarheid van de ruimte is in Nederland opmerkelijk groot, al wordt dat nauwelijks opgemerkt. Er zijn geen privéstranden, van Cadzand tot Den Helder en de Waddeneilanden zijn de stranden openbaar gebied, vrij en gratis toegankelijk voor iedereen. Voor de meeste natuurgebieden en bossen geldt hetzelfde, zelfs als ze in bezit van particulieren zijn. Er zijn overal wandel- en fietspaden en het platteland beschikt over een fijn vertakt netwerk van wegen. Er zijn nauwelijks afgesloten landgoederen of omvangrijke 'gated communities'. De steden en dorpen worden ook niet omzoomd door brede zones van vervallen bedrijven en armoedige onderkomens. De overgang tussen bebouwing en land is opvallend abrupt en ook duidelijk gepland. Juist vanuit de lucht valt nog steeds op hoe geordend het ruimtegebruik in Nederland is. Vanuit het zuiden kan de grens met België bijna fysiek waargenomen worden door het verschil in de mate en de aard van de ordening van het landschap. Uiteraard – voor Nederlanders vanzelfsprekend – is ook de aanleg van de steden niet door toeval bepaald, maar het resultaat van een besluit van bovenaf. Misschien dat het resultaat niet altijd even aantrekkelijk is, maar wie gevoelig is voor de charme van de regelmaat ziet dat de plattegrond van Nederlandse stadsuitbreidingen en polderverdelingen het

ritme van een weldoordachte compositie heeft. Niet eigendomsverhoudingen, maar veranderingen van opvatting over het gebruik en de indeling van de ruimte bepalen het historisch gevormde beeld.

Dat gaat niet altijd goed. De volledige scheiding van functies heeft in de Bijlmer niet goed gewerkt. De grootse parkaanleg in wat ooit kale polders waren, bewijst pas nu zijn waarde. Het is de ideale omgeving, niet voor kolossale hoogbouw, maar voor eengezinswoningen en lage appartementenblokken, ingebed in groen, dat beperkter van schaal, doorzichtiger en veiliger is. De werkelijke waarde voor de toekomst van een Nederlandse buitenwijk kan pas bepaald worden als het groen, dat meestal zeer rijkelijk voorhanden is, volgroeid is geraakt. Ook huizen met weinig architectonische kwaliteiten en stedenbouwkundig weinig geacheveerde wijken worden daardoor tot geliefde verblijfplaatsen. Dat geldt temeer naarmate er ook meer wandelmogelijkheden zijn en de bosschages afgewisseld worden met grasvelden, sportvoorzieningen en waterlopen. Groen verzacht de stenigheid en dempt de monotonie van de stedenbouw, beschermt tegen lawaai en vuil, scheidt nieuwe biotopen voor vogels en kleine dieren, toont de wisseling van de seizoenen. Woeste gronden zijn er in Nederland nauwelijks meer, maar het land is wel steeds groener en boom- en bosrijker geworden. De zandwinning en landophoging hebben ook weer tot de vorming van nieuwe plassen en waterwegen geleid en dat zijn aantrekkelijke woon- en recreatiegebieden gebleken.

Toch ook een land van pleinen

Nederland is geen land van pleinen, zo wordt vaak gezegd, noch van paradewegen of monumentale boulevards. Dat laatste is zeker waar en de Wibautstraat/Weesperstraat in Amsterdam is het hardste bewijs van het onvermogen met succes een groot gebaar te maken. Pleinen zijn er wel, al hebben de nationale massavergaderplaatsen, het Museumplein en het Malieveld, eerder het karakter van een meent dan van een plein. Opvallend is het ontbreken van bebouwing (Malieveld) of het met de rug naar het plein toe staan van belangrijke publieke gebouwen, zoals met de musea rond het Museumplein het geval was. Dat is aan het veranderen en daaruit valt op te maken dat er meer oog ontstaat voor de sociale en culturele waarde van het plein en het pleinleven. De Dam, het Plein in Den Haag en het Vrijthof in Maastricht beantwoordden volledig aan het ideaalbeeld van een plein. De schaal is goed, de bebouwing aantrekkelijk en dramatisch, er is altijd veel volk en aan de zonzijde bevinden zich grote en drukke terrassen. Zulke pleinen zijn er in veel meer steden, in Groningen net zo goed als in Haarlem, Middelburg of Zwolle, al zijn de pogingen ze ook in nieuwe steden (Zoetermeer, Amstelveen, Lelystad, Nieuwegein) te laten ontstaan, niet erg succesvol gebleken. Het Schouwburgplein in Rotterdam is een gemiste kans. Te kaal, te saai, te leeg, te minderig, te weinig leven.

Nieuwe pleinen blijken moeilijk te maken, het blijft meestal bij grote lege ruimtes met skateboarders, hangjongeren en allerhande flodder. Pleintjes met terrasjes lukt al beter, zeker in de binnensteden en op aantrekkelijke buitenlocaties. Ook waar deze in het verleden geen recreatieve functie hadden, is dat nu vaak de grootste aantrekkingskracht. Waar de publieke ruimte geen verkeersruimte is, zijn vooral de vrijetijdsfuncties belangrijk geworden: winkelen (inclusief de markt), wandelen, zitten op een terras, met uitzicht op andere mensen of over het water van een gracht. De verdrijving van de roker

naar buiten heeft de behoefte aan verblijfsvoorzieningen in de openlucht nog groter gemaakt. In de woonwijken is er wel behoefte aan speeltuintjes en trapveldjes, aan hondenuitlaatplekken en plantsoenen, maar nauwelijks aan horecavoorzieningen. In Nederland concentreren die zich in de centra van de steden en langs de doorgaande routes naar de buitenwijken. De avondlijke pantoffelparade, de 'volta', die in mediterrane landen voor alle generaties gewoon is, heeft hier ondanks de voortgaande mediterranisering van de leefstijl (samen buiten eten, zitten op een terras) geen ingang gevonden. Wel zijn de stadsparken, net als in veel landen met weinig privéruimte of goede andere voorzieningen, allang niet meer plekken waar alleen maar rustig gewandeld wordt. Er wordt steeds meer ook ongeorganiseerd gesport en gepicknickt. Het is niet toevallig dat het vooral niet-westers allochtone gezinnen zijn geweest die de mogelijkheden van het park op dat gebied als eerste in gebruik zijn gaan nemen.

Overdekte winkelcentra ('malls'), stationshallen en voetgangerszones zijn nieuwe publieke ruimtes geworden, waar winkelen, wandelen en verblijven steeds nieuwe verbindingen met elkaar aangaan. Voetgangerszones lenen zich ook voor straattoneel, muzikanten en demonstraties. In en om de stationshallen en busstations worden ook de rafelranden van het stedelijk leven zichtbaar: zwervers, junks en bedelaars. In de malls doet men meestal zijn best dat buiten de deur te houden en in de eigen ruimtes voor meer georganiseerd vertier te zorgen. Hotels, bioscopen, schouwburgen, kerken, scholen, tentoonstellingshallen en musea trekken publiek aan, maar leveren ook weer publiek voor de horeca in de buurt en in een stad als Amsterdam ook klanten voor kunstgaleriën, boekhandels en modewinkels. De auto- en woonboulevards, de tuin- en doe-hetzelfcentra hebben tot een scheiding in de winkelfunctie geleid, die ook weer tot de vorming van nieuwe voorzieningen voor het publiek hebben geleid. Hetzelfde zien we in de grote ziekenhuizen en op de campus van universiteiten gebeuren. Het ooit doodsaaie Uithofcomplex van de Universiteit Utrecht is stedelijk verlevendigd door de komst van winkels, cafés, restaurants, sportvoorzieningen, studentenflats, kleine bedrijven en de universiteitsbibliotheek. De onregelmatige en op het eerste gezicht ongestructureerde bebouwing krijgt daardoor een stedelijke allure die misschien niet mooi, maar zeker voor overdag wel aantrekkelijk wordt gevonden. Heel schoorvoetend begint datzelfde effect nu op te treden op de Zuidas in Amsterdam en in de Resident en New Babylon rond het Centraal Station in Den Haag. De aanwezigheid van (heel) veel mensen die voor een langere tijd in een klein gebied moeten verblijven en behoorlijk koopkrachtig zijn, is daarvoor wel een voorwaarde.

Het spitsuur van het leven

Het grote probleem voor de stedelijkheid en dus ook voor het gebruik van de publieke ruimte in Nederland is het spitsuur van het leven. Dan moet alles tegelijk: een loopbaan opbouwen, een gezin stichten, een goed huis vinden, sociale contacten onderhouden, een huishouden regelen. In de leeftijdsfase tussen 15 en 30 jaar zijn de meeste jongeren intensieve gebruikers van de publieke ruimte. In de jaren van de gezinsvorming en daarna, van ongeveer 30 tot 55 jaar, zijn zij daar nog maar weinig aan te treffen en zeker niet in de tijd die zij echt als vrijetijd beschouwen. Die wordt eerder met de kinderen op het sportveld of ergens buiten doorgebracht. De fysieke afstand tot de stedelijke publieke

ruimte is in Nederland vergeleken met andere landen eigenlijk nooit ver, maar zo wordt dat wel beleefd. Pas als de kinderen groter of helemaal uit huis zijn, wordt de publieke ruimte weer belangrijker, al is het gebruik ook dan toch vooral doelgericht. Er wordt niet zomaar naar de stad gegaan, men gaat winkelen of uit eten of naar een voorstelling of een tentoonstelling. De gemakkelijke en betaalbare bereikbaarheid per auto is een belangrijk en inmiddels problematisch punt geworden, evenals het gevoel van veiligheid, vooral 's avonds en in het openbaar vervoer. Feitelijk is de publieke ruimte in Nederland, vooral 's avonds, het domein van jongeren.

Lang is gedacht dat in landen met een dicht winkelnet het winkelen op het web wel niet populair zou worden. Dat is een misverstand gebleken. Steeds meer mensen kopen steeds meer en ook steeds meer verschillende producten via het internet. Ook als ze dat niet doen, oriënteren ze zich vaak voor prijs-kwaliteitsvergelijking op het internet. De boodschappen worden wekelijks ingeslagen in een per auto goed bereikbare supermarkt, de auto zelf, de meubels en het huisraad worden op eveneens per auto goed bereikbare gespecialiseerde locaties gekocht. De stedelijke publieke ruimte wordt zo steeds meer een ruimte voor de vrije tijd voor wie daar ook de tijd en tot op zekere hoogte het geld voor heeft. De goede combinatie van bij elkaar passende culturele, commerciële en recreatieve voorzieningen wordt dan bepalend voor het succes van de publieke ruimte als leefgebied. Oudere binnensteden bieden daarvoor het aantrekkelijkste decor en beschikken het meest over gebouwen die kansen bieden voor verrassend en dus aantrekkelijk hergebruik. Nieuwe en jongere steden zijn dan in het nadeel en daar lijkt niet veel aan te doen.

De verhouding publiek en privé verandert

Nederlanders maakten tot ver in de twintigste eeuw bescheiden gebruik van de publieke ruimte. Er moesten boodschappen gedaan worden en het vervoer naar werk of school ging vooral per fiets of openbaar vervoer. Er werd door kleine ondernemers en handwerkslieden nog veel in de openlucht gewerkt en aan huis afgeleverd, kinderen speelden nog zonder hinder van te veel verkeer op straat. De gevestigde burger leefde vooral binnenshuis en zocht ook in zijn spaarzame vrije tijd nauwelijks de ruimte.

Dat is veranderd en daarmee is ook de functie van de publieke ruimte en de eisen die aan de stedenbouw worden gesteld, anders geworden. Uitgaan en buiten zijn hebben sterk aan betekenis gewonnen. De waardering is gegroeid voor de publieke ruimte die persoonlijke ontplooiing toelaat en ook om zichzelf wille, als esthetische, historische of romantische omgeving, genoten wordt. Dat zal in deze eeuw alleen maar meer het geval worden en dat mag dan ook meer uitgangspunt in de stedenbouw worden.

‘Twee overzijden die elkaar vroeger schenen te vermijden...’*

De geschiedenis en de toekomst van consensus en compromis in Nederland

Het Global Competitiveness Report 2012/2013 van het World Economic Forum plaatst Nederland hoog op de ranglijst van landen met een goede verhouding tussen de georganiseerde werknemers en werkgevers. De Sociaal-Economische Raad en de Stichting van de Arbeid zijn er al heel lang het symbool van. Tegelijkertijd zijn zij ook het platform voor het overleg. De laatste jaren is dat moeilijker geworden, vooral omdat de werknemersorganisaties het moeilijk met zichzelf hebben. Ook los daarvan is er toch steeds kritiek op deze belangrijke exponent van het poldermodel. Steeds wordt het spoedige einde van deze vorm van overleg aangekondigd, maar steeds weer blijkt ook dat we eigenlijk niet zonder kunnen.

Ik ben ervan overtuigd dat het poldermodel als geïnstitutionaliseerde vorm van welbegrepen eigen belang van juist heel verschillende belangengroepen van groot belang is voor de stabiliteit van de Nederlandse economie en zelfs de rust in de samenleving. De populistische neiging om onderhandelingen en compromissen als een teken van zwakte, ook in morele zin, te zien, leidt eerder tot een verscherping van de tegenstellingen dan tot een resultaat waar de grootste mogelijke meerderheid mee kan leven. Tegen deze achtergrond moet de lezing gezien worden die ik hield bij gelegenheid van het 60-jarig bestaan van de SER.

‘Twee overzijden die elkaar vroeger schenen te vermijden, worden weer burenen.’

Twee regels uit het beroemd geworden gedicht dat Martinus Nijhoff schreef toen hij in 1934 naar ‘Bommel ging om de nieuwe brug te zien’. Wat hij zag, was de nieuwe brug over de Waal bij Zaltbommel. Inmiddels zijn zowel de verkeers- als de spoorbrug al vervangen door grotere, nieuwe bruggen, maar meer nog dan in de dagen van Nijhoff zijn zij behalve de verbinding tussen twee oevers ook de belangrijkste schakels in de diagonaal van Amsterdam naar Eindhoven, die de spil vormt van de nationale economie en de Nederlandse samenleving.

Het beeld van de brug, die de verbinding vormt tussen wat per definitie van elkaar gescheiden en aan elkaar tegengesteld is, past misschien nog wel beter bij de Sociaal-Economische Raad dan het model van de polder. In zijn 60-jarig bestaan is de SER als de brug die werkgevers en werknemers in het landsbelang met elkaar verbindt, zowel veel bezongen als vaak bekritiseerd. Dat gebeurde bij de herdenking van het 50-jarig bestaan niet veel anders dan nu. Meer nog dan toen kan het beeld dat Nijhoff geeft van de functie

* Gepubliceerd in: (2010) *60 jaar SER. Veerkracht en vertrouwen. Toespraken jubileumcongres 25 november 2010*, p. 28-43. Den Haag: Sociaal-Economische Raad.

van de nieuwe brug ook gezien worden als een teken van hoop voor een oude institutie, die met het oog op het algemeen belang redelijk overleg en het streven naar consensus hoog in het vaandel heeft staan. Een teken van hoop voor de toekomst wel te verstaan, omdat in het huidige maatschappelijke en politieke klimaat het zoeken en vinden van overeenstemming op basis van de bereidheid tot het sluiten van compromissen, juist als een teken van zwakte geldt.

De tanende glorie van het poldermodel

Bij het 50-jarig bestaan van de SER was Nederland nog trots op zijn eigen vorm van consensusdemocratie, die in het buitenland als het poldermodel sterk de aandacht trok en ook bewondering ocriep. Op de wereldconferentie van ‘progressive leaders’ in Berlijn in 2010 werd minister-president Wim Kok door Bill Clinton, Gerhard Schröder en Tony Blair als een lichtend voorbeeld gezien. Nederland als het succesvolle voorbeeld van een neoliberale herwaardering van de markteconomie bij behoud van een afgeslankte verzorgingsstaat. De werkloosheid had een historisch laag niveau bereikt en het overheidsbudget vertoonde voor het eerst in decennia weer een overschot. De weg vanaf het Akkoord van Wassenaar uit 1982 – symbool van de door werkgevers en werknemers gezamenlijk gevoelde verantwoordelijkheid voor het herstel van de economie en het behoud van voldoende werkgelegenheid – was lang geweest, maar bleek de eerste manifestatie te zijn van wat later door Tony Blair en zijn huisfilosoof Anthony Giddens in de ruimere betekenis van een vernieuwing van de sociaaldemocratie als ‘the third way’ aangeprezen zou worden.

Voor Wim Kok was er in Berlijn voor een internationaal forum een ook fysiek schouderklopje van Bill Clinton, nationaal was er de waardering van bijna 80% van de bevolking voor de prestaties van het Eerste en Tweede Paarse kabinet. De kabinetten-Balkenende hebben het met tot de helft minder waardering moeten doen.

In het laatste jaar van het vorige millennium vroeg minister-president Kok het Centraal Planbureau en het Sociaal en Cultureel Planbureau een visie te geven op en als het kon ook een voorspelling te doen over de ontwikkelingen in de nieuwe eeuw. De sociale wetenschappen en zoals we nu echt weten ook de economie zijn geen goede voorspellers van de toekomst, maar kunnen wel inzicht geven in waar voor de toekomst in elk geval rekening mee moet worden gehouden. De toekomst niet kunnen voorspellen is geen brevet van armoede, het is een bewijs van de rijkdom van het toeval, dat voortkomt uit menselijk handelen. Waar niet voorspeld kan worden, ontplooit zich de geschiedenis als het verhaal van wat er gebeurd is. Wie in 1999 de gebeurtenissen van het afgelopen decennium alleen al in Nederland voorspeld zou hebben, zou niet geloofd zijn. Het waren rare jaren, waarin twee hoogconjuncturen door twee diepe recessies werden afgewisseld, twee politieke moorden plaatsvonden, twee nieuwe populistische partijen het politieke debat gingen bepalen en vijf kabinetten het einde van de rit niet haalden. Dat de overgang naar een nieuw decennium ook gepaard zou gaan met het verdwijnen van het draagvlak voor de partijen in het midden en met een voor Nederland nooit eerder voor mogelijk gehouden partijpolitieke samenwerking, zou zelfs nog maar een jaar geleden bijna niemand voor mogelijk hebben gehouden. Ook de vraag hoe stevig de

brug is die politieke overzijden nu tot onwaarschijnlijke burens heeft gemaakt, moet nog onbeantwoord blijven.

De SER was zestig jaar geleden de uitdrukking van een samenleving, die er veel, zo niet alles aan gelegen was de maatschappelijke, economische en politieke tegenstellingen niet tot conflicten te laten uitgroeien, maar te pacificeren in een overlegmodel van over en weer geven en nemen. In de verzuilde samenleving en in een in klassen en standen verdeelde maatschappij leefde men gesegregeerd, maar werd men geïntegreerd geregeerd. Het algemene belang bij een eerlijke verdeling van de middelen en mogelijkheden, van de rechten en plichten, was de gemeenschappelijke taak van de toppen van de zuilen en van het maatschappelijk middenveld. Een planvolvoerende elite maakte van Nederland na de Tweede Wereldoorlog één natie met een geleide economie en een steeds verder uitgewerkt systeem van sociale zekerheid. De jaren zestig brachten een generatie- en oriëntatiewisseling met zich mee. Nederland werd in korte tijd van een conservatief een progressief land. Dat werd ook de boodschap van Nederland aan de wereld, maar in essentie veranderde er in het eigen land toch minder dan de uiterlijkheden zouden doen vermoeden.

Nieuwe tegenstellingen

Dat is in het eerste decennium van de nieuwe eeuw anders geworden. Er hebben zich nieuwe tegenstellingen gevestigd, tussen de 'gewone hardwerkende Nederlander' en de 'elite' onder de Haagse kaasstolp, tussen politiek en publiek, tussen autoriteit en anarchie, tussen autochtoon en allochtoon, tussen hoogopgeleiden en laagopgeleiden, tussen gezag en gevoel vooral. Het lijkt op het eerste gezicht vreemd dat die tegenstellingen er nu zijn en in elk geval aan beide zijden, op beide oevers, ook zo sterk gevoeld worden, dat zelfs de wens van een brug als verbinding niet meer aanwezig lijkt te zijn. Men wil geen burens zijn als gelijken, men wil enkel nog gelijken als burens. Dat is vreemd, omdat zoals het in het gedenboek bij het 60-jarig bestaan van de SER 'Zestig jaar denkwerk voor draagvlak' zo mooi in de afsluitende beschouwing wordt geformuleerd, Nederland een 'open samenleving' is, 'die wordt gekenmerkt door ruime kanalen voor sociale mobiliteit, gelijkwaardigheid, een relatief egalitaire verdeling van inkomens en vermogens, een groot vertrouwen in instituties, een op consensus gerichte politieke cultuur, een gelijkmatig verdeelde invloed van sociale groeperingen, samenwerking tussen sociale partners en een hoge participatie- en organisatiegraad' (Jaspers et al. 2010: 275).

'Deze kenmerken zijn in de loop van eeuwen opgebouwd', zo wordt daar aan toegevoegd. Dat is zo, maar behalve de vraag door wie en voor wie dat gedaan is, dringt zich ook steeds meer de vraag op of de werkelijkheid wel zo mooi is als hier wordt gesuggereerd en ook of dit model van evenwicht en beheersing nog wel toekomst heeft. In elk geval is er, voor zover het als ideaal nog gedeeld wordt, in delen van de samenleving minstens twijfel over de mate waarin er inderdaad sprake is van een gelijkmatige en rechtvaardige verdeling van de kansen. Overlegorganen als de SER, waar de verdeling tot stand komt of minstens in belangrijke mate wordt voorbereid, zijn minder vanzelfsprekend dan in het verleden gelegitimeerd om 'namens' de burger op te treden. Ze doen dat steeds meer 'in plaats van', tenminste zo wordt dat gezien door wie zich niet

ongevraagd gerepresenteerd wil zien. Men herkent zich vaak niet meer in het soort overleg, niet in de personen die het overleg voeren en niet in de uitkomsten van het overleg. Niet herkennen betekent ook niet erkennen: de overlegdemocratie lijdt daardoor aan onderlegitimatie.

De afkeer van overleg en compromis

Dat lijken wat zware woorden, maar het is toch de logische gevolgtrekking uit de nu al jaren durende maatschappelijke discussies waarin overleg een synoniem is geworden voor ‘achterkamertjespolitiek’, voor handjeklap spelen en onderling baantjes verdeelen. Overleg is het werk van zwakkelingen en zwalkers geworden, van zakkenvullers en plucheplakkers. Wie zich bekent tot overleg en bereid is tot een compromis, zet zijn geloofwaardigheid op het spel. De partijen en vooral de personen in het overleg doen dan ook in de openbaarheid hun best afstand te nemen van het overleg. Zij houden hun rug recht en maken duidelijk dat er met hen niet te spotten en vooral niet te marchanderen valt. Dat is niet zonder risico, omdat er binnen de Nederlandse verhoudingen zonder overleg weinig tot stand kan komen. Wie te hoog van de toren blaast, zal grote moeite hebben voor het publiek ongemerkt op zijn woorden terug te komen. Wie de rug te lang recht houdt, zal uiteindelijk met lege handen komen te staan. De coalitie wordt dan met anderen gesloten.

Het gaat niet zonder overleg en consensus, maar misschien is toch wel te lang gedacht dat de bereidheid daartoe de Nederlander in het bloed zit. Dat is mogelijk wel het geval tussen gelijken, die ergens samen uit moeten komen, maar niet automatisch ook als het gaat om zaakwaarnemerschap, om een elite die beslist namens anderen zonder daartoe door de anderen uitgenodigd te zijn. De elite beseft dat overleg en consensus in het algemeen belang is. Over het geheel genomen zijn Nederlanders echter eerder geneigd vast te houden aan hun eigen gelijk en alleen van anderen de bereidheid te verwachten water bij de wijn te willen doen.

De geschiedenis van Nederland is een wisselend tij van oprisping en beheersing, waarin anarchistische en radicale – ‘fundamentalistische’ zouden we nu zeggen – tendenties onverwachts als een springvloed op komen zetten. De geschiedenis van de zeventiende eeuw is getekend door de pogingen van de bovenlaag van tot regenten geworden rijke burgers om het ‘gewone’ volk en hun predikantenleiders af te houden van de vestiging van wat een christelijk-fundamentalistische republiek had kunnen worden. De neiging tot religieuze scherpslijperij, in lichtere vorm nog altijd algemeen aanwezig in de vorm van een versplinterende gelijkhebbigheid, heeft het uiteindelijk moeten afleggen tegen een opportunistisch gedogen van de aanwezigheid van andere godsdiensten. Meer dan van verdraagzaamheid is er steeds sprake geweest van wat ‘verdragzaamheid’ genoemd zou kunnen worden, het afspreken van regels over wat wel en niet kan met geen ander doel dan de vrede te bewaren.

Eerder ‘verdragzaamheid’ dan verdraagzaamheid

Dat ‘verdragzaamheid’ ons in het bloed zit, is een lang zorgvuldig gekoesterde mythe, die in de afgelopen tien jaar weer hardhandig is ontmaskerd. ‘Weer’, want het is niet de eerste keer dat dit gebeurt. Toen door de invoering van het algemeen kiesrecht nu

bijna honderd jaar geleden het gevaar van een confrontatie tussen de religies opnieuw opdoek, is dat effectief tegengaan door de pacificatiepolitiek van de verzuiling, de erkenning van de noodzaak van gelijke behandeling van wat juist als verschil werd beleefd. De elites van de zuilen regelden met elkaar dat iedereen baas in eigen huis kon blijven en dat ook nog kon zijn op kosten van de staat. De bescherming van bijzondere belangen was het algemeen belang geworden. De sociale segregatie die de verzuiling met zich meebracht, was voor ieder van de groepen van voordeel, omdat het de emancipatie van iedere groep mogelijk maakte zonder dat dit ten laste of ten koste van de andere groep hoefde te gaan. Dat heeft de verzuiling niet alleen succesvol gemaakt, maar ook de relatie tussen de elite en het volk van iedere spanning ontdaan. Het was niet verdeel en heers, maar de verdeling heerst.

De jeugd doorbraak die illusie van eensgezindheid in de jaren zestig. De generatiekloof die toen ineens heel erg zichtbaar werd, groeide niet uit tot een generatieconflict, omdat 'iedereen' zich tot de jeugd bekeerde. De illusie van eensgezindheid kon snel worden hersteld, omdat de nieuwe opvattingen en andere leefstijl gemeengoed werden. Meer zelfs nog dan tijdens de verzuiling, omdat in het proces van modernisering en liberalisering van de samenleving de zuilen hun bindende en verdelende kracht verloren. Nederland werd 'links', zo leek het, en de verandering werd bijna ongemerkt van een strijd om de macht gedefinieerd tot een culturele breuk met het verleden. De mars door de instituties werd een gemakkelijke wandeltocht, omdat iedereen zich erbij aansloot. Het gevaar van anarchie verdween al snel, omdat de elite zichzelf verjongde. De neiging tot een fundamentalisme bleef, maar werd van godsdienstig vooral ideologisch van karakter. Het kreeg vorm in de morele veroordeling van wie andere dan de nieuwe opvattingen was toegedaan. 'Rechts' bevonden zich geen politieke tegenstanders, maar moreel foute mensen, aan wie het allemaal 'nog een keer moest worden uitgelegd'. Geen wonder dus ook dat nu na 2000 degenen met het morele tekort een stevig politiek platform hebben weten te verwerven, bij hen de boosheid over het morele paternalisme van de andere kant hoogtij viert. Steeds weer wordt gewezen op de hypocrisie van wie het met de mensheid goed voorheeft, maar toch steeds het beste voor zichzelf weet te zorgen. Opnieuw wordt er ook een mars door de instituties gemaakt – inclusief de wetenschap, de kunst, de rechtspraak en de monarchie – en opnieuw, net als in de jaren zestig, blijkt zich achter een facade van respectabiliteit en correctheid toch een wereld te bevinden, die aan integriteit en belangeloosheid te wensen overlaat.

Traditioneel progressief en modern conservatief

Het grote verschil met de jaren zestig is wel dat de elite nu niet de overgang naar het nieuwe denken mee wil maken. Men wilde destijds wel 'jong' zijn, maar wil nu niet 'volks' worden. De traditioneel progressieven staan nu tegenover de modern conservatieven, gescheiden vooral door het verschil tussen een universalistisch en een meer particularistisch ethos, maar ook door een verschil in opleiding. We zijn nu niet getuige van een opstand van studenten, maar van de tegenstand van de zich inmiddels trots zo noemende 'gewone hardwerkende Nederlander', die zijn welvaart en welzijn bedreigd ziet door gevaarlijk gedrag van wie zelf niets te vrezen heeft. Het is bijna symbolisch dat in het nieuwe regeerakkoord juist typisch traditioneel-progressieve begrotingsartikelen

onder druk zijn komen te staan: kunst en cultuur (de podiumkunsten meer dan het nationale(!) erfgoed), de integratie, de vredesmissies en de ontwikkelingshulp. Ook de tempering van de Europese betrokkenheid en de wil immigratie moeilijker te maken kunnen gezien worden als uitingen van een meer particularistisch ethos, net zo als het streven de sociale zekerheid exclusiever voor te behouden aan wie altijd al van deze samenleving deel heeft uitgemaakt.

In het moderne conservatisme klinkt de wens door te behouden wat door een groot deel van de bevolking als de grote prestaties van de tweede helft van de twintigste eeuw gezien worden, die paradoxaal genoeg ook weer bedreigd worden geacht door de partijen die zeker mede de prestaties hebben helpen leveren. Het warme 'oranje'-gevoel één natie te zijn, de gemoedsrust van de verzorgingsstaat en de vrijheid van het individu in alle opzichten zichzelf te mogen zijn en zich vrij te kunnen uiten vormen de kern van het moderne conservatisme. De waarden die daarin opgesloten liggen, ziet men bedreigd door de invloed van de Europese Unie en de globalisering van de economie. Op het sociale vlak overheerst vooral de zorg over de immigratie van niet-westerse en de islam aanhangende allochtonen en de daarmee samenhangende angst voor criminaliteit. Dat het zover kon komen, wordt gezien als de schuld van de traditioneel progressieven, die zowel naïviteit ten opzichte van niet-Nederlandse sluwheid verweten wordt als disloyaliteit ten opzichte van de 'gewone man', die in alle opzichten opgezadeld wordt met de rekening van een fout beleid.

Als maatschappelijk ongenoegen was het moderne conservatisme al in de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw waarneembaar in de opiniepeilingen, maar het had zich nog niet gearticuleerd in de vorm van een politieke partij, een mediabetrokkenheid of een eigen elite van woordvoerders, waarin men zich kon herkennen of door wie men zich erkend kon voelen. Met de aanvankelijk lokale leefbaarheidspartijen en met Jan Marijnissen en de SP begon de onderstroom voor het eerst zichtbaar te worden. Luid hoorbaar werd de onderstroom vooral door Pim Fortuijn en de LPF, later gevolgd door Rita Verdonk en Geert Wilders. Mede door de dramatische gebeurtenissen in de eerste helft van het decennium – 9/11 en de aanslagen daarna, in Nederland de moord op Fortuijn en twee jaar later Theo van Gogh – raakten de tegenstellingen verscherpt en werd het debat steeds emotioneler van toon.

Een onoverbrugbare kloof?

Van traditioneel progressieve zijde kwam geen bevredigend antwoord en het lukte ook niet de kloof – want zo werd het eerder gevoeld dan als een conflict – tussen politiek en burger te overbruggen. De angst voor de toekomst die de gewone burger deed terugverlangen naar de zekerheden en het comfort van de vorige eeuw kon niet worden weggenomen met een verwijzing naar een wenkend perspectief voor de nieuwe eeuw. Van een ideologische bevlogenheid was geen sprake meer, alleen nog van een oproep de uitdagingen van de toekomst open en met vertrouwen tegemoet te treden. Maar waarom zouden de kiezers dat doen? Alles waar traditioneel progressief Nederland voor stond had alleen maar nieuwe problemen met zich mee gebracht en de toekomst zag er niet aantrekkelijk uit. Of het accent nu op de noodzaak van duurzaamheid gelegd wordt of op de onvermijdelijkheid van meer internationale concurrentie, het beeld was toch

steeds dat voor hetzelfde harder en langer gewerkt en ook meer betaald zou moeten worden. De toekomst wordt zo toch meer transparantie dan inspiratie. Altijd is er afstand geweest tussen elite en volk. Over afstand wordt niet meer gesproken, nu is er een kloof en die wordt als onoverbrugbaar gezien. Het volk zoekt nu zijn eigen leiders en de leiding ontbeert achterban. Dat is nergens zo duidelijk te zien als in het politieke systeem zelf. Ook de grote partijen van het midden, traditioneel verzekerd van een groot vast kiezerspotentieel, hebben nu de les geleerd, waar D66 vanaf de oprichting mee heeft moeten leren leven. De gunst van de kiezer kan snel komen, maar ook even snel weer verdwijnen. Bij D66 was de analyse toen dat het een partij was die niet geworteld was in de samenleving, geen binding had met het maatschappelijk middenveld, een kerkgenootschap of ook een vakbond. Niemand 'hoorde' als vanzelf bij de partij, de vraag bleef steeds of de partij bij jou als individuele kiezer hoorde. Dat is nu de situatie van alle partijen geworden. De kiezer voelt zich gebonden noch verbonden. Dat maakt ook de positie van de leiding van de partijen onzeker. Langdurige partijloopbanen worden zeldzaam en wie eenmaal de gunst van de kiezer is kwijtgeraakt of er niet in slaagt nog meer kiezers te behagen, verliest ook zijn positie aan de top. Steeds vaker geeft men die zelf ook op voor een bestaan in de luwte, met opvallend vaak een accent op de wens te kunnen leven buiten het oog van de camera en uit het oog van de publieke opinie. In zekere zin wordt ook hier zichtbaar dat de traditionele maatschappelijke en politieke elite een terugtrekkende beweging maakt, zich niet langer verantwoordelijk wil voelen voor de verbetering en verheffing van de samenleving. Men zorgt voor zichzelf en voor elkaar, maar het idee van een roeping is weg, nu de legitimatie van het zaakwaarnemerschap voor een belangrijk deel is verdwenen. De klacht dat de elite c.q. de politiek niet voldoende 'luistert' naar de burger is daar de uitdrukking van. De rollen zijn omgedraaid: de elite moet niet meer doen wat nodig of wenselijk is, maar wat gewenst wordt.

Het definitieve einde van de verzuiling

Het proces van de erosie van de positie van de elite is versneld en versterkt door de commercialisering van de media, die ook bepalend is geworden voor de positie van de publieke omroep. De verbinding van de omroepverenigingen met de zuilen in de Nederlandse samenleving maakte hen ook tot instrumenten van verheffing, van civilisatie en educatie. De veelheid aan informatie werd door hen geselecteerd en geïnterpreteerd aangeboden aan in eerste instantie de eigen achterban: dit moet u weten en dit vinden 'wij' ervan. De selectie van de informatie vindt nu voor een belangrijk deel plaats op basis van kennis van wat de meerderheid interessant, leuk, spannend, eventueel ook bedreigend vindt en wat hen aan de zender gekluisterd houdt.

De opmars van de commerciële omroep begint in 1990 en was zo succesvol, dat de publieke omroep de kijkers en luisteraars alleen nog kon vasthouden of terugwinnen door zelf ook te bieden wat het grootst mogelijke aantal kijkers aantrekkelijk vindt om te zien. Dat is vooral wat in positieve of negatieve zin emotioneel aanspreekt. Ook politieke en maatschappelijke vraagstukken worden in het 'frame' van de beleving geplaatst. Dat betekent niet alleen dat ze bij voorkeur als een drama of als een conflict tussen personen geënceneerd worden, maar ook dat er altijd de neiging zal zijn bij de

informatieverschaffing de nuance en de ambivalentie te laten wijken voor de extremere situatie. De vooral negatieve uitzondering lijkt dan de regel te zijn. Uiteraard roept dat bij de kijker in veel gevallen gevoelens van angst, wantrouwen en ongerustheid op. Het beeld dat van de politiek en van de politici bestaat, wordt bepaald door de media, in het bijzonder de televisie. De Belgische socioloog Marc Elchardus spreekt van een 'drama-democratie', met een sterk accent op de dik aangezette presentatie van wat niet goed gaat. In het politieke bedrijf heeft dat geleid tot een steeds theatralere presentatie van de eigen persoon en het eigen standpunt. Daar past het toenemende gebruik van de vergroterende en overtreffende trap net zo goed bij als het gebruik van stevige uitdrukkingen en tekenen van grote verontwaardiging. Emotioneel vertoon trekt niet alleen de aandacht, het wekt ook de suggestie van authenticiteit en dat kan weer leiden tot een vergroting van de geloofwaardigheid van een politicus. Het is moeilijk te bewijzen, maar het lijkt er toch op dat deze ontwikkeling in Nederland sterker is dan in de landen om ons heen. Er is op de Nederlandse televisie extreem veel aandacht voor het politieke bedrijf en de politici – en bijvoorbeeld helemaal niet voor de 'overleggers', de adviseurs en de deskundigen. Zij zijn ook veel minder uitgesproken in hun oordeel en meestal weinig geneigd tot emotioneel vertoon. Dat maakt hen niet aantrekkelijk voor de media. Zichtbaarheid is voor een politicus heel belangrijk geworden, juist omdat niet meer op een vast kiezersbestand gerekend kan worden en tegelijkertijd een veranderend politiek sentiment nergens zo snel en gemakkelijk zijn weg naar het parlement kan vinden als in Nederland. Het wordt zelden zo gezien, maar door het wegvallen van de traditionele structuren van de verzuiling wordt bij iedere nieuwe verkiezing voor de Tweede Kamer duidelijker dat ons kiesstelsel een hoge mate van 'directe democratie' mogelijk maakt. Er zijn nauwelijks regels voor de oprichting van politieke partijen, er zijn weinig stemmen nodig om een zetel in de Kamer te verwerven. De volatiliteit van de kiezer heeft zijn weerspiegeling gevonden in de volatiliteit van partijen en kieslijsten.

De onvermijdelijkheid van overleg

Hoe moet het nu verder? Zestig jaar SER is zestig jaar overlegeconomie. Het bereiken van die leeftijd geldt inmiddels minder als een bewijs van succes dan als een signaal dat het tijd wordt om het veld te ruimen. 'Der Mohr hat seine Schuldigkeit getan, der Mohr kann gehen.' Tegelijkertijd is er juist in een land waar de politieke versplintering alle partijen klein heeft gemaakt en waar de bindingskracht van de levensbeschouwelijke zuilen is verdwenen, meer dan ooit de noodzaak aanwezig om de kans op het land economisch en sociaal verlamdende conflicten zo klein mogelijk te houden. Leven in dichte pakking in een open economie vraagt op alle niveaus om conflictbeheersing: zo min mogelijk arbeidsverlies door stakingen, zo weinig mogelijke politieke onrust, zoveel mogelijk saaiheid en degelijkheid. Dat kan alleen met behulp van coalities en compromissen waar niemand helemaal gelukkig mee hoeft te zijn. Dat maakt ook overleg nodig, ook al is misschien minder dan in het verleden duidelijk wie de partijen in dat overleg moeten zijn. Zonder overleg gaat het niet in een land waar minder dan ooit de macht in één hand ligt.

De afgelopen jaren hebben laten zien dat de agenda voor het overleg wel erg sterk, te sterk zelfs, bepaald wordt door de politieke coördinaten van de twintigste eeuw. Dat

geldt zowel voor de traditioneel progressieven als voor de modern conservatieven. Het is ook moeilijk voor de politiek van de eenentwintigste eeuw een inspirerend perspectief te zien, laat staan te ontwerpen. De blik achterom helpt ons niet verder, maar de blik vooruit ook niet, zolang het niet lukt de opdracht voor de toekomst ook tot een maatschappelijk gedragen en dus politiek van steun voorzien streefbeeld te maken. Dat is moeilijk, omdat het de Nederlandse samenleving zal beroven van de gemoedsrust van de verzorgingsstaat en de vanzelfsprekendheid van een grote welvaart. Om qua welvaart en welzijn op de plaats te blijven waar we nu staan, zullen we steeds harder moeten lopen. Meer mensen meer uren, meer jaren aan het werk in een steeds competitiever wordende wereld, die voor een belangrijk deel gedreven wordt door de wens op een minstens hetzelfde niveau van welvaart en welzijn te komen als voor landen als Nederland al zo lang gewoon is. Om de rijkdommen van de wereld met zoveel meer mensen te kunnen delen zal het bevorderen van duurzaamheid het adagium van de politiek moeten worden, zoals dat in de vorige eeuw het opheffen van de sociale ongelijkheid was.

Het is niet toevallig dat het politieke klimaat nu bepaald wordt door het verzet tegen wat de toekomst van ons vraagt. Om dat te doorbreken is overleg nodig, ter voorbereiding op de politieke besluitvorming en zelf weer voorbereid op basis van deskundigheid. De SER speelt daar een belangrijke rol in, maar alleen voor zover dat ook erkend en gewaardeerd wordt. 'Denkwerk voor draagvlak' is de mooie titel van het boek dat de geschiedenis van zestig jaar SER in kaart brengt. In de komende jaren lijkt er vooral veel behoefte te zijn aan meer draagvlak voor denkwerk.

Ethiek en Zakendoen*

Op woensdag 10 maart 2010 opende minister Maria van der Hoeven in het ministerie van Economische Zaken een paneldiscussie over het thema 'Economie en Moraliteit'. De keynotes werden verzorgd door Pauline van der Meer Mohr (voorzitter College van Bestuur EUR) en door mij, die ook de paneldiscussie met onder anderen Abram de Swaan, Henriëtte Prast, Paul Medendorp en Rutger Claassen leidde.

Het is duidelijk dat het thema van de paneldiscussie direct voortvloeit uit de maatschappelijke onrust en boosheid over de praktijken die in de banken- en verzekeringswereld gangbaar bleken te zijn en in de crisis van 2008 voor het eerst echt zichtbaar werden. Het thema is in metatermen ook te zien als een uitvloeisel van de discussie over maatschappelijk verantwoord ondernemen en de ontwikkeling van nieuwe vormen van 'corporate governance'.

Economie en moraliteit

Economie en moraliteit. Het is een beetje vreemd begrip: 'moraliteit'. Het heeft bijna een soort middeleeuwse klank, maar dat is ook weer heel actueel, want een paar weken geleden bracht *Der Spiegel* een groot artikel met als titel 'Triumpf der Sünde'. Een van de zeven hoofdzonden, zoals we die in de katholieke kerk vroeger nog leerden, is 'avaritia'. Dat is in het Duits tegelijkertijd *Habgier und Geiz*, hebzucht en vrekkingheid, niet met anderen willen delen. In de economie een niet onbelangrijke en zeker niet noodzakelijk ook als ongunstig gewaardeerde factor. In zijn meer extreme vormen is avaritia in de samenleving wel een probleem, een hoofdzonde zelfs. Omdat ieder die deelneemt aan het economische proces, ook deel uitmaakt van de samenleving, is er altijd toch een verbinding tussen zakendoen en ethiek of het gebrek daaraan.

Op deze conferentie gaat het niet om ethiek of moraliteit op zich, maar om de verbinding tussen economie en ethiek. Onvermijdelijk heeft de relatie tussen zakendoen en ethiek ook te maken met de ethiek van het zakendoen.

Welke zaken mag je doen?

Een van de eerste vragen is dan toch welke 'zaken' je überhaupt mag doen. Je kunt zeggen: alles heeft een prijs. En inderdaad, in de wereld van de duistere zaken is dat zelfs het uitgangspunt. In elke samenleving bestaan er echter ook regels die bepalen wat geprijsd mag worden en onder welke voorwaarden er zaken gedaan mogen worden. Sommige dingen moeten onbeprijsd blijven, er mag zelfs geen prijs aan gegeven of voor betaald worden. Als u in de geschiedenis gaat kijken, dan ziet u dat er eigenlijk steeds meer zaken worden genoemd die buiten de sfeer van de markt en het geld moeten blijven. Denk bijvoorbeeld aan handel in mensen. Het gebeurt, maar het wordt nu als een van de grootste misdrijven gezien. Duizenden jaren lang was het een vanzelfsprekendheid dat

* Heel de paneldiscussie is terug te vinden in de brochure *Economie en Moraliteit* van het ministerie van Economische Zaken, publicatienr. 13 PD 2010 G 276.

er in mensen gehandeld kon worden. De slavenhandel is pas anderhalve eeuw geleden afgeschaft.

Het verbod op de handel in zeldzame en beschermde dieren is nog maar van heel recente datum. Op elk vliegveld weet men hoe moeilijk het is om te zorgen dat dit verbod ook nageleefd wordt. Dat je een nationaal erfgoed niet mag verkopen, lijkt vanzelfsprekend, maar is het voor veel mensen nog allerm minst. Zeker niet als ze toevallig de eigenaar zijn van een kostbaar kunstwerk, een bijzonder monument of een belangrijk natuurgebied. Als een samenleving via haar politieke instituties tot de conclusie komt dat sommige zaken te kostbaar zijn om er een prijs aan te geven, wordt handelswaar eigenlijk collectief bezit, ook al is het in handen van een particulier.

De opvallend snel veranderende houding in de omgang met dieren laat zien dat de ethische opdracht niet alleen gezien wordt in het behoud van de diversiteit, maar ook en steeds meer in de omgang met dieren die voor de mens direct nut hebben. Ook al eten wij hun vlees en gebruiken we hun huid, het is zeker niet alleen de Partij voor de Dieren die dierenwelzijn hoog in het vaandel heeft staan. De dieren zelf vragen er niet om, maar als deel van het dierenrijk bekommeren wij ons toch steeds meer om hun welzijn. Niet altijd gemakkelijk na te volgen morele redeneringen maken het mogelijk een leren jas en leren schoenen te dragen en toch zeer gekant te zijn tegen het gebruik van bont. In Nederland is bont alleen nog acceptabel als het om synthetische namaak gaat.

Er is ook een omgekeerde weg mogelijk. Sommige zaken zijn tot handelswaar geworden om juist betere voorwaarden voor duurzaamheid en diversiteit te scheppen. Voor vervuiling moet betaald worden en in vervuiling kan gehandeld worden. Wat eerder waardeloos was, krijgt zo toch waarde met het oog op het tegengaan van de uitputting van de natuurlijke hulpbronnen. In onze opvattingen over ethiek en zakendoen speelt de verantwoordelijkheid voor de kansen dat ook toekomstige generaties nog zaken kunnen doen, een steeds grotere rol. De footprint van de huidige generatie mag de ruimte voor toekomstige generaties niet beperken. Dat leidt tot een belangrijke verandering in ons denken over de ethiek van het zaken doen.

Met wie en hoe mag je zaken doen?

Welke zaken mag je doen, maar ook met wie mag je zakendoen? Realiseert iemand zich nog wel dat het nog maar iets meer dan vijftig jaar geleden is dat een vrouw in Nederland eigenlijk geen zaken kon doen. In kranten konden advertenties verschijnen als: 'gelieve geen goederen aan mijn echtgenote te leveren daar deze door mij niet betaald worden'. Juridisch was dat overigens een vergeefse wanhoopskreet, juist omdat de echtgenoot verantwoordelijk was voor het handelen van zijn vrouw. Gehuwde vrouwen konden geen contracten tekenen en niet zelf een zaak beginnen. Daar hadden ze hun man voor nodig. Tegenwoordig willen we vooral kinderen beschermen tegen 'gewetenloze' (sic) zakenlieden. Dat geldt ook voor mensen die in de war, dement of verstandelijk gehandicapt zijn. De ethische lijn gaat inmiddels alweer verder. Iedere burger wordt beschermd tegen het verbale geweld van de colporteur, tegen valse informatie in de reclame en soms zelfs tegen de zelf aangegane risico's van aantrekkelijk ogende financiële producten. Voor veel mensen is het een schok geweest te moeten ontdekken dat nationale instituties als grote banken en verzekeringsmaatschappijen toch veel meer in de greep van de avaritia waren

terechtgekomen dan zelfs de strengste critici ooit voor mogelijk hebben gehouden. De relatie tussen ethiek en zakendoen bleek te vaak schone schijn.

Belangrijk is ook goed na te denken over de vraag hoe je zaken mag doen, wat eerlijk en wat vals spel is. Wat is de aansprakelijkheid bij wanprestatie? Het is toch opmerkelijk te zien dat wanneer u een verkeerd beleggingsproduct – zoals een financiële dienst tegenwoordig ten onrechte wordt genoemd – koopt, de verkopende partij bij tegenvallende of geheel uitblijvende resultaten simpelweg kan zeggen ‘tja, u heeft pech gehad’. Toch vreemd, want als er maar de geringste kans is dat het gaspedaal van uw Toyota Prius blijft hangen, dan is toch Toyota degene die als eerste aangesproken wordt. Sterker nog, Toyota spreekt zelf de klanten aan: ik heb u een product verkocht waar problemen aan vast zouden kunnen zitten. Kom snel terug, dan verhelp ik het. Natuurlijk, Toyota en iedere andere autofabrikant heeft ook een groot eigen belang om dat te doen, maar het feit dat men op dit punt geen enkel risico wil lopen, leidt tot een ethischer houding in het zakendoen.

Alleen onder heel grote druk hebben enkele banken, verzekeraars en beleggingsmaatschappijen stappen gezet om een deel van hun diensten te bevrijden van het stigma ‘woekerpolis’. Hoeveel banken en verzekeraars hebben echter inmiddels een ‘lastpakkenclubje’ in huis gehaald, dat geen andere opdracht heeft dan vast te stellen in hoeverre een nieuw product of een nieuwe dienst werkelijk in het belang van de klanten is? Ik ken er geen voorbeeld van. Er worden wel ‘hackers’ ingehuurd om te testen hoe veilig het bankverkeer per internet is. Maar ja, dan gaat het om het voorkomen van schade voor de bank zelf.

Ik durf de stelling wel aan dat tegenwoordig in de maakindustrie, in de productiesector, een veel hoger besef van moraliteit en maatschappelijke verantwoordelijkheid bestaat dan in de dienstensector. Misschien is het zelfs wel zo, dat de dienstensector zich steeds minder moreel is gaan gedragen, terwijl de productiesector juist gedwongen is geworden zich van zijn verantwoordelijkheden meer bewust te worden.

Waar toe moeten zaken gedaan worden?

De afgelopen twee jaar is er de nodige discussie geweest over het streven naar winstmaximalisatie. Velen beoordelen winstmaximalisatie nu als minder goed of zelfs als fout. Dat is een misverstand. Winstmaximalisatie wordt maatschappelijk en moreel pas een probleem als het de continuïteit van de bedrijfsvoering aantast. In de praktijk komt het er meestal op neer dat bedrijven die over een lange reeks van jaren reserves hebben opgebouwd om de continuïteit van de bedrijfsvoering veilig te stellen, worden gekanibaliseerd ter leniging van de geldhonger van aandeelhouders of (nieuwe) eigenaren. Als daarmee bedrijven ten onder gaan die in de samenleving een belangrijke rol spelen, zoals banken of krantenuitgeverijen, wordt met een verwijzing naar de sanerende werking van de markt de belangen van de samenleving toch tekortgedaan. Een wat al te liberale opvatting van marktwerking heeft de ambitie de Zuidas tot een internationaal toonaangevend financieel centrum te maken, tenietgedaan. In niet veel economisch belangrijke landen zal men de wetten van de markt zo de vrije hand willen laten, dat de overheid uiteindelijk bankiert bij een bank die al in de naam naar een andere natie en een ander koningshuis verwijst.

Als inderdaad continuïteit van voor een samenleving en een natie belangrijke bedrijven een hogere prioriteit in het economische denken verdient dan nu het geval is, komt ook kartelvorming in een ander licht te staan. De huidige opvattingen over wat op dat gebied moreel handelen is, wijken sterk af – en in de Europese Unie begeleid door draconische strafmaatregelen – van wat in het nog recente verleden als normaal en geaccepteerd gold. Kartelvorming is echter ook een vorm van het garanderen van continuïteit. Iedereen heeft in elk geval een boterham. Dat zal niet altijd tegen de gunstigste prijs voor de gebruiker zijn. Nee, maar in veel gevallen is de gebruiker ook een individuele consument die zijn inkomen verdiende in een aan het kartel deelnemende bedrijf. De zekerheid van een inkomen op de langere termijn is dan belangrijker dan het voordeel van één keer een lagere prijs. Kartelvorming is taboe, maar in een ‘lichte’ vorm zou een kartel in sommige situaties toch voordelen kunnen hebben. Het kan op nationaal niveau een zekere rust in de markt brengen en arbeidsplaatsen garanderen.

Wikken en wegen

Vaak wordt gedacht dat ethiek een catalogus van correcte antwoorden is. Dat is niet zo. De ethiek is geen catechismus waarin de scheidslijn tussen goed en kwaad definitief en voor ieder geval getrokken is. In de ethiek gaat het er eerst en vooral om de juiste vragen te stellen. Het zoeken van een antwoord daarop kan niet zonder rekening te houden met de historische en maatschappelijke context. Dat betekent dat er steeds gewogen en afgevoegd moet worden. Standaardoplossingen zijn er nauwelijks meer.

Dat geldt ook voor de relatie tussen zakendoen en ethiek. Een mooi en dus lastig voorbeeld bieden de gemeente- en provinciebesturen die hun geld hebben belegd bij Icesave. In tegenstelling tot wat nu de algemene opvatting daarover is, zou je heel goed kunnen zeggen dat ze gehandeld hebben conform de richtlijnen van een moderne zakelijke ethiek bij de overheid. De overheid moet meer marktgericht werken en in het belang van de burger er ook voor zorgen dat de aan haar toevertrouwde middelen zo goed mogelijk worden besteed. Waar nog geen besteding mogelijk is, treedt rendement in de plaats. Het is bijna de Bijbelse parabel over de talenten: wie niets met zijn talenten doet, wordt ook niet beloond.

Wie als wethouder of gedeputeerde het meeste geld met zijn geld probeert te maken, handelt zakelijk en ethisch tegelijk. Het is zijn plicht tegenover de burger om dat zo te doen, althans als het verantwoord gebeurt. De Nederlandsche Bank had de bankvergunning afgegeven en IJsland werd bovendien gezien als een economisch buitengewoon succesvol land. Sterker nog, in de internationale lijstjes van succesvolle economieën stond IJsland, net als Ierland, steeds boven Nederland. Beide landen werden ook als na te volgen voorbeelden aanbevolen. Nu we inmiddels op een haar na Groot-IJsland zijn gebleken, hoor je daar niemand meer over. Toen de voorzitter van de Rabobank drie maanden voor de deconiture van Icesave wees op de risico's werd dat als een zwakgebod gezien. Rabo kon de concurrentie kennelijk onvoldoende aan. Met de kennis van nu mag zijn waarschuwing van toen als een vorm van moreel handelen gezien worden.

Ontwikkelingen

Zeker de grote bedrijven werden in Nederland heel lang als nationale trots gezien en zo presenteerden ze zichzelf ook graag. Het waren geen staatsondernemingen, maar wel bedrijven van en voor de natie. Het epitheton ‘koninklijk’ versterkte dat gevoel in een aantal gevallen nog. De leiding van de bedrijven was ook altijd in Nederlandse handen en men gedroeg zich ook ‘Nederlands’, ook wat betreft de honorering.

Dat is allemaal anders geworden. Zowel de razendsnel gestegen hoogte van als de grotere openheid over de beloning van het topmanagement van bedrijven en tot bedrijven omgebouwde organisaties als woningcorporaties of ziekenhuizen hebben grote morele verontwaardiging opgeroepen. De verwijzing naar wat internationaal gebruikelijk is heeft daar niets aan afgedaan. De morele verontwaardiging is een reactie op wat als een gebrek aan moraal bij de leiding van de bedrijven gezien wordt. Toen Wim Kok als minister-president sprak over ‘exhibitionistische zelfverrijking’ was dat meer dan een verspreking. Hij bedoelde ‘excessief’, maar zijn vergissing was in optima forma freudiaans. Het woord ‘exhibitionistisch’ gaf precies aan wat hem en zoveel anderen hinderde. Wat ze zagen, was een extreme vorm van narcisme, waarin het geld, de bonus, de rijkdom een substituut was geworden voor zelfrespect, verantwoordelijkheidsgevoel en de waardering van anderen. Hoe meer nullen op papier, hoe meer greep op de angst zelf een nul te zijn. De opgelegde transparantie in de sfeer van de beloning leidde dan ook niet tot terughoudendheid, maar juist tot een wedstrijd om de hoogste beloning.

De tragiek van wie zich ‘master of the universe’ waant, is dat geld in de plaats moest komen van alles wat ondernemerschap, zakendoen en leiding geven intrinsiek aantrekkelijk maakt. Olie, levensmiddelen, kranten werden alleen nog als instrumenteel voor het verwerven van geld gezien. Misschien is dat nu weer wat aan het veranderen en ontstaat er opnieuw meer ruimte voor het idee dat ondernemerschap en zakendoen vormen van ‘praxis’ zijn. Activiteiten die onderhevig zijn aan morele criteria en dus een oordeel toelaten over wat in morele zin goed en slecht handelen is. ‘Greed is good’ is de perverse vertaling daarvan.

Governance

In het moeilijk vertaalbare begrip ‘governance’ komen al belangrijke aspecten van de moderne moralisering van zakelijkheid tot uitdrukking. De regels en praktijken van bestuur en toezicht staan steeds meer in het teken van het garanderen van een goede ‘praxis’. In de praktijk manifesteert zich dat overigens vooral in een toename van de inspecties en autoriteiten, codes voor zelfregulering en audits, rechtsregels en contracten. Dat maakt dat er ook eerder sprake lijkt te zijn van juridisering dan van moralisering. Dat is wat paradoxaal, omdat moralisering een beroep doet op betrouwbaarheid en juridisering daar juist niet op durft te vertrouwen. In de Antwerpse diamantairswereld is nog heel weinig sprake van formalisering van afspraken. Dat hoeft ook niet, omdat het een sociaal nog steeds zeer gesloten gemeenschap betreft. Wie zich niet aan de ongeschreven regels houdt, wordt ook – met zijn familie – sociaal uitgesloten en vaak zelfs uitgestoten. Een heel effectief mechanisme om zakelijk moreel juist te handelen.

In het moderne zakenleven is dat anders en dat zelfs steeds meer. Alles moet worden vastgelegd, zowel wat niet mag als wat wel mag. Niets is vanzelfsprekend meer en dat

betekent dat de vrijheid van handelen niet meer ingeperkt wordt door regels van fatsoen of de bereidheid rekening te houden met de belangen van de ander. Van 'principle based' is het handelen steeds meer 'rule based' geworden. Controle en contract komen in de plaats van betrouwbaarheid, vertrouwen en goede trouw.

Wat niet geregeld is, is buiten de regels gesteld en dus vrij jachtgebied. Dat wil uiteindelijk niemand de ander gunnen en dus moet over en weer de bewegingsvrijheid tot een minimum beperkt worden. Dat is een belangrijke en lucratieve rol van advocaten geworden. Veel duurder dan vertrouwen, maar onvermijdelijk in een samenleving en een economie waar vertrouwen als een onaanvaardbaar risico gezien wordt.

De Madoff-case is als het ware het levende bewijs van de onwaarschijnlijke omvang van het risico dat met het geven van vertrouwen gepaard kan gaan. Nu was hier inderdaad bedrog in het spel, maar ook als dat niet het geval is, moet de individuele burger als klant toch te vaak vertrouwen geven in situaties waar hij de werkelijke risico's niet van kan doorzien. En hij niet alleen, ook degene die de verzekering of belegging aanbiedt, kan dat vaak niet. Ik herinner me nog heel goed hoe bijna twee jaar geleden een topman van een grote bank zei dat bij zijn instelling gelukkig geen 'giftige' beleggingsproducten in huis waren. Ze waren er wel degelijk, maar hij wist het niet en hij had ze waarschijnlijk ook niet herkend.

Misschien is het woord *securitisatie* wel de meest perverse aanduiding voor de producten waarvan hij dacht dat hij ze niet had. Als securitisatie iets niet is, dan is het wel het zeker stellen van risico's. In feite maakte securitisatie de ultieme onzekerheid tot uitgangspunt. Maar wie wist dat en wie had in de gaten in welke mate het gebeurde en in welke omvang? Economisch zijn de gevolgen op wat langere termijn desastreus gebleken, maar los daarvan zijn er ook zakelijk-ethisch heel wat kanttekeningen bij te plaatsen. Is het wel een goed idee producten zo ingewikkeld en ondoorzichtig te maken dat niemand meer zicht heeft op de werkelijke risico's? Mag je zulke producten eigenlijk wel verkopen aan consumenten die geen flauw idee hebben van de risico's die ze lopen? De vragen stellen is ze beantwoorden.

Ethiek in de economie

Ethiek in de economie, ik denk dat dit een thema met name in de dienstverlenende sector op dit moment heel actueel is. De onzekerheid over de waarde van een belegging, de paniek op de geldmarkten, de angst voor de houdbaarheid van het pensioenstelsel, het gebrek aan vertrouwen in verzekeraars, banken en beleggingsmaatschappijen: het zal niet gemakkelijk zijn om dat op te heffen. 'They took my money and ran', dat is een algemeen gevoel geworden in de samenleving. Dat moet veranderen, want er is geen weg terug naar een samenleving en een economie waarin geld bestaat uit munten en ruilhandel het enige is waarop nog vertrouwd kan worden. Ethisch handelen is een voorwaarde voor zakendoen, nu nog meer dan in het verleden. Ethisch handelen is verantwoord en verantwoordelijk handelen, rekening houden met de belangen van anderen, nu en straks.

Vertrouwen maakt het leven gemakkelijk en gevaarlijk*

Ineens wil iedereen weten hoe het zit met het ‘vertrouwen’ van de Nederlander en vooral met het verlies van vertrouwen in de grote maatschappelijke instituties. Voor het jaar 2002 vroeg niemand om een lezing over dit onderwerp, daarna werd het echt een hot topic.

De sociologie heeft zich opvallend weinig met maatschappelijk toch bijzonder belangrijke verschijnselen als hoop, angst, liefde, vertrouwen en wantrouwen bezig gehouden. In het kielzog van de culturele antropologie wel met verschillen tussen schaamte- en schuldculturen, maar dus niet met wat alle mensen met elkaar gemeen hebben als belevingswaarden die het gedrag sturen.

Honderd jaar geleden deed de Duitse socioloog Georg Simmel dat al wel en in de jaren (1973-1975) dat ik in Bielefeld bij hem sociologie studeerde, deed ook Niklas Luhmann dat. Mijn eerste artikel in de *Sociologische Gids* (‘Seksualiteit in de welvaartsstaat’ 1973) was mede gebaseerd op zijn later tot boek bewerkte essay *Liebe als Passion* (1982). Voor de vele lezingen over vertrouwen heb ik dankbaar gebruik gemaakt van zijn essay ‘Vertrauen’ (1973)

‘Vertrouwen komt te voet en gaat te paard.’ Een gezegde dat snel vleugels heeft gekregen en inmiddels tot een spreekwoord is geworden. Kort en krachtig geeft het de maatschappelijke dynamiek van het eerste decennium van deze eeuw weer. Vertrouwen moet verworven worden, dat kost tijd, maar in een ogenblik kan het ook weer verloren gaan. Dat is in de politiek en in de samenleving aan het begin van deze eeuw al gebeurd en nog steeds lijkt het vertrouwen niet hersteld. Het verloren gegane vertrouwen werd al meteen zeer gemist. Het motto van het eerste kabinet-Balkenende, dat in 2002 na de moord op Pim Fortuijn in een periode van grote sociale onrust aantrad, luidde dan ook ‘herstel van vertrouwen’. Niemand herinnert zich dat nog en van een herstel is ook allerminst sprake geweest. Het vertrouwen in de politiek is alleen maar minder geworden in de drie maanden dat het kabinet van het ene conflict in het andere rolde.

Zo mooi en zo vol zelfvertrouwen

De nieuwe eeuw begon zo mooi en zo vol zelfvertrouwen. De troonrede van 19 september 2000 getuigde er al in de eerste regels van: ‘Aan het begin van deze eenentwintigste eeuw beleeft ons land een periode van economische voorspoed. Vanuit de voorspoed van nu werken wij aan de welvaart en het welzijn van morgen.’ Al in de volgende alinea geeft de regering aan van plan te zijn fors meer geld, 7,5 miljard gulden, te willen uitgeven aan onder andere onderwijs en onderzoek. De begroting liet een overschot zien en het kabinet verwachtte zelfs dat dit ook in de jaren daarna zou blijven. Er was alle vertrouwen dat in 2020 de nationale schuld zou zijn afgelost en plaats zou hebben

* Eerder gepubliceerd in: G. Smid en J. Boonstra (red.) (2010). Vertrouwen. Themanummer *Tijdschrift voor management en organisatie*, jg. 64 (2010), nr. 6, p. 17-24.

gemaakt voor een fonds, dat de AOW tot in lengte van jaren betaalbaar zou houden. Het zelfvertrouwen van het tweede Paarse kabinet werd in 2000 nog weerspiegeld in het vertrouwen van de Nederlandse bevolking in dat kabinet. In ieder geval toonde 77% van de bevolking zich in dat jaar tevreden over de regering (Roes 2001: 278). In de jaren daarna zou zich steeds meer het door Pim Fortuijn opgeroepen beeld vestigen van de 'gigantische puinhopen' van Paars. In 2004 was de tevredenheid met de regering met bijna 30 procentpunten gedaald tot 48% (Roes 2005: 344). De vertrouwen-smetingen in de Eurobarometer laten overigens met dezelfde tendentie over het geheel genomen wat lagere cijfers zien. In 1999 had twee derde van de Nederlanders eerder wel vertrouwen in de Nederlandse regering, in 2004 was dat niet veel meer dan een derde. In de jaren negentig werd er ook internationaal met bewondering naar Nederland en het succes van het 'poldermodel' gekeken. Welbeschouwd was dat bewondering voor een land waar werkgevers en werknemers kennelijk voldoende vertrouwen in elkaar en elkaars bedoelingen hadden om tegenstellingen in goed overleg en met het oog op het algemeen belang op te lossen. Wim Kok was voor nieuwkomers als Tony Blair en Gerhard Schröder een voorbeeld. Hij had als eerste laten zien dat de sociaaldemocratie heel goed kon samengaan met goed beheer van de overheidsfinanciën, een snelgroeiende werkgelegenheid en een bloeiende economie.

'High trust societies'

Net als andere kleine landen, zoals Denemarken, Zwitserland en Zweden, behoorde Nederland toen nog tot de 'high trust societies'. Tussen bevolking en bestuur bestaat in die landen een sterke vertrouwensband en ook in de samenleving zelf is er een bijna vanzelfsprekende bereidheid te vertrouwen op de eerlijkheid en het fatsoen van medeburgers. In een land als Denemarken is dat vertrouwen nog onaangetast, in Nederland bestaat algemeen het gevoel dat er niet langer van een 'high trust society' gesproken kan worden. Toch blijkt in internationale vergelijking, bijvoorbeeld in het kader van de Eurobarometer-onderzoeken, dat Nederland nog altijd hoort tot de landen met een relatief hoog niveau van vertrouwen in de politiek. Het vertrouwen is wel gedaald. In het derde kwartaal van 2010, de maanden van de kabinetsformatie, had 46% van de Nederlandse bevolking 'voldoende' vertrouwen in de regering. Veel hoger was de vertrouwensscore voor de televisie (68%) en de kranten (66%; Den Ridder et al. 2010).

Vergeleken met de meeste andere landen in de Europese Unie zijn overigens zowel de vertrouwenscijfers voor de regering als voor de media nog steeds aan de hoge tot zeer hoge kant. Alleen Denemarken is in alle opzichten en op alle fronten een uitbijter in de hoogte. Van alle naties in de Europese Unie noemen de Denen zich ook het meest 'zeer gelukkig'. Twee van de drie Denen zeggen dat te zijn tegen twee van de vijf Nederlanders, die daarmee in de Europese Unie na Zweden en Luxemburg toch altijd nog op de vierde plaats komen. Nog eens twee van de vijf Nederlanders heeft genoeg aan het epitheton 'gelukkig' om de eigen situatie te beschrijven. Minder gelukkig is men met de samenleving als geheel en nog minder gelukkig met de politiek, zoals hierboven al zichtbaar is geworden. Nederlanders denken dan vaak dat de uitspraken over het eigen leven en de samenleving in andere landen ook wel een beetje hetzelfde zullen zijn, maar dat is toch echt niet zo. Vooral in Zuid- en Oost-Europa is men zowel met het eigen leven

ontevreden als met de samenleving en de politiek (Dekker et al. 2009). Tekenend is misschien wel vooral dat men daar meer vertrouwen heeft in ‘Brussel’, de Europese Commissie dus, dan in de eigen regering. Dat is in Nederland en Denemarken zeker niet het geval.

Vertrouwen en wantrouwen

Geluk, tevredenheid en vertrouwen hebben veel met elkaar te maken. Wie geen vertrouwen heeft, kan of durft te hebben, zal niet tevreden kunnen zijn met het bestaan en zal zich zeker ook niet voldoende veilig weten om zich gelukkig te kunnen voelen. Zonder in elk geval toch enig vertrouwen valt er eigenlijk zelfs niet te leven. Als alles altijd zelf gecontroleerd moet worden – en dat is de consequentie van het ontbreken van vertrouwen – komt het gewone leven tot stilstand. Een overheid die zijn burgers niet vertrouwt, moet overmatig veel tijd, geld, mankracht en energie steken in informatie- en veiligheidsdiensten. Dat gebeurde in de DDR, met uiteindelijk bijzonder weinig resultaat. Overheden kunnen, zoals in de DDR, door hun wantrouwen te institutionaliseren individuele mensen intimideren. Personen die zich bij anderen niet veilig voelen, zijn zelf aan huis gebonden of moeten, als ze zich dat kunnen permitteren, leven omringd door lijfwachten en voorproevers. Er zijn landen waar er door de zeer hoge inflatie niet op vertrouwd kan worden dat het geld zijn waarde behoudt, waar de openbare ruimte niet veilig is en de politie corrupt, waar het water niet gedronken kan worden en medicijnen niet veilig zijn. Dat klinkt als ver weg, maar ook in moderne westerse samenlevingen zijn er steeds meer situaties waar er niet meer op vertrouwd kan worden dat de dingen zijn zoals ze moeten zijn. Bewakingscamera’s houden het gedrag van burgers in de gaten, codes moeten de toegang tot computerbestanden beschermen, detectiepoortjes de doortocht van wapens beletten. Er wordt gekozen voor zekerheid wanneer de onzekerheid die onvermijdelijk met vertrouwen is verbonden als een te groot risico beschouwd wordt. Beveiliging en bewaking komt dan in de plaats van vertrouwen op het te goeder trouw zijn van klanten, reizigers en medemensen. Vertrouwen is goedkoop, maar kan je duur komen te staan. Wantrouwen kan kostbaar zijn, maar levert uiteindelijk weinig op. Wantrouwen is intensief, maar niet productief.

Bang voor vertrouwen

Nederland is een land waar tot voor kort in het dagelijks leven vertrouwen zo vanzelfsprekend was, dat het niet meer als een bijzondere prestatie, maar als de natuurlijke staat werd beschouwd. Er was geen identificatieplicht, er waren geen alarminstallaties in particuliere huizen en nauwelijks sloten op ramen en deuren. De voor buitenlanders altijd zo opvallende open gordijnen ’s avonds aan de straatkant van een huis worden graag gezien als bewijs dat in huis alles in orde en op orde is, maar met evenveel recht kunnen ze worden beschouwd als een teken van vertrouwen in wie buiten is en naar binnen kan kijken. ‘Binnen’ kan getoond worden in het vertrouwen dat ‘buiten’ daar geen misbruik van zal maken. Dat vertrouwen is zeker in de grote steden voor een belangrijk deel verdwenen. Oudere mensen geven in onderzoek aan ’s avonds niet snel de deur meer open te doen als er onverwachts gebeld wordt. Ze gaan vaak ook niet graag in de avond zelf op pad. Niet dat de kans dat er wat naars gebeurt gemiddeld genomen erg

groot is, maar het vertrouwen is afgenomen dat het buiten veilig is. Als het verlangen wordt uitgesproken naar het Nederland van de jaren vijftig, wordt dat ook steeds verbonden met de verzuchting dat het toen nog veilig was en dat je de andere mensen nog kon vertrouwen. In het afgelopen decennium geven paradoxaal genoeg steeds minder mensen aan zich onveilig te voelen, terwijl ze er tegelijkertijd wel van overtuigd zijn dat de samenleving steeds onveiliger wordt. De criminaliteitscijfers laten zien dat de inschatting van de eigen situatie correcter is dan het beeld van de toestand in de samenleving.

Waarom toch vertrouwen?

Vertrouwen maakt het leven gemakkelijker. Het spaart tijd en in veel gevallen ook geld. Waar vertrouwen is, is geen angst. Dat is heel prettig, maar toch, vertrouwen is niet zonder risico. Het vertrouwen kan beschaamd worden en men kan ook te goed van vertrouwen geweest zijn. In het laatste geval is het risico te laag ingeschat, in het eerste geval kon men het risico niet kennen, omdat de andere partij zich vertrouwenwekkender voordeed dan gerechtvaardigd bleek te zijn. Wie geen vertrouwen in iets of iemand heeft, zegt tegelijkertijd dat de andere partij te weinig blijkt geeft van kwaliteiten of competenties die in het gegeven geval verwacht mogen worden (Meurs 2008). Er is als het ware geen veilige voorspelling mogelijk van wat er zal gebeuren. De andere partij ervaart dat als gebrek aan vertrouwen en zal zich dan meestal inspannen om het vertrouwen alsnog te winnen. Dat kan op veel verschillende manieren: de aanbeveling van iemand op wiens oordeel vertrouwd wordt, een demonstratie om het eigen kunnen te bewijzen, een garantie op herstel of terugbetaling als het resultaat of het product tegen zou vallen. Dat helpt niet meer als er sprake is van wantrouwen. In dat geval worden de intenties van de andere partij fundamenteel niet vertrouwd. De klassieke vraag in een survey of de respondent denkt dat 'de meeste mensen te vertrouwen zijn', wordt door 60% van de Nederlanders positief beantwoord. Dat percentage ligt bij degenen die tevreden zijn met hun leven op bijna 90%, terwijl degenen met een toch al wantrouwende instelling, bijvoorbeeld ten opzichte van de overheid, nog niet tot 10% positieve antwoorden komen. Het meest positief ten opzichte van de medemens staan ambtenaren en mensen die in de zorg en het onderwijs werken (71%), gevolgd door mensen met een eigen bedrijf (50%). Het negatiefst zijn degenen die van een uitkering afhankelijk zijn (50%). In de meer psychopathologische sfeer kan de mogelijkheid om te vertrouwen te schenken zozeer zijn aangetast, dat er alleen nog wantrouwen over blijft. Degene die wantrouwt gaat er dan van uit dat de ander hem kwaad wil en zal gaan doen. In geval van echte paranoia is sprake van een waan, een niet op reële omstandigheden gefundeerd gevoel bedreigd, achtervolgd, bedrogen of afgewezen te worden. De ander is dan van een risico een bedreiger geworden.

Wij willen heel graag vertrouwen, maar vinden het niet altijd veilig om dat te doen. Lang voor het vertrouwen in de regering en de overheid, maar ook in de banken en het bedrijfsleven een thema werd, omschreef Niklas Luhmann (1973) vertrouwen al als een 'Mechanismus der Reduktion sozialer Komplexität', als een manier dus om het leven eenvoudiger te maken. Met een moeilijk te vertalen begrip zag hij vertrouwen als een 'riskante Vorleistung', een soort beloning vooraf voor wat nog geleverd moet worden. Wie vertrouwt, aldus Luhmann, vermengt zekerheid met onzekerheid. Dat gaat

gemakkelijker en sneller wanneer er sprake is van vertrouwdeheid. Resultaten behaald in het verleden sturen onze verwachtingen met betrekking tot de resultaten in de toekomst. Wie vertrouwt stelt op basis van het verleden een hypothese op en neemt tegelijkertijd een hypotheek op de toekomst. Dat is behoorlijk riskant en biedt allerminst een garantie op succes. We kunnen niettemin vaak niet anders dan het risico nemen. Dat maakt de ontwikkeling van het vermogen snel en trefzeker een situatie te kunnen inschatten essentieel. Om te durven vertrouwen op vertrouwen is zelfvertrouwen nodig, een geloof in je eigen mogelijkheid om van geval tot geval tot een goede mix van weten, geloven en hopen te kunnen komen.

Controleren en informeren

Vertrouwen wordt met meer vertrouwen gegeven als er een reële mogelijkheid is de ander te controleren en te beoordelen. In principe is dat een zaak tussen mensen, maar onder de noemer transparantie is het nu ook steeds meer een verplichting geworden van organisaties en bedrijven zelf. Door inzicht in het handelen te geven en verantwoording over het gevoerde beleid af te leggen proberen zij als deel van wat nu 'governance' genoemd wordt te laten zien dat zij het vertrouwen waard zijn. Transparantie is een strategie om de andere partij te overtuigen van de eigen betrouwbaarheid. Dat werkt maar tot op zekere hoogte, omdat het de vertrouwen vragende partij is die zichzelf beoordeelt. Onafhankelijke toetsing en beoordeling door een niet betrokken en als betrouwbaar beschouwde partij, zoals een inspectie, verdient wat dat betreft de voorkeur. Onlangs nog bleek naar aanleiding van de discussie over de wenselijkheid van bepaalde vaccinaties dat de waardering voor het oordeel van wetenschappelijke onderzoekers sterk afhankelijk is van de mate waarin zij door het publiek geacht worden onafhankelijk en belangeloos te zijn. Als zij door de industrie betaald worden of zelf belangen hebben bij de productie van vaccins staat het vertrouwen meteen onder grote druk (Den Ridder en Dekker 2010).

Vertrouwen wordt ook gemakkelijker gegeven als de andere partij niet ongestraft het vertrouwen kan beschamen. Het mooiste voorbeeld is de Antwerpse diamanthandel, die traditioneel in handen is van een aantal vooral Joodse familiebedrijven. Er hoeft weinig op papier gezet te worden, omdat misbruik maken van het vertrouwen grote en fatale sociale gevolgen heeft. Sociale uitsluiting van de hele familie kan het gevolg zijn. In de wereld van de multinationals worden contracten tot in de kleinste details uitgewerkt, omdat bij het ontbreken van sociale sancties het geven van vertrouwen als een te groot risico gezien wordt. Voor het uitsluiten van dat risico moet veel betaald worden aan partijen – advocaten, adviseurs, accountants – die ook zelf weer steeds meer gewantrouwd worden. Hun belang bij de contracten is zo groot geworden en de daarmee samenhangende procedures zijn inmiddels zo complex, dat opdrachtgevers zich soms niet meer veilig voelen met hun eigen adviseurs. Een uitweg is er niet, omdat in de internationale zakenwereld niemand durft te vertrouwen op vertrouwen.

Vertrouwen waard zijn

Banken bewijzen hun betrouwbaarheid (!) door op tijd de beloofde rente te betalen en ook volledig uit te betalen op het moment dat de inleg wordt opgevraagd. Sommige

aandelen genieten meer vertrouwen dan andere en dat heeft direct te maken met hun historisch track record: hebben ze het in het verleden goed gedaan. De kredietcrisis heeft het vertrouwen in bank en beurs een forse deuk doen oplopen. Op hun beurt zijn de banken ook weer terughoudender geworden in het verstrekken van leningen en hypotheekleningen. Hun klanten, zeker de trouwe en altijd solvabel gebleken klanten, zien dat als een onterecht tekort aan vertrouwen van de zijde van de banken, maar tegelijkertijd moeten de banken, de beursgenoteerde bedrijven en de beleggingsinstellingen ook weer vaststellen dat de bereidheid om een risico te lopen bij beleggers vrijwel afwezig is. Liever geen of weinig rendement dan risico lopen met de hele inleg. Als het vertrouwen eenmaal verdwenen is, keert het zo snel niet terug. De verleiding van een hoog rendement heeft plaatsgemaakt voor de angst voor een te hoog risico.

Inmiddels is de kredietcrisis van een bankencrisis in 2008 tot een overheidsschuldencrisis in 2010 geworden. Het is in de Europese Unie toch een schok geweest te moeten vaststellen dat in sommige landen, Griekenland met name, in opdracht van de politiek verantwoordelijken de nationale statistieken zo bewerkt zijn, dat ze een veel te rooskleurig beeld van de begroting en het begrotingstekort te zien hebben gegeven. Het vertrouwen in de nationale statistieken als een betrouwbare afspiegeling van de werkelijke stand van zaken is daardoor zeer sterk aangetast. Dat geldt dan zeker niet alleen voor Griekenland en de herinnering komt weer op aan de beroemde aan Churchill toegeschreven uitspraak 'there are lies, then there are damn lies and finally there are statistics'.

De schok over het Griekse bedrog – en de enorme omvang daarvan (een tekort in het overheidsbudget ter hoogte van niet 3% en zelfs niet 6%, maar 15% van het bbp) – laat ook weer zien hoe vanzelfsprekend het is geweest vertrouwen te schenken aan de 'officiële' cijfers. Zelfs wie twijfels had over de juistheid ervan, kon toch niet zelf vaststellen wat dan wel de juiste getallen waren. Daar is onderzoek voor nodig, dat ook weer gebaseerd is op de verwachting dat de onderzoekers vertrouwd kunnen worden en de resultaten nu wel betrouwbaar zijn. Dat lukt beter naarmate de reputatie van de onderzoekers hoger is en zij ook als onafhankelijk worden gezien.

Kloof tussen burger en politiek

In de politiek is er al sinds de opkomst en ondergang van Pim Fortuijn en de LPF sprake van een vertrouwensbreuk tussen burgers en politici en van een onoverbrugbare kloof tussen samenleving en regering. Inderdaad liggen de vertrouwenscijfers in het eerste decennium van deze eeuw op een aanzienlijk lager niveau dan in de jaren negentig van de vorige eeuw. In internationale vergelijking blijkt de daling echter toch niet zo sterk te zijn, dat inderdaad van een overgang van een 'high trust society' naar een 'low trust society' gesproken kan worden. 'Medium trust' is misschien een beter woord om de toestand aan te duiden. Kijken we vervolgens naar de beoordeling van de werking van de democratie in ons land, dan blijkt toch ruim 70% van de bevolking daar positief over te denken. We moeten dan volgens de Eurobarometer alleen landen als Denemarken, Zweden en Oostenrijk voor ons laten. In het Verenigd Koninkrijk met zijn districtenstelsel, waar in Nederland na elke moeilijke verkiezingsuitslag weer de voordelen van geroemd worden, is men heel veel minder tevreden met het eigen stelsel. Ook wel

begrijpelijk, omdat nieuwe opvattingen en stromingen in het Verenigd Koninkrijk veel minder kans hebben door te dringen tot het parlement dan in Nederland. In feite zou je kunnen zeggen, al wordt het zelden zo gezien, dat door de zeer lage kiesdrempel Nederland een heel eigen vorm van directe democratie kent. Vergeleken met de meeste landen om ons heen is het in Nederland bijzonder gemakkelijk om een zetel in het parlement te verwerven.

Toch is er wel een vertrouwensprobleem. Geen van de grote partijen kan nog rekenen op het rotsvaste vertrouwen van een omvangrijk vast kiezersbestand. Partijtrouw bestaat niet meer en politici kunnen er niet meer op rekenen dat hun kiezers hun op voorhand vertrouwen schenken, laat staan blijven vertrouwen. De basis voor het vertrouwen is erg smal geworden nu er definitief een einde is gekomen aan de verzuiling in de Nederlandse politiek en samenleving. Selectie van informatie door als zodanig geaccepteerde autoriteiten is een wezenskenmerk van de verzuiling geweest. Via de eigen kranten, de eigen omroep, de vakbond, de partij en het verenigingsleven werd een specifiek wereldbeeld in stand gehouden. Hoe en waarover geoordeeld moest worden, werd evenzeer binnen de verzuilde kaders vastgelegd als wat het oordeel moest zijn. In de praktijk komt dat neer op een bijzondere vorm van reductie van sociale complexiteit: het gezag is gegeven en het gezag geeft de richtlijnen voor het gedrag zonder dat daar kritisch op gereageerd wordt. Dat is vertrouwen in de praktijk.

Dat is nu anders. De structuren die vroeger garant stonden voor stabiliteit zijn nu vehikels voor snel veranderende voorkeuren geworden. De burger moet zelf een selectie maken uit de overmaat aan informatie waarmee hij van dag tot dag geconfronteerd wordt. Dat is lastig en leidt tot snelle wisselingen in opvattingen en ook in sympathie of antipathie ten opzichte van politici. Emancipatie heeft plaatsgemaakt voor emotie. Juist in de politiek zien we nu dat vertrouwen niet meer langzaam gewonnen wordt en snel verloren kan worden. Vertrouwen wordt juist snel en gemakkelijk gegeven, maar ook even snel weer opgezegd en op een andere partij of persoon overgedragen. 'Vertrouwen komt en gaat te paard.'

Echte aandacht. Een halve eeuw telefonische hulpdienst en een halve eeuw sociale verandering*

Sociologisch zijn telefonische hulpdiensten interessant omdat ze een nieuw genre van interactie en communicatie inluiden, mogelijk gemaakt door een technologische innovatie: over zelfs grote afstanden met elkaar kunnen spreken zonder elkaar te zien of zelfs maar te kennen. De biechtstoel is de povere voorloper van wat de telefoon mogelijk heeft gemaakt.

Telefoneren is al bijna anderhalve eeuw mogelijk, maar pas de laatste halve eeuw is de telefoon het communicatiemiddel bij uitstek geworden. In twintig jaar tijd is de mobiele telefoon onze meest vertrouwde verbinding met anderen geworden, maar ook toen de telefoon nog aan de muur hing of op een vaste plaats in huis stond, was de ontwikkeling als gespreksmedium al in volle gang. Voor de telefonische hulpdiensten zijn de automatisering van de telefoonverbinding, de daling van de prijs van een gesprek en de algemene verspreiding van de telefoon voorwaarden geweest voor hun succes.

In dit sociologische kader heb ik geprobeerd het contact en het gesprek met de telefonische hulpdienst psychologisch te plaatsen. Psychologisch niet alleen in de zin van het vragen en geven van aandacht voor persoonlijke en psychische problemen, maar ook in de zin van de wijze waarop de setting gehanteerd en het gesprek gevoerd wordt.

Op 12 april 2008 herdachten de telefonische hulpdiensten hun vijftigjarige bestaan op een conferentie in Amersfoort. Bij die gelegenheid veranderden ze hun naam in 'Sensoor'.

Zeven op de honderd

Vijftig jaar telefonische hulpverlening. Een lange tijd, maar zelden staan we erbij stil hoe het dagelijkse leven in die halve eeuw veranderd is. In 1958 was de telefoon nog iets bijzonders. Op iedere honderd inwoners waren er zeven telefoonbezitters en die telefoon hing hoog en zwart in een koude gang. De telefoon was nog geen vanzelfsprekende verbinding tussen personen, maar een verbinding met een instantie. De telefoon gebruikte je alleen als het echt nodig was en de burens die jouw telefoon even moesten gebruiken, betaalden een dubbeltje of een kwartje voor een gesprek. In Nederland ging het telefoneren al wel automatisch, maar bellen naar het buitenland was duur en moeizaam, vaak nog met een telefoniste die de verbinding moest leggen.

Van lokaal en verzuild naar nationaal en algemeen

De telefoon was er al om hulpverlening te vragen, maar nog niet om hulp mee te verlenen door een luisterend oor te bieden, vragen te stellen en tijd te geven. Dat was in 1958 nieuw en ook geen Nederlandse uitvinding. Het was wel Nederlands om het uit

* Gepubliceerd in het *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid*, jg. 64 (2009), p. 902-914.

Duitsland overgenomen model het vertrouwde keurslijf van de verzuiling aan te trekken. De hervormde dominee Henk Teutschen begon in Rotterdam met een lokale telefonische hulpdienst en daar sloten zich eerst de gereformeerden en later ook de katholieken en de humanisten bij aan. Vijftig jaar geleden werden zo al de eerste, nog bijna onbewuste en wel zeker onbedoelde stappen in de richting van een inmiddels definitief geworden ontzuiling gezet.

De telefonische hulpdiensten zijn nu een bijna vanzelfsprekende en zeer gewaardeerde voorziening geworden. Bij de zeventien SOS Telefonische Hulpdiensten, voortgekomen uit het Rotterdamse initiatief en nu werkend onder de naam Sensor, komen per jaar zo'n 220.000 gesprekken binnen. Daarnaast zijn er ook nog contacten via de e-mail (in 2007 ruim 3000) en wordt er door jongeren steeds meer gebruikgemaakt van de mogelijkheid om te chatten (in 2007 bijna 4000 keer). Sensor werkt met getrainde vrijwilligers en is iedere dag 24 uur bereikbaar (Muilenburg 2008).

Behalve Sensor zijn er ook andere telefonische hulpdiensten voor vooral psychosociale problemen actief. De bekendste is wel Stichting Korrelatie, die sinds 1964 tijdens kantooruren met professionele medewerkers laagdrempelige psychosociale hulp biedt. Ook Korrelatie doet dat niet meer alleen via de telefoon. In 2008 vond al de helft van de ruim 20.000 hulpverleningscontacten via e-mail (34%) of in chat-vorm (16%) plaats (Korrelatie 2009). Gespecialiseerder nog dan Korrelatie is de hulpverlening van het Fonds Psychische Gezondheid, zowel via de Psychische Gezondheidslijn (1500 bellers per jaar) als via verschillende websites. De website van het Depressie Centrum van het Fonds informeert de bezoeker geïnformeerd over de richtlijnen voor behandeling van depressie. De bezoeker kan ook de depressie-zelftest uitvoeren en vragen stellen. In 2008 bezochten bijna 120.000 mensen de website en kregen 1500 mensen per e-mail antwoord op specifieke vragen (Fonds Psychische Gezondheid 2009). Nog een stap verder gaat InTerapy, dat betaald door de zorgverzekeraars via internet geprotocolleerde behandelingen op basis van de cognitieve gedragstherapie aanbiedt.

De ontwikkeling van de techniek heeft de snelle groei van de THD's mede mogelijk gemaakt, maar in de fase van de opkomst van internet en mobiele telefonie ook weer veranderd. Ook de bellers, de vrijwilligers en de professionele hulpverleners zijn in de loop van de laatste vijftig jaar veranderd. Zij spreken een andere taal – soms zelfs letterlijk – en zij praten ook op een andere manier met elkaar. Sneller, directer. Zij leven ook in een andere wereld dan vijftig jaar geleden en in een land dat zich in die tijd bijna onherkenbaar veranderd heeft. De sociaalhistorische afstand tussen het Nederland van toen en van nu is het eerste thema van dit verhaal. Het tweede thema is de psychologische bijzonderheid van het telefoongesprek als vorm van hulpverlening.

'Geluk was toen nog heel gewoon'

Nederland was vijftig jaar geleden niet alleen nog heel verzuild, maar ook nog heel 'Hollands'. Allochtonen waren er nog nauwelijks, behalve dan de mensen die uit het voormalig Nederlands-Indië waren gekomen. Zij golden als Nederlanders, maar bijna niemand van hen had het vaderland ooit bezocht en zij waren donkerder van huid en haar en vooral heel anders van levensstijl dan de Nederlanders. In de textiel en de staal werden ook de eerste gastarbeiders tewerkgesteld, jonge mannen uit Italië, Spanje,

Joegoslavië en Griekenland. Zij deden het werk waar op een steeds krappere wordende arbeidsmarkt geen Nederlandse arbeiders meer voor te vinden waren. Na afloop van hun contractperiode keerden zij terug naar hun vaderland, waar het economisch ook steeds beter begon te gaan. Hun opvolgers uit economisch minder gelukkige landen, Marokko en Turkije, zouden niet meer teruggaan.

Heel weinig van wat vandaag tot de gewone dingen van het leven gerekend wordt, was ook in 1958 al gewoon. De meeste huizen hadden nog geen badkamer, wasmachine, koelkast of gasfornuis (Van Ours 1986). Niet meer dan 4% van de woningen had in 1958 al centrale verwarming, nu is dat in meer dan 90% van de huizen het geval. Er reden nog geen half miljoen personenauto's tegen meer dan 7 miljoen nu. Vijftig jaar geleden reed Nederland brommer en fietste nog vooral. In 1955 was er voor het eerst sprake van een file, met Pinksteren op het verkeersplein Oudenrijn, toen een simpele rotonde met een benzinstation.

De levensstijl zouden we nu als heel traditioneel kwalificeren, maar werd toch al sterk bepaald door het leven in een kleiner wordend gezin. Bijna iedereen trouwde en kreeg kinderen, meestal twee of drie, en gehuwde vrouwen zaten thuis. Vrijwillig en gedwongen tegelijk, want voor vrouwen betekende een huwelijk bijna per definitie ook ontslag. Veel discussie was er nog niet over, want 85% van de bevolking had ook bezwaar tegen een gehuwde werkende vrouw met schoolgaande kinderen (SCP 1998). Nu is dat nog 15%. De pil was er nog niet en voorlichting geven over anticonceptie of geboorteregeling was wettelijk verboden. Homoseksualiteit was onbespreekbaar en seksueel verkeer met iemand van hetzelfde geslacht onder de 21 jaar ook strafbaar. Er waren geen drugs, er was weinig criminaliteit en vergeleken met nu werd alcohol weinig en meestal in bescheiden hoeveelheden gedronken. 'Toen was geluk nog heel gewoon', zongen Kees van Kooten en Wim de Bie over 1948, maar tien jaar later bleek het geluk toch vooral heel gewoontjes geworden te zijn.

Ieder kende zijn plaats

Het leven was geordend en verliep in vaste banen, met duidelijke rollen voor mannen en vrouwen, een duidelijk verschil tussen bazen en knechten en een onbetwifelbare verdeling naar geloof. Katholieken gingen alleen met katholieken om, trouwden, stemden, schoolden, kochten en sportten katholiek. In hun zuilen deden de gereformeerden, de hervormden en de trouwe kern van de socialisten hetzelfde. Hoewel het allemaal erg op elkaar leek, was het toch allemaal gescheiden, al waren de zuilen aan de top in nationale coalities politiek en maatschappelijk verbonden. Iedereen kende zijn plaats en men hield elkaar ook op zijn plaats.

Dat was niet altijd gemakkelijk en het was vaak nog moeilijker je te schikken in een leven dat in geval van teleurstelling in een relatie (dat woord gebruikte nog niemand toen) of in het werk nauwelijks kansen bood om het anders te doen. Echtscheiding was moeilijk en maatschappelijk nog niet geaccepteerd, het opleidingsniveau gemiddeld te laag om mensen veel vrijheid van keuze te bieden. Wie gelovig was, werd door priesters, dominees en ontelbare vrijwilligers op het rechte pad gehouden. Nederland was een land van sociale cohesie en sociale controle – men hoorde bij elkaar en hield elkaar vast en daarbij ook goed in de gaten. De telefonische hulpdienst was een van de eerste en een van

de weinige plekken waar ongezien en ongemerkt het leed geklaagd kon worden dat het onvermijdelijke gevolg was van een teveel aan orde en traditie.

Het duurde nog lang voor wat vanzelfsprekend was ook algemeen als beperkend werd beleefd, als een gebrek aan vrijheid en aan kansen om jezelf te ontplooien. De beperkingen golden voor mannen, maar nog eens te meer voor vrouwen. Zij bevonden zich in de jaren vijftig nog in een zeer afhankelijke positie. Weliswaar werd dat toen meestal niet zo gezien, ook niet door vrouwen, maar wie een ander leven wilde leiden of wat aan het leven wilde veranderen, merkte toen al gauw hoe gering de mogelijkheden daartoe waren. Het huwelijksideaal van die tijd is later wel als ‘harmonieuze ongelijkheid’ getypeerd: man en vrouw passen bij elkaar en vullen elkaar perfect aan, maar de rol van de man en de rol van de vrouw is wel heel precies vastgelegd (Van Stolk en Wouters 1983). Het zou nog lang duren voordat ‘moeizame gelijkheid’ het gangbare model zou worden. Nog altijd is het proces van emancipatie van de vrouw niet voltooid (Merens en Hermans 2008).

Breuklijnen van verandering

Toch, eind jaren vijftig begonnen de breuklijnen in de naoorlogse ordening geleidelijk zichtbaar te worden. Toen nog heel klein was ook de telefonische hulpdienst daar al een voorbeeld van. Aandacht voor de vragen en problemen van het individu, anoniem, los van huwelijk, gezin en werk, vrij van de verplichtingen en verwachtingen van anderen. Dat was nieuw en modern in een betekenis die wij nauwelijks meer kunnen begrijpen. Er waren in de samenleving andere bewegingen in de richting van verandering merkbaar aan het worden. Na 1960 begon de welvaart, mede dankzij de opbrengsten van het aardgas, snel toe te nemen, kon iedereen via de televisie en door vakantie in het buitenland zien hoe het leven er elders uitzag en verwierf een nieuwe generatie een voorsprong door meer, langer en beter onderwijs. De rooms-katholieke kerk kwam juist in Nederland door het Tweede Vaticaanse Concilie in een beweging terecht, die uiteindelijk tot een massaal verlaten van de kerk zou leiden (Becker en De Hart 2006). Nieuwe partijen verschenen op het politieke toneel en steeds minder wist een partij zich verzekerd van een groot en trouw bestand aan kiezers. Dankzij de AOW, in 1958 definitief ingevoerd, konden ook de bejaarden zonder pensioen of vermogen onafhankelijk van hun kinderen een eigen huishouding blijven voeren. In het midden van de jaren zestig werd Nederland overrompeld door de jeugdcultuur en veranderde in een paar jaar tijd het aanzien van de samenleving. Muziek, mode, dans, seksuele omgangsvormen, het werd allemaal anders. Leek 1960 in veel opzichten nog heel erg op 1950, in 1970 was de bescheiden en nette burger een figuur van het verleden geworden. Nederland was een ‘hoedloze’ samenleving geworden en dat ging onverhoeds en ook weinig behoedzaam.

De jaren zestig

Even leek het erop of ‘de jaren zestig’ met zijn vanzelfsprekende welvaart en groeiende zekerheid dat ‘alles moest kunnen’ de belofte van bevrijding definitief zou inlossen met de komst van een nieuwe mens: open, antiautoritair, vrij, onschuldig en opgewekt. Zo was het niet. De problemen die mensen met zichzelf en met anderen hadden, verdwenen niet, integendeel, juist door het verdwijnen van het taboe op het spreken

over gevoelens en seksualiteit maar ook over geweld en misbruik in huwelijk en gezin, werden de problemen voor het eerst bespreekbaar. Opvallend veel van die problemen hadden te maken met de ondergeschikte positie van de vrouw in de samenleving. De abortushulpverlening en de Blijf-van-mijn-lijfhuizen ontstonden in deze jaren, echtscheiding werd juridisch gemakkelijker en sociaal meer geaccepteerd, verkrachting en geweld tegen vrouwen steeds meer gezien als een ernstig misdrijf. Niet langer was het vanzelfsprekend of zelfs goed dat men 'zijn plaats wist' in de samenleving. Het ging er juist om 'je plaats te vinden', je mogelijkheden te ontwikkelen en zelf keuzes te maken over hoe je je leven wilde inrichten. Voor veel mensen, jongeren zowel als ouderen, was en is dat een zware opgave, waar ze hulp en begeleiding bij nodig hebben. Het is niet altijd prettig, maar wel gemakkelijk als je al lang vóór je volwassen bent, weet wat je toekomst zal zijn en hoe je leven eruit zal zien. Die zekerheid is er niet meer en mag er zelfs niet zijn. Van iedereen wordt verwacht dat hij of zij zelf bepaalt wat in het leven belangrijk is en op welke manier daar in het eigen leven vorm aan gegeven wordt. De school-en beroepskeuze zijn vrij, de partnerkeuze is vrij, de leefvorm is vrij, en in principe kan op elke beslissing ook weer worden teruggekomen. Ander werk, een andere partner, een ander gezin, het is allemaal mogelijk, al is de prijs die ervoor betaald moet worden, soms wel erg hoog, en dat niet alleen in financiële zin. Uit deze woorden blijkt wel dat het om keuzes gaat, die iedereen individueel moet maken en die anderen, met name de ouders, niet meer voor jou mogen en willen maken. De verhoudingen tussen de mensen zijn in de laatste veertig jaar ook opvallend veel informeler geworden, minder bepaald door stands-, leeftijds- en machtsverschillen (Wouters 2008). Mensen zelf zijn ook meer geneigd om over zichzelf na te denken, met zichzelf en hun eigen gevoel bezig te zijn. Je hoeft geen psychologie gestudeerd te hebben om jezelf te psychologiseren. Wie ben ik eigenlijk? Hoe voel ik me? Wat wil ik wel of juist niet? Wat motiveert me wel of niet? Wat vind ik leuk? Wat maakt me boos of verdrietig? Het zijn vragen die mensen zich vroeger niet alleen minder stelden, maar die er ook veel minder toe deden. De mogelijkheid om het leven in overeenstemming te brengen met de eigen wensen en het eigen gevoel waren immers voor bijna iedereen veel beperkter dan nu het geval werd.

Anders leven

De veranderingen in de gevoelshuishouding van mensen is ook in de samenleving te zien en te meten. Veel meer mensen zijn, blijven of worden hun eigen huishouden. In 1958 telde Nederland volgens het Centraal Bureau voor de Statistiek ongeveer 400.000 alleenstaanden, ongeveer 3% van de bevolking van toen. In veel gevallen waren het weduwen op leeftijd. In 2008 zijn er 2,5 miljoen alleenstaanden, ongeveer 16% van de bevolking. Ruim één op de drie huishoudens bestaat uit één persoon en in de grote steden geldt dat zelfs voor één van twee huishoudens. Jongeren beginnen hun volwassen leven heel vaak als eenpersoonshuishouden en ook later in het leven kunnen er, bijvoorbeeld door een echtscheiding, periodes optreden waarin men voor kortere of langere tijd weer op zichzelf woont. Een deel van de eenpersoonshuishoudens wordt uiteraard ook gevormd door mensen die geen partner hebben of er de voorkeur aan geven alleen te wonen.

Daar is allemaal niets op tegen, maar als er problemen zijn, kunnen alleenstaanden minder vanzelfsprekend op steun van anderen rekenen. Eenzaamheid is het grote risico van alleen leven en dat vergroot het risico op fobieën, depressies en alcoholisme. Van de mensen die zich bij Sensor melden, woont 74% alleen. Psychosociale problemen, vooral depressies en angsten, eenzaamheid en relatieproblemen zijn elk goed voor ongeveer een kwart van de gesprekken. In het resterende kwart spelen thema's als seksualiteit, agressie, geweld en verslaving nog een belangrijke rol (Muilenburg 2008).

Vroeger bleven ook in een slecht huwelijk de partners bij elkaar. Ze hadden in veel gevallen ook geen keus, juridisch niet en sociaal en economisch meestal nog minder. Nu is die keuze er wel en dat leidt ertoe dat één op de drie huwelijken in een echtscheiding eindigt. Voor kinderen is dat bijna altijd een probleem en dat wordt er niet minder op wanneer het met een eventuele nieuwe partner van de moeder (in de overgrote meerderheid van de gevallen blijven de kinderen bij de moeder) niet klikt of de partners elkaar snel opvolgen.

Een ongemakkelijke vrijheid

Meer vrijheid, meer keuzemogelijkheden, meer welvaart, maar ook meer problemen. Dat lijkt een paradox en ook een beetje treurig eindpunt van vijftig jaar van toenemende aandacht voor het persoonlijk geluk en welzijn van mensen. Toch gaat het om de onvermijdelijke gevolgen van een verandering in onze manier van leven. Vroeger mocht er minder dan nu en wat mocht, dat moest ook, zo lijkt het wel. De beperking was lang niet altijd prettig en dat kon leiden tot problemen. Behalve als het om geld, ziekte of onfatsoenlijk gedrag ging, was daar meestal niet veel aandacht voor. Waarom ook, er was toch niet veel aan te doen en veel mensen konden zich ook nauwelijks een ander bestaan voorstellen dan wat ze al kenden en hadden. Dat is veranderd, er zijn meer mogelijkheden gekomen en dus ook meer problemen. Die kunnen betrekking hebben op het realiseren of juist niet realiseren van de mogelijkheden. Ik wil het wel anders doen, maar hoe moet ik dat aanpakken? Ik ben al mijn eigen weg gegaan, maar waarom accepteert niemand uit mijn omgeving dat?

In de tijd dat de eerste telefonische hulpdienst werd opgericht, begon in Nederland ook het aanbod aan hulpverlening bij problemen met het eigen leven en het samenleven op gang te komen. Het maatschappelijk werk speelde daar een belangrijke rol bij, maar geleidelijk aan ook steeds meer de Bureaus voor Levens-en Gezinsvragen, de Medisch Opvoedkundige Bureaus, de Instituten voor Multidisciplinaire Psychotherapie en allerlei andere instellingen, zoals de Rutgersstichting, de F10M-bureaus en de Consultatiebureaus voor Alcohol en Drugs, die zich met problemen op het gebied van opvoeding, geloof, relaties, school en werk bezig hielden, maar ook met thema's als geboorteregeling en ongehuwd moederschap. Veel van deze instellingen zijn in de jaren tachtig opgegaan in de Riagg's, hebben een andere naam of opdracht aangenomen of zijn zelfs helemaal verdwenen. Er zijn ook nieuwe instellingen en aanbieders bij gekomen. Sommigen houden zich bezig met problemen die vroeger onvoldoende onderkend en erkend werden, zoals seksueel geweld en oorlogstrauma's. Daarnaast is er een groot aanbod aan trainingen, cursussen en zelfhulpgroepen ter bevordering van persoonlijke groei of verdieping van spiritualiteit.

THD-gesprek therapeutisch?

De telefonische hulpdiensten hebben in dit hele scala aan mogelijkheden een heel eigen plaats. Niet onbelangrijk is dat ze inmiddels al lang bestaan en als type hulpverlening bij vrijwel iedereen bekend en algemeen geaccepteerd zijn. Nu iedereen telefoon heeft – er zijn al meer mobieltjes in omloop dan er inwoners zijn – en de telefoon ook als communicatiemiddel een volstrekte vanzelfsprekendheid is geworden, is de telefonische hulpdienst dichterbij dan ooit. Telefonische hulpdiensten bevinden zich halverwege de hulpverlening, begeleiding en ondersteuning, zoals die door professionals en professionele organisaties geboden wordt, en de echte vrijwilligershulp van bijvoorbeeld mantelzorgers, lotgenoten of maatschappelijk betrokken burgers. Bij de telefonische hulpdiensten werken vrijwilligers die professioneel begeleid worden. De hulpverleners van een THD zijn wat door wel genoemd wordt ‘geprotoprofessionaliseerd’ (Brinkgreve et al. 1979). Ze hebben als het ware geleerd als professionele hulpverleners over levens- en gevoelsproblemen te praten, ze kennen de belangrijkste begrippen en woorden, ze hebben geleerd te luisteren naar de problemen van anderen en vooral ook niet te veroordelen of te solidariseren.

Het THD-gesprek is een bijzondere variant van het therapeutische gesprek, zoals dat meer dan een eeuw geleden door Sigmund Freud voor het eerst is gevoerd en in de loop van de twintigste eeuw steeds verder tot ontwikkeling is gebracht. Het is echt een nieuwe vorm van gesprek, de uitvinding van de ‘sociale nulsituatie’ (De Swaan 1977). Juist het THD-gesprek komt daar heel dicht bij. Freud was de eerste die de patiënt uitgebreid over zichzelf liet praten en vooral luisterde. Hij nam de patiënt serieus in alles wat hij zei, los van de vraag of het ook allemaal waar was. Daar ging het hem ook niet om. Freud oordeelde en veroordeelde niet, hij gaf ook geen raad en gaf geen opdrachten mee, hij nam ook geen verantwoordelijkheden van de patiënt over en zette zich ook niet in voor diens belang. Hij vertelde niets over zichzelf en zeker niet over wat hij zelf had meegemaakt of misschien zelfs herkende in het verhaal van degene die bij hem in analyse kwam. Ten slotte was hij tijdens het gesprek ook onzichtbaar voor de patiënt, hij zat in zijn stoel achter de bank en kon ook zelf de patiënt niet in het gezicht zien. Hij vond dat zelf prettiger, maar het ontbreken van oogcontact maakte het ook voor de patiënt gemakkelijker zijn vaak moeilijke en schaamtevolle verhaal, zijn ‘negatieve autobiografie’ (De Swaan 1979), te doen. De telefonische hulpverlening is zelfs gebaseerd op de onzichtbaarheid, die Freud nog kunstmatig moest creëren.

Natuurlijk zijn er ook grote verschillen. De belangrijkste is natuurlijk dat het in de psycho-analyse de bedoeling is in het contact met en begeleid door de analyticus tot een verandering in de persoonlijkheid te komen. Dat is een moeilijk en moeizaam proces, dat jaren in beslag kan nemen. Daar is een THD-gesprek niet voor bedoeld en met een gemiddelde duur van nog geen dertig minuten ook niet voor geschikt, maar ook in psychotherapeutische gesprekken gaat het tegenwoordig minder om een persoonlijkheidsverandering dan om het beter leren omgaan met problemen en het beter tot zijn recht laten komen van de eigen persoon van de patiënt. Begin jaren vijftig ontwikkelde Carl Rogers een belangrijke variant van het therapeutische gesprek (Dijkhuis 1994). Hij nam een actievere houding aan dan Freud, zonder overigens de patiënt in een bepaalde richting te sturen of advies te geven. Door te herhalen, te bemoedigen, na te vragen en niet

te beoordelen of veroordelen probeerde hij de patiënt zijn problemen duidelijker en helderder te laten formuleren, met de bedoeling hem of haar ook meer grip op de problemen te laten krijgen. Hij probeerde zo enerzijds de gewone menselijke neiging tegen te gaan om lastige thema's te mijden en ontwijkend te spreken over pijnlijke zaken, maar anderzijds ook om te snel met oplossingen voor de problemen van een ander te komen. Ook in een THD-gesprek zal eerder geprobeerd worden helder te krijgen wat er nu concreet aan de hand is dan te wachten tot de beller zelf zo ver is, met het risico dat het gesprek vruchteloos blijft, omdat men niet ter zake komt. Oplossingen worden in principe niet geboden, al zal wel advies gegeven kunnen worden over waar meer of andere hulp verkregen kan worden. De cognitieve en gedragstherapeutische benaderingen lenen zich meer voor geprogrammeerde instructie via het internet dan voor inpassing in een gesprek met een vrijwillige hulpverlener.

Normale gesprekken

Normale gesprekken lopen niet zoals therapeutische gesprekken. De meeste gesprekken zijn wisselgesprekken en vaak ook competitiegesprekken. Ieder doet zijn verhaal en reageert juist vaak op het verhaal van de ander door uit de eigen ervaring er nog een schepje bovenop te doen. 'En nu mijn geval...' en: 'Ik zal het je nog sterker vertellen', vaak eindigend met een advies ('weet je wat jij moet doen...') of met een uiting van compassie ('nee, wat erg...'). Dat is ook helemaal niet erg, maar het is wel verwijderd van het idee van 'onverdeelde, ongedeelde, onzelfzuchtige en onoordelende aandacht', dat kenmerkend is voor het therapeutische gesprek.

Geen gewoon gesprek, maar toch eigenlijk wel zo iets als een biecht? Misschien in sommige gevallen wel voor de beller, maar niet voor degene die de telefoon opneemt. Men ziet elkaar niet en ook is het gesprek in die zin eenzijdig dat het gaat om de problemen van maar één partij, maar de verschillen zijn ook heel groot. In de biecht gaat het om foute gedragingen en foute gevoelens, om zonden. Na de bekentenis en het berouw volgt de boete die gedaan moet worden om weer met God en de mensen in het reine te komen. De biecht brengt het individu weer terug in de gegeven morele orde. Anders gezegd, bij de biecht gaat het er nu juist niet om je eigen weg te zoeken, maar om weer terug te keren naar het rechte pad, dat de pastor als biechthoorder kent en bewaakt. Hoewel de telefoon voor bijna iedereen een onmisbaar communicatiemiddel is geworden, staan we er, ook als het gaat om het werk van de telefonische hulpdiensten, zelden bij stil wat de gespreksvoordelen van de telefoon zijn, zeker als er beladen onderwerpen besproken moeten worden. Door de onzichtbaarheid van de gesprekspartners voor elkaar telt alleen dat wat gezegd wordt. Er is geen non-verbale communicatie en geen lichaamstaal die gelezen moet worden. De kans op vergissingen in de duiding van wat men bij de ander meent te zien – veroordeling? schaamte? spot? verving? afschuw? – blijft daardoor beperkt. Ook voor degene die luistert is het prettiger onzichtbaar te kunnen blijven, omdat de eigen controle over wat er aan gezicht en lichaam in reacties af te lezen valt, nooit perfect is.

In de THD-wereld gaat het letterlijk en figuurlijk vaak om 'ships that pass in the night'. De beller is anoniem en de vrijwilliger is anoniem. Er is dus een grote vrijheid om zonder angst voor mogelijk sociaal negatieve gevolgen – roddel, chantage, minachting – een

moeilijk en mogelijk schaamtevol verhaal te vertellen. Het is een mechanisme dat al vroeg ook in treinen begon op te treden: de zekerheid elkaar nooit meer te hoeven zien kan wildvreemden tot ook voor henzelf onvermoede confidenties ten opzichte van elkaar brengen. Juist dan worden geen namen en adressen uitgewisseld. Men wuift elkaar ook niet na. Wie uit het zicht is, verdwijnt ook uit het leven van de ander. Door zijn onzichtbaarheid en de concentratie op het verhaal van de beller kan de vrijwilliger bijna ongemerkt ‘gespreksknopjes’ indrukken. Protoprofessionele zinnestelsels als ‘Dat moet heel moeilijk voor u geweest zijn...’, ‘Ik hoor dat u daar nog boos over bent’, ‘Weet u nog hoe u toen gereageerd hebt?’, ‘Misschien wilt u mij daar iets over vertellen?’ bieden de verteller zowel steun als richting. Ze bemoedigen, maar moedigen ook aan. Mensen hebben vaak het gevoel dat het een goed gesprek is geweest als de ander vooral geluisterd heeft. Eigenlijk vertellen ze het verhaal aan zichzelf en dat gaat beter als een ander zijn oor daarvoor aanbiedt. Een anonieme en neutrale ander heeft dan de voorkeur. Het is niet per se noodzakelijk dat het probleem ook in het gesprek wordt opgelost. Dat is vaak ook helemaal niet mogelijk en in veel gevallen zal er ook geen echte oplossing zijn. Veel levensproblemen blijven levenslang problemen. Het kunnen en mogen verwoorden van het probleem is dan al een belangrijke bron van hulp en steun.

Echte aandacht?

Is wat de telefonische hulpdiensten bieden nu ook ‘echte aandacht’, het nieuwe motto van Sensoor? Ja, en zo zullen de meeste vrijwilligers het ook zelf beleven, maar strikt genomen is het niet eens noodzakelijk. ‘Echte aandacht’ is het beeld dat de beller moet hebben van het aanbod van de THD en de vrijwilliger aan de andere kant van de lijn. Dat beeld wordt opgeroepen en bevestigd door een gesprekstechniek, die de vrijwilliger krijgt aangeleerd. Daarbij gaat het precies om de aspecten die we hiervoor al hebben besproken: onverdeelde aandacht, ongedeelde tijd, meer luisteren dan interveniëren en bij de interventies vooral letten op het bieden van mogelijkheden aan de beller om zijn of haar verhaal te vertellen. Uiteraard – en vandaar dus onverdeelde aandacht – mag de beller niet de indruk krijgen dat de vrijwilliger ondertussen ook iets anders aan het doen is, de krant leest, televisie kijkt, de nagels vijlt of koffie zet.

Het is een beetje vreemd om het zo te zeggen, maar toch, in de telefonische hulpdienst is het criterium voor goed werken niet ‘echte aandacht geven’, maar ‘echte aandacht krijgen’. De beller moet het gevoel hebben dat hij gekregen heeft wat hij zocht en nodig had. Ook hier geldt wat al een eeuw lang het uitgangspunt van goede psychotherapie is: maximale toenadering bij behoud van minimale afstand. De therapeut komt zo dichtbij als mogelijk is, maar er wordt niet meegehuild en niet samengezworen, er wordt geen vriendschap gesloten en geen actie ondernomen. Empathie betekent in de telefonische hulpdienst kunnen laten merken dat je meevoelt met de beller, maar nooit meedoen met de beller. De vrijwilliger moet om effectief zijn of haar werk te kunnen doen, ook altijd afstand kunnen houden van het leed aan de andere kant van de lijn. Wie dat niet kan, raakt verstrikt in de eigen gevoelens of wordt deel van het probleem. Simpel gezegd, op het moment dat het contact verbroken wordt, eindigt ook de aandacht.

‘Echte aandacht krijgen’ is voor veel bellers een zeldzame ervaring in hun leven. Ze zijn er niet mee verwend en daarom bellen ze ook een wildvreemde. Als ze eenmaal het

gevoel hebben echt aandacht te hebben gekregen, hebben ze ook het gevoel een goed gesprek te hebben gehad. De verbinding kan dan veilig worden verbroken. Weliswaar kent de telefonische hulpverlening heel wat vaste klanten, maar ieder gesprek staat op zich en heeft ook altijd een einde zonder afspraak voor de volgende keer.

Verwondering en verlichting*

Aids als wetenschapsfilosofisch thema

In 2006 vierde de Universiteit Utrecht haar 74ste lustrum. '370 jaar Verwondering en verlichting' was het thema van dit lustrum. Op 27 maart 2006 sprak ik in de Domkerk in Utrecht de Dies Natalis-rede uit. Ik nam de nog recente zoektocht naar de oorzaken van aids als uitgangspunt voor mijn verhaal over wat goed onderzoek naar wat het geval is kan opleveren.

Niet te vergeten

In april 1981 werden in ziekenhuizen in New York en Los Angeles en bij de Centers for Disease Control in Atlanta steeds meer aanwijzingen gevonden dat zich onder jonge homoseksuele mannen een raadselachtige epidemie aan het verspreiden was. Het ziekteproces verliep snel en heftig, zonder uitzondering met de dood als afloop. In juli 1981 verscheen in de *Morbidity and Mortality Weekly Report* een eerste bericht over het voorkomen van Kaposi's Sarcoma en Pneumocystis Carinii Pneumonia onder homoseksuele mannen. Het was het eerste bericht over de gevolgen van het falen van het menselijke immuunsysteem, dat later bekend zou worden onder de verzamelnaam aids. Het zou nog een paar jaar duren voor definitief duidelijk was dat hier een virus aan het werk was en nog wat langer voor ook bekend was welk virus dat was.

De ontdekkingstocht van de wetenschap begon hier met de verbazing over het optreden van een zeldzame aandoening bij volledig gezonde jonge mannen, de verbijstering over hun snelle fysieke achteruitgang en de verwondering over het herhaalde voorkomen van de aandoening in de homoscene van de grote steden.¹ De verwondering is het begin van de wetenschappelijke belangstelling geweest. In de ziekenhuizen zag men aanvanke-lijk één en toen enkele gevallen die het diagnostisch begrip en het curatieve vermogen van de klinische behandelaars te boven gingen. De herhaalde bestelling van bepaalde bijzondere geneesmiddelen en de eerste meldingen van een mogelijk besmettelijke aandoening bij de CDC (Centers for Disease Control) begonnen op metaklinisch niveau vragen op te roepen. De snelle toename van het aantal gemelde gevallen, steeds afkomstig uit dezelfde steden en steeds verwijzend naar de dezelfde groep mannen, leidde al snel tot grote verontrusting over de kans op een echte epidemie. De wetenschappelijke verwondering kreeg daardoor vleugels: er moest snel duidelijkheid komen over wat er aan de hand was en hoe daar aan een halt aan zou kunnen worden toegevoerd.

De verwondering van de onderzoekers, de verlegenheid van onmachtige behandelaars en de verbijstering van de betrokkenen sloeg om in verontwaardiging, toen bleek dat de regering niet erg genegen was veel geld vrij te maken voor onderzoek en behandeling

* Eerder gepubliceerd in: *Verwondering en Verbeelding. Dies Natalis 2006*, p. 3-13. Utrecht: Universiteit Utrecht. Passages met betrekking tot het 74ste lustrum van de Universiteit Utrecht zijn weggelaten.

van een ziekte, die aanvankelijk vooral homo's en junkies leek te treffen. Was in wat er erger uitzag dan de middeleeuwse pest toch niet de wrekende hand van een nog altijd machtige God te herkennen?

In de greep van aids en aids in de greep

Het is vijftieng jaar later en de aidsepidemie maakt ook nu nog elk jaar in Nederland nieuwe slachtoffers, maar niemand telt ze meer op vanaf het moment van de eerste dode, zoals in de eerste jaren werd gedaan. In Azië en Afrika vooral verspreid het virus zich nog steeds, in Zuid-Afrika is inmiddels waarschijnlijk 16% van de volwassen bevolking besmet. In Nederland zal het eerder gaan om 0,16% van de bevolking en in 25 jaar tijd zijn er ook ongeveer 4500 sterfgevallen geweest, eveneens ongeveer 0,16% van het totaal aantal sterfgevallen in Nederland sinds 1981. In de Verenigde Staten en in West-Europa is het probleem inderdaad door gedragsverandering en dankzij medicijnen inmiddels behoorlijk onder controle gekomen. Er is nog altijd geen vaccin tegen het virus, maar er is voldoende bekend om overdracht van het virus via seksueel contact, vuile spuiten of besmette bloedproducten te kunnen voorkomen. Het virus blijft onveranderd gevaarlijk, maar er is een test om vast te stellen of iemand drager van het virus is. Het is inmiddels ook zinvol om dat te doen, want sinds bijna tien jaar zijn er ook voldoende effectieve medicijnen in combinatie beschikbaar – ietwat luchthartig 'cocktail' genaamd – om in geval van besmetting een uitbraak van het virus te voorkomen. Hoe lang dat verhinderd zal kunnen worden, weet niemand met zekerheid te zeggen, maar vele jaren lang, dat is inmiddels wel gebleken. Aids is een chronische aandoening geworden en hiv een gevaar dat vermeden kan worden.

De wetenschap, wetenschappelijk onderzoek vooral, heeft hier verlichting gebracht in de zin van meer inzicht, betere kennis en de voorlopig beste remedies, maar ook verlichting in de zin van opluchting, vermindering van angst en verkleining van onzekerheid. In het idee en het ideaal van de Verlichting in zijn achttiende-eeuwse gedaante klinken beide betekenissen door. Meer rationaliteit leidt tot minder angst, beter gezegd meer rationaliteit betekent ook meer zekerheid over de zaken waar echt en dus empirisch reden voor is om bang te zijn. Sigmund Freud, van wie dit jaar het dertigste lustrum van zijn geboorte herdacht wordt, dacht als echte zoon van de Verlichting al in vergelijkbare woorden toen hij als doel van de psychoanalyse de vervanging zag van de door de patiënt zelf gefantaseerde ellende door de reële ellende van het echte leven. Daar kunnen mensen dan zelf proberen weer verandering in te brengen, individueel of collectief, niet simpelweg door maar wat te doen of in het wilde weg wat te bedenken, maar systematisch met behulp van wetenschap en techniek. De psychoanalyse was in zijn ogen zowel het een als het ander. Daar wordt nu door velen anders over gedacht, maar er zijn weinig wetenschappelijke onderzoekers geweest in wier werk verwondering, verlichting en verbetering een zo fascinerende en ambitieuze verbinding zijn aangegaan.²

Verlichting en Verduistering

Verwondering, verlichting, verbetering, het zijn sinds tweehonderd jaar de schakels in de keten van het wetenschappelijk denken en doen. Daartegenover staat de duizenden jaren oudere passieve aanvaarding van wat is als door God gegeven of door het lot

bepaald, van de duisternis van de angst over wat nog kan komen en van de aarzeling over het vermogen de kansen te laten keren. Zou dat in de ogen van een hogere macht geen hybris zijn die met een nog zwaardere gesel van het lot bestraft zou gaan worden? Die vraag verlamde de wereld vóór de Verlichting en in veel landen en voor veel mensen is dat nog steeds de wereld waarin zij leven. Moeten leven vaak, maar soms ook willen leven. Een keuze voor een wereld die getekend is door de harde lijnen van een fundamentalisme, dat ironisch genoeg in zijn huidige vorm zonder de Verlichting niet denkbaar zou zijn. Dat geldt zowel voor het christelijk fundamentalisme als voor het moslimfundamentalisme. Het hele idee van een ‘intelligent design’, zeker in zijn extreme vorm van een letterlijke interpretatie van het scheppingsverhaal, is alleen denkbaar als reactie op de evolutietheorie en verklaart tot oplossing wat het eigenlijke probleem is. De verwondering is hier bewondering geworden en dat staat kritiek en dus onderzoek in de weg. Dat verklaart misschien ook waarom ‘intelligent design’ door de huidige zonen van de Verlichting niet als een alternatief, als een hypothese ook, maar als een aanval gezien wordt. En terecht, want zeker in het geval van het moslimfundamentalisme is er zelfs geen basis van gesprek meer. Verwijzingen naar meer verlichte perioden in de geschiedenis van de islam zijn hier zinloos, omdat wat zich presenteert als een hernieuwd bewustzijn van de waarden van een eeuwenoude traditie, niet meer is dan een als terugkeer naar de oorsprong vermomde gang naar eerst zelf geslagen bronnen. In hun essay ‘Occidentalisme’ wijzen Ian Buruma en Avishai Margalit erop dat de strijd tegen het Verlichte Westen, tegen westers rationalisme en sciëntisme gevoerd wordt in een ‘synthese van religieus fanatisme en moderne ideologie, van eeuwenoude dweperijen en moderne technologie. De plaats waar deze syntheses worden samengesmeed, ligt vaak in het Westen zelf’ (Buruma en Margalit 2005). Zonder Verlichting geen Verduistering, zo lijkt het, en de verwondering daarover brengt Buruma en Margalit ertoe op zoek te gaan naar een verklaring voor deze ongelukkige en gevaarlijke combinatie. Dat lukt niet helemaal, al weten zij het verschijnsel in historisch en vergelijkend perspectief wel te ‘verhelderen’, dat wil zeggen redelijk begrijpelijk te maken. Uiteraard betekent dat niet dat fundamentalisme, laat staan terrorisme als in zichzelf ‘redelijk’ en op zichzelf ‘begrijpelijk’ wordt beschouwd. Verheldering of ‘enlightenment’ maakt het wel mogelijk het onbegrijpelijke en het onredelijke rationeel een plaats te geven. Gelegitimeerd worden verschijnselen als fundamentalisme en terrorisme daarmee nog allerminst, maar wel beter toegankelijk voor beleid dat uit meer bestaat dan angstzweet en wapengekletter. Dat is ook precies wat Buruma en Margalit willen. Ze schrijven heel bewust en heel overtuigd vanuit de positie van de Verlichting. Ze willen, ze zeggen het ook nadrukkelijk zo, het ‘gedachtegoed’ dat er in verankerd ligt ook ‘beschermen tegen zijn vijanden’.

In heftigere bewoordingen nog klinkt dat ook door in de recente oproep tegen religieus totalitarisme van onder anderen Salman Rushdie, Ayaan Hirsi Ali en Bernard-Henri Lévy. Zij sluiten hun hartstochtelijke pleidooi voor vrijheid van meningsuiting en ruimte voor kritiek op dogma’s – onmisbare voorwaarden ook voor de ontwikkeling van de wetenschap – af met ‘een beroep op alle democraten en vrije geesten... ernaar te streven dat onze eeuw een eeuw van Verlichting wordt en niet van obscurantisme’ (Hirsi Ali 2006). Het zijn grote woorden, zeker in een land als Nederland, waar obscurantisme traditioneel zo lang vrijwel gelijkstond met de praktijken van geëxalteerde gebedsgenezers en

morsige kruidenvrouwtjes. Toch is inmiddels ook in Nederland het besef wel doorgedrongen dat wat vanzelfsprekend leek dat helemaal niet is. Moderniteit is niet het resultaat van een ontwikkeling, die zich quasi natuurlijk en langs een rechte lijn in opgaande richting voltrekt, maar in essentie een houding van kritiek die verandering en verbetering zoekt. Of het nu gaat om de rechten van de mens, de waarden van de democratie of de vrijheid van de wetenschap gaat, steeds gaat het om verworvenheden die in de geschiedenis van de mensheid en in het leven van de meeste mensen ook vandaag de dag nog eerder uitzondering dan regel zijn en ook steeds weer opnieuw uitzondering kunnen worden. Simpel gezegd, al meer dan tweehonderd jaar dreigt de Verlichting steeds weer gedoofd te worden en dat paradoxaal genoeg eens te meer naarmate de krachten van de Verduistering zich beter weten te bedienen van de instrumenten en ook de concepten van de Verlichting. Er valt dus echt wat te verdedigen en de eerste stap in die richting is kennis van wat er precies te verdedigen valt. Dat wordt pas duidelijk door kennis van waar de bedreiging zich op richt en hoe de dreiging eruitziet.

Het had ook anders gekund

Nu klinkt het bijna alsof de strijd tegen hiv en aids een metafoor is voor de strijd tegen de Verlichting of alles waar het begrip 'het Westen' voor kan staan. Die interpretatie is mogelijk, maar dan moeten we wel bedenken dat de 'occidentalisten' van hun kant zich net zo gemakkelijk van deze metafoor kunnen bedienen. Het is dan het 'Westen', dat de bron van een besmettelijk kwaad is. Mijn bedoeling is veel meer om er nog eens op te wijzen hoe bijzonder het is dat de strijd tegen hiv en aids in Europa en Amerika niet een strijd tegen de dragers van het virus en tegen de slachtoffers is geworden, maar een strijd tegen het virus zelf en tegen de kans op besmetting. De epidemie is geen straf, maar een uitdaging. Het ging niet om het aanwijzen van de schuldigen, maar om het vaststellen van de oorzaak. Van schuld in de zin van verantwoordelijkheid kon pas sprake zijn toen dankzij wetenschappelijk onderzoek de oorzaak van de besmetting bekend was en er dankzij wetenschappelijk onderzoek ook zekerheid bestond over een effectieve manier om besmetting te vermijden. Pas toen ook werd een moreel oordeel over de relatie tussen gedrag en besmetting mogelijk.

Juist door de kenmerken van de groepen waar aids zich het eerst en het heftigst manifesteerde, was het in het begin van de epidemie, zeker ook gezien de onzekerheden over de kans op besmetting, niet uit te sluiten dat de komst van aids een christelijk-fundamentalistische verleiding zou gaan inhouden. Bovendien was het op dat moment ook nog onzeker of de wetenschap in staat zou zijn greep te krijgen op de ziekte. Het eerste werd gevreesd, maar is uiteindelijk niet gebeurd. Voor het tweede was veel geloof en hoop nodig, veel vertrouwen en zelfvertrouwen ook, en dat is niet vergeefs gebleken. Terugkijkend is het duidelijk dat de statistiek van de epidemioloog hier meer uitkomst heeft geboden dan de dogmatiek van de theoloog, de scherpe diagnostische blik van de clinicus een beter resultaat opleverde dan de agressieve angst van de veroordelende burger, de rationele gedragsverandering van de direct betrokkenen zelf ons liever mocht zijn dan de emotionele uitsluiting door populistisch reagerende politici.

In Nederland is het wetenschappelijk onderzoek naar aids bijna letterlijk langs deze lijnen opgezet. Het sociaalwetenschappelijke onderzoek richtte zich op de noodzaak

van gedragsverandering door goed preventief gedrag en met behulp van sociale steun, maar ook op de aanpassing van de patiënt en zijn omgeving aan een sterk verkort levensperspectief. Het epidemiologische onderzoek volgde nauwkeurig de loop van de besmetting en het beloop van de aandoening. In het klinische onderzoek ging de aandacht uit naar het vinden van de beste behandeling van patiënten en het verkennen van de mogelijkheden van vroegbehandeling van hiv-geïnfekteerden bij wie zich nog geen aids ontwikkeld had. Er werd gewerkt aan de ontwikkeling van een vaccin en op alle mogelijke manieren werd onderzocht hoe het virus in zijn verspreiding in het lichaam en in zijn werkzaamheid belemmerd kon worden. Een multidisciplinaire en programmatische aanpak, niet in eerste instantie gedreven door wetenschappelijke nieuwsgierigheid, maar door maatschappelijke noodzaak. Er was haast bij, er moesten snel resultaten geboekt worden. Die zijn er ook gekomen, al is de bijdrage van het Nederlands onderzoek daarin internationaal geleidelijk steeds meer meegaand en volgend geworden. Anders gezegd, steeds minder gestuurd door de eigen verwondering en steeds meer door de vragen die in de internationale literatuur als vervolgvragen opdoken.

Een moraal van redelijkheid

Zo geformuleerd klinkt de strijd tegen aids zeker in Nederland toch als een duidelijke erkenning van de betekenis van onderzoek voor het oplossen van een ernstig probleem en een groot gevaar voor de volksgezondheid. Dat is zo, en aids is maar één voorbeeld uit vele. Niettemin, wie goed kijkt, ziet dat het minder om een triomf van de wetenschap gaat dan om een overwinning van de moraal van de redelijkheid, van een houding waarin van de wetenschap een oplossing verwacht wordt voor een maatschappelijk probleem. Een houding ook die de bereidheid inhoudt met maatregelen even te wachten tot er ook in wetenschappelijke zin een argumentatie voor de redelijkheid van de te nemen maatregelen ligt. In tegenstelling tot de verwachting en ook de vrees van velen heeft aids uiteindelijk bijvoorbeeld ook niet geleid tot een veroordeling van homoseksualiteit of tot een terugkeer van een behoudende seksuele moraal, maar wel tot een veroordeling van onveilig vrijen. Het op wetenschappelijke inzichten gebaseerde principe van de seksuele hygiëne – een oud maar onveranderd actueel begrip – heeft moreel de overhand gekregen. Wie daar niet in meegaat, zoals de rooms-katholieke kerk in haar radicale afwijzing van het gebruik van het condoom, boet ook duidelijk aan moreel gezag in. De verplaatsing van het accent in de morele verantwoordelijkheid is voor het gevoel van velen wat minder evident waar het gaat om het beschikbaar stellen van schone spuiten voor intraveneuze druggebruikers. Werkt de overheid of in haar naam de gezondheidszorg dan niet mee aan het in stand houden van iets wat in zichzelf verwerpelijk en verderfelijk is: verslaving aan heroïne? Het Nederlandse antwoord is steeds geweest dat juist met spuitomruil van kwaad tot erger kan worden voorkomen. Het is een vorm van 'damage control', een 'public health'-maatregel om verdere verspreiding van de epidemie, bijvoorbeeld via contacten met heroïneprostituees, tegen te kunnen gaan. Hoe subtiel en hoe sociaal bepaald deze morele afwegingen zijn, blijkt wel uit de algemene verontwaardiging in een land als Frankrijk over een achteloze omgang met bloedproducten, die transfusiepatiënten tot aidsslachtoffers heeft gemaakt op een moment dat men wist dat deze mogelijkheid er was en voorkomen kon worden.

Veilig vrijen, schone spuiten gebruiken, transfusiebloed testen. Het lijkt allemaal zo vanzelfsprekend, maar dat is het in geen enkel opzicht. Het laat niet alleen zien waar de grenzen tussen ratio, emotie en moraal liggen, maar ook en vooral hoe die grenzen verschoven zijn door wetenschappelijk onderzoek in een samenleving die aan wetenschap ook een morele autoriteit toekent. Eerlijkheid, zakelijkheid en werkzaamheid zijn de muzen van de rede en het is hun taak het verduisteringsgordijn van de vooroordelen, taboes en dogma's open te schuiven. In het nieuwe licht vervaagt de herinnering aan de oude duisternis snel.

Dat is in sommige opzichten toch jammer en daarom is het goed bij het vijfde lustrum van aids even stil te staan. We kunnen ons dan weer in herinnering brengen hoe wanhopig dokters in 1981 naar onbegrijpelijk doodzieke patiënten keken, hoe radeloos de epidemiologen hun statistieken zagen oplopen en hoe onderzoekers letterlijk in het duister tastten naar de oorzaken en de achtergronden van deze plotselinge ineenstorting van het immuunsysteem. Nu we weten om welk virus het gaat, is het moeilijk weer te beseffen hoeveel ervoor nodig is om tot de conclusie te kunnen komen dat het inderdaad om een virus moest gaan, tot dan toe niet alleen onbekend, maar ook niet aan te tonen in het bloed. Nog altijd zijn er onderzoekers die aids niet zien als het gevolg van de fatale werking van een virus, maar met het jaar worden zij als wetenschapper minder serieus genomen. Er is weinig wat in hun richting wijst en er is bij hen niets dat een beter aanknopingspunt voor behandeling en bestrijding biedt. Nu we bovendien weten dat hiv eigenlijk een nogal moeilijk overdraagbaar virus is, hoeven hulpverleners zich ook niet meer in maanpakken te hijsen om patiënten te behandelen en kunnen koninklijke hoogheden zich voorbeeldig over hun bed buigen.

Wachten op de prinsen van Serendip?

Dat is allemaal winst. Tegelijkertijd heeft aids ook wel een eind gemaakt aan een te snel en te gemakkelijk wetenschappelijk optimisme. In de jaren zeventig groeide de overtuiging dat het tijdperk van de epidemische infectieziekten ten einde ging lopen. Pokken, polio, tuberculose, lepra, kinkhoest, malaria, syfilis, het leek nog slechts een kwestie van tijd of met behulp van vaccins en geneesmiddelen zouden ze volledig onder controle gebracht kunnen worden. In Nederland werd al overwogen de opleiding tot tuberculose-arts maar te staken en de stijging in het aantal meldingen van geslachtsziekten leek vooral nog een probleem door de kans op resistentie tegen antibiotica. Inmiddels weten we dat de strijd tegen de infectieziekten niet blijvend gewonnen kan worden. Als de wetenschap ergens geconfronteerd wordt met het verschijnsel dat elk opgelost probleem vervangen wordt door een nieuw probleem van een grotere complexiteit, dan is het wel hier. Hoge mobiliteit, hoge promiscuïteit en hoge dichtheid van bevolking en dieren vragen elk jaar om hogere dijken van preventie en interventie. Het helpt wel, maar niet lang en nooit tegen gevaren die we pas kennen als ze ons in de greep hebben (Steenbergen en Everdingen 2005). Zo is het ook met aids gegaan.

Juist op dit punt heeft het aidsonderzoek een tragische wending genomen. Twintig jaar na ontdekking van het virus, twintig jaar van inspanning van duizenden onderzoekers over heel de wereld heeft, tegen iedere hoop en verwachting in, nog niet tot de ontwikkeling van een vaccin geleid. Dat was toch waar van het begin af aan bijna alle kaarten op

gezet waren. Is de weg die toen ingeslagen is, toch een onbegaanbare of doodlopende geweest? Is de sleutel toch te veel gezocht bij het licht van de lantaarnpaal die daar toevallig stond of is nog niet gezien dat in dat licht heel andere oplossingen veel dichterbij voor de hand liggen? Is het toch weer wachten tot het moment dat de prinses van Serendip weer langskomen en plotseling de oplossing zien waar niemand het probleem had opgemerkt?³

‘Normal science’

De stand van zaken in het aidsonderzoek is eerder als ‘normal science’ dan als ‘serendipiteit’ te omschrijven. Wie er nog eens *The Structure of Scientific Revolutions* van Thomas Kuhn op naslaat, vindt daar al twintig jaar voor het begin van het aidsonderzoek onder de noemer ‘normal science’ zelfs verbazend precies beschreven hoe het met dat onderzoek zou gaan (Kuhn 1970). Na de verbijstering van het begin, de verbazing en de verwondering, de verrassing ook over de ‘alien’-achtige sluwheid van het virus, is het aidsonderzoek al heel snel in begaande of in ieder geval voorspelbare banen terechtgekomen. Men weet wat er op het eigen onderzoeksgebied al aan werk gedaan is en wat ongeveer de vragen zijn die in het vervolg daarvan en soms in reactie daarop beantwoord moeten worden. De onderzoeker is een ‘puzzle solver’ geworden, die er net als de echte puzzelaar vrede mee heeft dat de uitkomst van zijn inspanningen meer zegt over de scherpte van zijn vernuft dan direct bijdraagt aan de oplossing van het probleem in wiens dienst hij zich heeft gesteld. Want hoeveel nieuwe kennis ook al dat werk van zoveel onderzoekers – alleen al in Nederland naast alle andere publicaties naar schatting zo’n honderd proefschriften – heeft opgeleverd, veel van die kennis heeft toch vooral laten zien welke mogelijke benaderingen van het probleem niet langer als veelbelovend of zelfs maar interessant hoeven te worden beschouwd. In de beeldvorming over onderzoek en in de geschiedenis van wetenschappelijke ontdekkingen ligt nog te veel het accent op de eenzame onderzoeker, die helemaal alleen een grote stap vooruitzet. Dat bestaat en dat zal blijven staan, maar wetenschap is toch grotendeels de ‘normal science’ van instituten en programma’s, tijdschriften en congressen, waar veel meer van hetzelfde is en het al een heel grote stap vooruit is als duidelijk wordt wat stappen opzij en terug zijn.

‘Normal science’ heeft als systeem wel iets weg van de aanleg, het onderhoud en de exploitatie van een metrostelsel. De tunnelgangen strekken zich steeds verder uit, sommige trajecten worden veel drukker bereden dan andere, er zijn overstapplaatsen, maar ook stations die gesloten worden, de wereld buiten de gangen en stations is letterlijk ondoordringbaar, er is veel onderhoud nodig om het systeem in stand te houden en veel energie om het te laten functioneren. Wetenschap is te vergelijken met het metrostelsel zoals het dagelijks functioneert, onderzoek met de uitbouw van het stelsel: nieuwe, nog donkere gangen waar licht en rails moeten worden aangelegd en uitgangen gemaakt naar de buitenwereld van politiek en praktijk. Bij het slaan van iedere nieuwe gang kunnen prettige en minder prettige verrassingen optreden. Plotselinge doorbraken die de zaak versnellen, maar ook ondoordringbare obstakels of alles bedevende instortingen. Veel onderzoek heeft dan ook het karakter van het vinden van een antwoord op de vragen ‘hoe zal ik dit nu eens aanpakken?’ en ‘hoe houd ik dit in de hand?’

In veel onderzoek zit de echte creativiteit dan ook in het ontwikkelen van een controleerbaar experiment, het maken van een werkzame proefopstelling of het vinden van een valide indicator of test. We staan er zelden bij stil en voor de wereld buiten de universiteit houdt het ook iets raadselachtigs, maar de doctorstitel wordt ook niet toegekend voor de uitkomst van het onderzoek – dat is de wereld van de Nobelprijs – maar voor het afleggen van de weg daar naartoe. Is dat op een te verdedigen manier gebeurd, volgens de standaard die daar voor in het specifieke wetenschapsgebied geldt of in elk geval volgens de normen die in het algemeen voor wetenschappelijk onderzoek gelden? Wetenschappelijk onderzoek is naar zijn aard eerder het verhaal van het aanleggen van de verlichting dan van het verlicht worden zelf, al hoopt iedere onderzoeker natuurlijk ooit zelf die genade deelachtig te worden.

Het praktische wiel

Verlichting is het ware, juiste, bruikbare, zinvolle antwoord. Een voorlopig eindpunt, ik weet meer en ik kan meer, anders of beter. Verwondering is de vraag, beter nog het vermogen en de vrijheid een vraag stellen, waarop het antwoord nog niet beschikbaar is en ook niet vanzelfsprekend. De Utrechtse Nobelprijswinnaar Gerard 't Hooft zei het onlangs zo: 'Verwondering hóórt een beetje bij de wetenschap... Als kind wilde ik uitvinder worden, omdat ik geboeid was door alles wat er al uitgevonden wás. Dat begon al met de driewieler op de kleuterschool. Daar hoefde ik niet op te zitten, maar ik keek ernaar en dacht: wat is het wiel toch een machtige uitvinding. En ik wilde weten hoe het komt dat het voortbewegen van iets zwaars veel makkelijker gaat met zo'n wiel – waarom is een wiel zo praktisch? (Schilling 2005).' De vraag geeft al aan dat bij verwondering verklaring hoort, maar hoeveel mensen zouden zich nog kunnen verwonderen over iets wat zo evident praktisch is als een wiel? Bijna niemand ziet de vraag en tegelijkertijd beseft iedereen dat misschien niet het antwoord zelf, maar zeker wel het vinden en geven van het antwoord buitengewoon ingewikkeld zal zijn.

In een wereld waar geen verwondering bestaat, maar alleen bewondering en verering – in een fundamentalistische wereld dus – is geen plaats voor vragen. Alle antwoorden zijn al bekend, alleen nog niet bij iedereen. Bekering is dan de weg naar kennis en de gelovige legt daar getuigenis van af. In de wereld van het esoterisme zijn vragen niet verboden, maar overbodig. De antwoorden zijn geheim, maar kunnen aan het individu geopenbaard worden in de vorm van een hoger inzicht. Overgave is hier de weg naar kennis en de verlichte is zijn eigen getuige.

In de wereld van verwondering en verlichting, in de wereld van de wetenschap dus, is ieder antwoord het begin van een nieuwe vraag en is per definitie geen enkel antwoord definitief. Het kan altijd zijn dat er een ander en beter antwoord is. Vijfentwintig jaar aidsonderzoek heeft veel antwoorden opgeleverd, die ook tot in de praktijk bruikbare en effectieve oplossingen van vaak dringende problemen hebben geleid. Tegelijkertijd is duidelijk dat ieder antwoord ook weer nieuwe vragen opleverde en sommige antwoorden allerm minst definitief bleken te zijn. In een aantal gevallen is het zelfs te hopen dat de toekomst betere antwoorden zal brengen. Aristoteles zag de verwondering al als het begin van het denken, bijna vijfentwintighonderd jaar later is het nog steeds niet vanzelfsprekend dat verlichting het begin van het handelen is.

Noten

- 1 Hoewel gepresenteerd in de vorm van een docudrama blijft voor de van dag tot dag beschrijving van de eerste jaren van de geschiedenis van aids een onmisbare bron: Randy Shilts (1987). Ik besprak het boek in NRC-Handelsblad van 13 februari 1987 onder de kop: 'De moeizame ontdekking van een beschreven door Annet Mooij (2004). Als lid van de Programmacoördinatiecommissie Aidsonderzoek bij de Raad voor het Gezondheidsonderzoek was ik mede verantwoordelijk voor de ontwikkeling en financiering van het aidsonderzoek in Nederland.
- 2 Vanaf de jaren zestig tot ongeveer het begin van de jaren negentig is er, los van de praktijk van de psychotherapie, een enorme opleving in de belangstelling voor het werk en de persoon van Freud geweest. De discussie over de houdbaarheid van zijn theorieën en zijn methoden van onderzoek – of wat hij daar onder verstond – (zie bijvoorbeeld, bijna als slotakkoord van de discussie: Richard Webster (1995)) is inmiddels voorlopig wel als afgesloten te beschouwen. Omdat leven en werk van Freud zo buitengewoon goed gedocumenteerd zijn (al deed hij er door de systematische vernietiging van zijn aantekeningen zelf alles aan om dat moeilijk te maken), zou het interessant en vruchtbaar kunnen zijn hem opnieuw te bestuderen als een voorbeeld van een door 'verwondering' gedreven onderzoeker.
- 3 Serendipiteit is de naam die in de wetenschapstheorie is gegeven aan het vermogen om nieuwe samenhangen en andere mogelijkheden te zien, los van de opdracht die men zichzelf als onderzoeker heeft gesteld. In serendipiteit komen verwondering en verlichting plotseling heel dicht bij elkaar. Het klassieke voorbeeld is de 'ontdekking' van penicilline door Alexander Fleming. In de sociologie is het begrip geïntroduceerd door Robert K. Merton, in de fysiologie door Walter B. Cannon. Zie: Robert K. Merton (1967). Het begrip is ontleend aan een zestiende-eeuws verhaal over de drie prinses van Serendip, die op hun reizen steeds nieuwe, verrassende ontdekkingen deden.

Modern monarchisme. Van ‘vivat Oraenge’ naar ‘leve de koningin’*

In 2005 vierde Koningin Beatrix haar 25-jarig ambtsjubileum. In haar aanwezigheid vond op 29 en 30 september 2005 in de Martinikerk in Groningen een congres plaats onder de titel ‘De Nederlandse constitutionele monarchie in een veranderend Europa’. Mijn bijdrage had betrekking op de maatschappelijke positie van en waardering voor het koningschap. Ik heb geprobeerd de veranderingen daarin zichtbaar te maken en tegelijkertijd te laten zien hoe de verschillende generaties van de koninklijke familie ook onvermijdelijk kinderen van hun tijd blijven. Strikt rationeel gezien is er voor het koningschap geen basis meer in een moderne samenleving, maar in emotioneel opzicht blijft de behoefte aan ‘koningen’ en ‘koningshuizen’ – ook als daar alleen in overdrachtelijke zin van gesproken kan worden – bestaan.

Een schilderij keert terug

‘Vivat Oraenge’ staat met sierlijke letters in de cartouche geschilderd. Bij gelegenheid van het zilveren regeringsjubileum van de koningin zag de Vereniging Rembrandt kans de collectie van Museum Paleis Het Loo te verrijken met een bijzonder stilleven van Jan Davidszn. De Heem (1606-1684). Het is niet gedateerd, maar het moet geschilderd zijn kort na het Eeuwig Edict van 1667, waarmee de Staten van Holland in hun gewest formeel een einde maakten aan het stadhouderschap en daarmee de nog jonge Willem III de pas afsneden. Lang heeft het Eeuwig Edict niet geduurd, want al in 1672 kreeg Willem III het opperbevel van het Staatse leger en in hetzelfde jaar werd hij ook stadhouder (Prak 2002).

Het schilderij dateert waarschijnlijk uit de tijd kort daarvoor. In een donkere nis zien we aan een rode strik een grote sinaasappel hangen, erboven een enorme lauwerkrans en aan de zijkant een bloeiende oranjetak en enkele vruchtdragende olijftakken. De symboliek is niet mis te verstaan. Hier wordt de lof van het Huis van Oranje gezongen. De lauwerkrans verwijst naar de roem van het huis, de olijftak is een teken van vrede, terwijl de oranjetak die tegelijkertijd in bloei staat en vrucht draagt, de eeuwigheid verzinnebeeldt (Van Os 2004, Schenkeveld 2004). Leve Oranje voor nu en altijd, in vrede, roem en welvaart, zo kan het schilderij gelezen worden.

We weten niet wie het schilderij in opdracht heeft gegeven, in elk geval niet Willem III zelf of een andere Oranje. Waarschijnlijk is het een rijke en uiteraard Oranjegezinde burger geweest, misschien uit Utrecht, waar De Heem toen woonde en werkte. Als historisch document van hoge artistieke kwaliteit en als uiting van protest tegen het gezag is het in Nederland bijna uniek. Bijna, want van De Heem is nog een ander, iconografisch zeer verwant schilderij bekend dat ooit wel in het bezit van de Oranjes was, maar in 1793

* Eerder gepubliceerd in: D.J. Elzinga (red.) (2006). *De Nederlandse constitutionele monarchie in een veranderend Europa*, p. 25-36. Alphen aan den Rijn: Kluwer.

door de Fransen uit Paleis het Loo is meegenomen. Het hangt nu in het museum in Lyon. In plaats van 'vivat Oraenge' is op dat schilderij een geïdealiseerd portret van Willem III te zien.

Beide schilderijen zijn gemaakt in een bewogen tijd, waarin zowel aan de Republiek als aan de dynastieke en monarchale aspiraties van de Oranjes een einde leek te zijn gekomen. Dat laatste was zeker niet de eerste keer en het zou ook niet de laatste keer zijn. Toch zal De Heem noch zijn opdrachtgever hebben durven dromen dat hun dappere schilderij meer dan 333 jaar later, in de zomer van 2005, juist door een Oranje-vorst opnieuw onthuld zou worden en dat in een omgeving die meer dan waar ook in Nederland in alles getuigenis aflegt van de verbinding met de dynastie: Paleis het Loo. Historisch is het niet alleen een paradox, dat een republiek weer een koninkrijk kon worden, maar ook – en dat heeft altijd minder aandacht gekregen – dat een familie die zich in de hoogtijdagen van het absolutisme nooit helemaal als vorst heeft kunnen vestigen, uiteindelijk als een van de heel weinigen de drager van een echte monarchie is geworden en gebleven. 'Vivat Oraenge' heeft zijn late en zoveel meer 'eeuwige' echo gekregen in de roep van de voorzitter van de Staten-Generaal op Prinsjesdag 'Leve de Koningin!' Moed is daar alleen nog voor nodig om de macht van de verlegenheid te overwinnen.

Kiezen voor een koning

Allegorisch verbeeld met bloemen en vruchten of verbaal in een uitroep tot uitdrukking gebracht, in de keuze voor een koningshuis klinkt meer mee, klinkt zelfs iets anders door dan een rationele afweging of een politieke voorkeur. De keuze voor een monarchie en zeker voor een bepaald koningshuis wordt zelfs niet eens als een keuze beleefd, die ook anders zou kunnen uitvallen, maar als een gevoel van lotsverbondenheid, dat juist door zijn historische karakter als natuurlijk en vanzelfsprekend aanvoelt. Simpel gezegd, anders dan in de tijden toen er buiten de Republiek nauwelijks een ander gezag dan dat van de koning denkbaar was, kan nu de naam van de familie niet meer uit de cartouche verwijderd worden zonder het koningschap zelf weg te beitelen. Er komt geen andere familie meer voor in de plaats. Wie geen deel is van de geschiedenis, kan geen recht op de toekomst laten gelden. Niet de erfopvolging op zich is beslissend, maar de historische betrokkenheid bij het erf zelf.

Zo gezien is in een constitutionele monarchie is het volk soeverein over de vorst, al wordt dat in de termen van de constitutie 'bij de gratie Gods' nooit zo gesteld. In de huidige tijd en in Nederland houdt volkssoevereiniteit ten aanzien van de monarchie in dat het volk via zijn vertegenwoordigers kan besluiten weer de voorkeur te geven aan de republiek als staatsvorm. In theorie zou ook de keuze voor een andere monarch of een andere familie mogelijk zijn – en in het verleden is dat elders ook wel gebeurd, al was het meestal meer een kwestie van benoemd dan van gekozen worden – maar dat lijkt niet langer te passen bij de eigen aard en vooral de eigenaardigheid van het moderne koningschap. De aanvaarding van het koningschap en dus de formalisering ervan berust op een institutionalisering van een historisch en nationaal gevoel, dat zich misschien wel gemakkelijk toont als sentiment, maar uiteindelijk een fundament heeft in de feiten van ooit was en nog betekenis heeft. De geschiedenis en het heden laten zien dat een historisch en nationaal gevoel gemakkelijk zonder koning kan, maar het koningschap zelf

heeft die binding met de geschiedenis en de verbondenheid met de natie wel nodig, wil het althans niet tot een farce verworden of de laatste uitdrukking zijn van een tirannie, die over de termijnen en de termen van het presidentschap heen wil grijpen.

De legitimatie van de historische binding is niet altijd zo dominant geweest als nu het geval is. Tot in de twintigste eeuw is men in nieuw gevormde staten op zoek gegaan naar geschikte adellijke families om het koningschap aan te bieden. Voor de koningshuizen zelf was de verbinding door afkomst en huwelijk met andere vorstenhuizen ook tot zeer recent minstens zo belangrijk, zo niet belangrijker dan de band met de natie (Van Osta 1982). Koningen stimuleerden wel steeds meer zelf ook de natie- en staatsvorming, maar het koninklijke bloed stroomde toch overal waar het gaan kon en door de regels van de adeldom ook gaan moest. Het in de ogen van het heden opmerkelijk ‘allochtone’ karakter van veel koninklijke families, zeker ook de Nederlandse (Willem III sloot voor zijn eigen zoons een Nederlandse huwelijkskandidaat bij voorbaat en uit overtuiging uit), bleef ook bestaan, zolang de huwelijkspartner van gelijke status en in elk geval van adel moest zijn. Met die anti-morganatische traditie heeft inmiddels vrijwel overal de jongste generatie zonder slag of stoot weten te breken. Al eerder bleek ook het land van herkomst van de familie tot een pijnlijke herinnering te kunnen worden. Het meest dramatische symbool van de verandering in nationale en ook nationalistische richting is de wijziging geweest in de naam van het Engelse koningshuis: Hannover werd Windsor. De verwijzing naar de Duitse afkomst was te pijnlijk geworden.

Uit den vreemde gehaalde staatshoofden en puur dynastiek gearrangeerde huwelijken mochten in de negentiende eeuw nog op titel van adeldom en parentage gewoon geweest zijn, in de twintigste eeuw zijn ze geleidelijk op nationaal en persoonlijk niveau ongelooftwaardig geworden. De tragische geschiedenis van de monarchieën in de Balkanlanden en de vergeefse postkoloniale pogingen om in sommige nieuw gevormde staten monarchieën te vestigen getuigen daar even goed van als de vele huwelijksdrama’s in koninklijke families waar de schijn niet belangrijk genoeg meer was om ten koste van alles opgehouden te worden (Van Osta 1998). Een monarchie moet wortelen in de met het volk gedeelde geschiedenis en de monarch moet ook als persoon geloofwaardig zijn in zijn rol. In Spanje werd dat na de dictatuur van Franco kennelijk nog zo gevoeld en de koning is ook als persoon in staat geweest een meer dan geloofwaardig symbool te worden van de overgang van Spanje naar een modern en democratisch staatsbestel. Toch zal dit waarschijnlijk het laatste voorbeeld zijn van een met succes (her)gevestigde monarchie. In de eenentwintigste eeuw lijken de kansen op de overgang van een republiek naar een monarchie vrijwel nihil geworden. Het koningschap is iets van het verleden, zeker, maar daar ontleent het ook zijn legitimatie aan.

Hoe lang nog?

Het mooiste voorbeeld van de soevereiniteit van het volk over de vorst is de vorst die zelf tot volk wordt en zich van zijn vorstelikheden ontdoet. Iedereen denkt dan aan Edward VIII, die zijn persoonlijke geluk hoger achtte dan de troon, maar in zekere zin geldt het ook voor de premier van Bulgarije, die onder een ander politiek gesternte de koning van het land geweest zou zijn. Het geldt ook voor de Nederlandse koninginnen Wilhelmina en Juliana, die door af te treden – anders dan de Engelse koningin, de vorst van Monaco

of de Paus – het koningschap welbewust relativeerden tot een ambt. Een hoog ambt, zeker geen baan, functie of beroep, maar toch een ambt, dat wordt uitgeoefend binnen de grenzen van wat menselijk redelijk en persoonlijk wenselijk kan worden geacht. Dat het om de vervulling van het ambt door een persoon gaat en niet om het samenvallen van het ambt met de persoon, in elk geval nooit helemaal, blijkt ook uit het subtiële woordgebruik van leden van het koningshuis over de aard van hun werk. Ze spreken inderdaad ook in het openbaar wel over 'mijn werk' of 'deze positie' en als het om het ambt zelf gaat ook wel over een 'opdracht' of een 'taak', maar nooit over hun 'baan' of over hun 'beroep'. Koningin Beatrix sprak bij gelegenheid van haar erepromotie in Leiden zowel – en met nadruk – over het 'ambt' dat zij vervult, over de 'functie' en over de 'taak' (Van Baalen et al. 2005).

Uiteraard is het mogelijk dat niet alleen de momentane vervuller van het ambt door leeftijd, ziekte of met het oog op de belangen van de opvolger zijn taak neerlegt, maar de familie in haar geheel aangeeft het voor gezien te houden. In een land als Nederland lijkt de koninklijke familie eigenlijk de enige die de overgang naar de republiek zou kunnen bewerkstelligen. De steun voor de monarchie is onveranderd groot, maar het wordt allerminst ondenkbaar geacht dat er na vijfhonderd jaar een eind zou kunnen komen aan de verbinding met het Huis van Oranje. In 2004 legde het Sociaal en Cultureel Planbureau een steekproef uit de Nederlandse bevolking de vraag voor welke aspecten van de Nederlandse cultuur en traditie in de eenentwintigste eeuw mogelijk zouden kunnen verdwijnen. 29% noemde spontaan het koningshuis. Een minderheid, maar toch. Duidelijk meer mensen gaven overigens aan te verwachten dat er in deze eeuw wel een einde zou komen aan een Nederlands leger (50%) en aan typische Nederlandse zeden en gewoonten (36%), maar het kan bijna geen toeval zijn dat bijna net zoveel mensen het koningshuis zagen verdwijnen als ook het 'gevoel Nederlander te zijn' (28%). Voor 'Nederland als zelfstandige staat' zag 23% geen plaats meer in de verre toekomst (SCP 2004).

Er is aan de respondenten niet gevraagd om aan het verdwijnen van deze instituties ook een waarde- of gevoelsoordeel toe te kennen. Het ging om een verwachting, niet om een wens of vrees. Uit de antwoorden op de andere vragen in het onderzoek blijkt wel dat men waarschijnlijk de keuze voor een antwoord mede heeft laten bepalen door de verwachtingen over het beloop van het proces van globalisering en Europeanisering, dat als kenmerkend voor de nieuwe eeuw gezien wordt. De formele nationale instituties lijken dan de meeste kans te lopen te verdwijnen, gevolgd door de tradities en het erfgoed en op grote afstand door de meest aan de eigen persoon gebonden eigenaardigheden, zoals de Nederlandse taal (8%) en Nederlandse lekkernijen (4%) (SCP 2004). In dat patroon past niet alleen een vervanging van de Nederlandse monarchie door een Europese republiek, maar ook een opgeven van de bijzondere positie door de betrokkenen zelf. Met andere woorden, ze zijn op een gegeven moment te zeer zelf volk geworden om nog vorst te kunnen of te willen zijn. De inmiddels volstrekt onomstreden voorkeur voor huwelijkspartners van eigen keuze en de vrijheid om daarvoor buiten de kringen van de adel en zelfs buiten de eigen kerk te treden zijn onbedoeld de voorbodes van deze ontwikkeling. Dat betekent niet dat de ontwikkeling ook zo ver hoeft te gaan, dat er inderdaad in deze eeuw een eind komt aan de Nederlandse staat en dus ook aan het koningshuis.

Echt gewenst lijkt dat door de bevolking ook niet te worden, als de negatieve uitslag in 2005 van het referendum over de aanvaarding van een Europese grondwet tenminste als een indicatie voor het behoud van de nationale soevereiniteit gezien mag worden. De recente suggestie om een toekomstig verenigd Europa de vorm te geven van een ‘dynastieke confederatie’, waarin alle nationale staten weer een monarch hebben, die gezamenlijk een Europese keizer kiezen, trekt deze lijn tot in het absurde door, maar is tegelijkertijd ook een teken dat de democratische lijn, uitmondend in de keuze voor een Europese president, op een wezenlijk punt tekort schiet (Aardoom en De Kool 2006). De ontwikkeling is niet in de richting van een herstel of invoering van de monarchie, temeer niet omdat ook de koninklijke families zich steeds meer verwijderen van hun eigen aristocratische tradities. In Europa tonen zij zich steeds uitgesproken democraten en laten zij ook blijken hoeders van de democratie te willen zijn. In de presentatie van zichzelf en hun gezinnen zijn zij voor de burgers zowel voorbeeld als projectie. Daar zit ook een zeker risico in, want de verburgerlijking maakt de basis van de legitimiteit van het koningschap structureel wel smaller. Dat kan een probleem worden als de persoonlijke populariteit gaat tanen, het gewicht van de gezamenlijke geschiedenis minder betekenis krijgt of het perspectief van een republiek – Europees of Nederlands – aantrekkelijker wordt dan nu het geval is.

De gouden kooi

De steun voor de monarchie en de sympathie voor het vorstenhuis is in Nederland al lange tijd heel groot. Ongeveer 75% van de Nederlanders wil dat ons land een koninkrijk blijft, een republiek heeft de voorkeur van ongeveer 12%. Een iets groter aandeel (20%) ziet ‘in het Europa van de toekomst geen plaats meer voor koningen en koninginnen’, maar de meerderheid is het daar toch duidelijk niet mee eens. De verschillen per generatie zijn overigens bij bijna alle vragen heel klein en ook de verschillen tussen mannen en vrouwen, al zijn vrouwen gemiddeld toch wat monarchistischer ingesteld. Opvallend is zeker dat de meerderheid van de Nederlanders – bijna 60% – de macht van de koningin ‘momenteel precies goed’ vindt en men denkt dan vooral aan de rol van de koningin bij kabinetsformaties. Ongeveer 10% van de Nederlanders zou de koningin graag meer macht zien hebben, maar meer – 25% – geven de voorkeur aan het Scandinavische model en zouden de rol van de koningin liever tot louter representatie beperkt willen zien (TNS NIPO 2004).

Uit de verschillende enquêtes blijkt dat er bij de Nederlandse bevolking zeker wel sprake is van een behoorlijke mate van constitutioneel besef. Belangrijker dan dat lijkt echter de verdeling langs de breuklijn van de voorkeur voor wel of geen monarchie. Wie een voorkeur heeft voor de republiek, is ook zeer uitgesproken in zijn afwijzing van iedere wettelijke invloed van de koningin en heeft er ook veel meer moeite mee als de koningin (vermeend) ‘soms de politiek negeert’ (Peil.nl/Maurice de Hond 2005). Uiteraard zijn de republikeinen ook veel uitgesprokener dan de monarchisten in hun afwijzing van het automatisme dat het oudste kind de troonopvolger zal worden. Niettemin vinden toch ook opvallend veel monarchisten dat het in elk geval geen automatisme zou moeten zijn, al denkt men dan waarschijnlijk minder in termen van een algemeen principe dan van een persoonlijke geschiktheid voor het ambt. Daar wordt niet licht over gedacht en

het is opmerkelijk dat ook koningsgezinden juist de lotsbestemming bij en door geboorte als een last en bijna een onrechtvaardigheid zien.

Bijna de helft vindt het zelfs 'zielig' dat de jeugd van prinses Amalia mede bepaald zal worden door het feit dat ze op den duur koningin zal worden. De kern van de zaak is natuurlijk dat het systeem van de constitutionele monarchie, zoals wij dat kennen, bestaat bij de gratie van het opgeven van de vrijheid van keuze voor beide partijen: het volk accepteert de erfopvolging en de leden van het Koninklijk Huis zitten eraan vast. Het besluit in de erfopvolging onderscheid te maken tussen de familie en het 'huis' is meer dan alleen pragmatisch geweest. De verplichtingen die uit het principe van de erfopvolging volgen wegen ook voor de betrokkenen vaak zwaarder dan het recht van de hoge geboorte. De burgerlijke vrijheid is dan aantrekkelijker dan het goud van wat toch als een kooi gezien wordt.

Constitutie en emotie

Een constitutionele monarchie is een emotionele monarchie. Dat wordt al gauw als oneigenlijk en soms als bijna ongepast gezien, terwijl presidenten die erin slagen een bijzondere band met hun burgers te leggen, geprezen worden als 'great communicators'. Het verschil is duidelijk. De president is het product van een rationeel en egalitair proces dat bedoeld is om uit alle burgers met belangstelling voor de functie de in de ogen van de meeste burgers beste kandidaat te kunnen kiezen en dat alleen voor een bepaalde tijd. De president die erin slaagt niet alleen het verstand, maar ook het hart van de burger te bereiken, voegt iets wezenlijks toe aan de vervulling van zijn ambt, maar verandert daarmee het ambt zelf niet. De toegenegenheid van de burgers is niet overdraagbaar, maar moet door iedere opvolger weer zelf opnieuw gewonnen worden.

Dat is anders bij het koningschap dat deelbaar noch toedeelbaar is. Er kan ook niet naar gedongen worden en er is geen externe tijdslimiet aan de ambtsuitoefening. Het is als instituut rationeel geworden, want geregeld in een stringent wettelijk kader, maar blijft als institutie irrationeel, want bepaald door de traditie en het toeval van de geboorte in een bepaalde familie. Dat is alleen nog aanvaardbaar op grond van in de samenleving breed gedragen gevoelens van verbondenheid met de institutie en de koninklijke familie en haar leden. Zonder die gevoelens verliest uiteindelijk het instituut van het koningschap zijn legitimiteit, omdat het niet kan functioneren in een sfeer van onverschilligheid of van voortdurende discussie over de zin van erfopvolging. De constitutie plaatst het koningschap tussen haakjes, de emotie – we noemen dat meestal afhankelijkheid of zelfs populariteit – biedt het koningschap weer context.

De gevoelens van de bevolking worden op het niveau van de staat meer formeel onder woorden gebracht en rationeel gemaakt met verwijzingen naar de koning als lid van de regering of het koningshuis als symbool van de historische eenheid van de natie. In een meer moderne versie maken de gevoelens dan plaats voor de zakelijke afweging die de koning voorstelt als de betere president, want beter opgeleid en altijd beschikbaar. Minder formeel wordt van presidenten net zoals van koningen verwacht dat zij ook uitdrukking geven aan de gevoelens van de natie in situaties van vreugde en vooral verdriet, die nationaal als belangrijk worden gezien. Als dat niet, te laat of te weinig overtuigend gebeurt, wordt de ambtsdrager zelf object van emotie, van verontwaardiging vooral,

zoals president Bush na de overstroming van New Orleans moest merken, koningin Elizabeth na de dood van prinses Diana en het Nederlandse koningshuis bij het overlijden van Johannes Paulus II.

De 'fout' wordt meestal snel gecorrigeerd. Bush ging meerdere keren naar het rampgebied, Elizabeth wachtte de begrafenisstoet buiten het paleis op en prins Willem Alexander was aanwezig bij de inauguratie van de nieuwe paus. Het is duidelijk, in de praktijk van het koninklijke en presidentiële bestaan is minder de constitutionele wil dan de licht ontvlambare emotie van het volk bepalend voor het veilige behoud van de eigen positie, die toch heel snel precair kan worden. De hoogste gezagsdrager is mede door zijn of haar sterk toegenomen zichtbaarheid via vooral de televisie een projectiescherm voor de gevoelens van de burger geworden (Wijffjes 1998). Wij zijn zelf het ernstige gezicht van de koningin, haar troostende hand of haar vrolijke lach, al naar gelang wat passend is in de situatie. We herkennen ons in haar gedrag en het bevestigt ons in ons eigen gevoel. We leven mee met haar medeleven. Dat lukt gemakkelijker wanneer de aanleiding evident en onomstreden is en er niet te veel woorden nodig zijn. Weliswaar is de wens om te weten wat de koningin 'werkelijk' van iets vindt, heel groot, maar de nieuwsgierigheid komt toch vooral voort uit de hoop dat de koningin het met ons eens zal zijn, sterker nog, dat zal zeggen waarin we onze eigen vaak nog onuitgesproken mening kunnen herkennen. Begrijpelijkerwijs leidt dit er juist toe dat er maar heel weinig gezegd kan worden (Van Baalen en Brouwer 2005). De kans op teleurstelling en zelfs krenking is anders te groot.

De televisie heeft, symbolisch beginnend met de kroning van koningin Elizabeth in 1953, de zichtbaarheid van de monarchie sterk vergroot en op virtuele wijze ook fysiek de leden van de koninklijke familie heel nabij gebracht. Anders dan de krant of de radio is de televisie niet in eerste instantie op het woord, het argument of het betoog gericht, maar op het uiterlijk, het gevoel en de persoon. Televisie werkt op het gevoel, maar werkt ook met gevoel en is bovendien vooral geïnteresseerd in het gevoelsleven van de dramatis personae. Televisie let in het bijzonder ook op de aard van de betrekkingen: is er liefde in het spel, zijn er conflicten? De grote families van het land en van de wereld zijn via de televisie vrijwel dagelijks beschikbaar voor identificatie, vergelijking, beoordeling, bewondering en verering, maar ook voor afgunst en haat. Hun privacy is net zo moeilijk te verzekeren als hun veiligheid en soms maken ze ook door hun eigen gedrag en indiscretie – ook zij willen als kinderen van hun tijd steeds vaker laten zien wie ze 'echt' zijn – het eerste nog moeilijker dan het tweede. Het klassieke koningsdrama is een modern psychologisch drama geworden en soms een klucht.

De koning mag meer

'De verboden stad' van de Chinese keizer, die door niemand in het gezicht mag worden gezien, is heel ver verwijderd van het moderne koningschap. Hetzelfde geldt voor de vrijheid van koningen om te doen en te laten wat hen goeddunkt. De tijd dat de koning 'alles' mocht, omdat hij koning was, heeft allang plaatsgemaakt voor de situatie waarin de koning 'niets' meer mag, omdat hij koning is. Zijn verhevenheid plaatst hem niet boven de wet, maar dwingt hem een toonbeeld van onkreukbaarheid en een voorbeeld van deugdzaamheid te zijn. In zekere zin is de koning verburgerlijkt, omdat hij geacht

wordt de leefregels van eerst de hogere burgerij en nu steeds meer de upper middle class als voorbeeld voor te leven. Hij draagt hun kleren, rijdt in dezelfde soort auto, volgt dezelfde soort opleiding en wordt daarmee weer tot de icoon van bon chic ben genre. De koning en de koningskinderen doen de burgers na en vervolgens nemen de burgers dat weer als standaard over.

Naarmate echter de koning en zeker de familie van de koning dichter bij de burgers komt, wordt het ook moeilijker om de illusie van perfectie in stand te houden. Misschien hoeft dat ook niet meer zo nodig, omdat ook de burger de betrekkelijkheid van de perfectie heeft leren inzien en steeds vrijer is geworden in de vormgeving van het eigen individuele leven. De levens van de hoogstgeplaatsten in de samenleving zijn dan minder een voorbeeld voor en meer een afspiegeling van de gewonere levens. De koning mag weer meer en wordt een gewoner mens. Op het hoogste niveau ziet men nu levens die sterk lijken op het eigen leven en de behoefte aan herkenning en medeleven is inmiddels misschien wel groter dan de wens tot idealisering. Wie huwelijk, geboorte, echtscheiding, ziekte en dood niet kan zien als belangrijke dragende elementen van een moderne monarchie – en dan echt meer in emotionele dan in dynastieke zin – doet afbreuk aan de bijzondere betekenis die mensen juist ook op deze gebieden aan de monarchie toekennen. Dat is essentieel voor het voortbestaan van het draagvlak voor een constitutionele monarchie. Het verklaart voor een belangrijk deel ook de gehechtheid aan het koningshuis op de Nederlandse Antillen en ook nog in Suriname. Het verklaart ook de belangstelling voor en betrokkenheid bij koningshuizen in landen waar de bevolking het met een president moet doen. In de meeste gevallen is het presidentschap eendimensionaal en wordt het ook bewust zo gehouden. Een constitutionele monarchie heeft, anders dan een president, aan de constitutie alleen niet genoeg. In Nederland is koningin Emma de eerste geweest die dat gezien heeft en er ook welbewust gebruik van heeft gemaakt om de positie van het koningshuis, met name van haar dochter Wilhelmina, sterker te verankeren (Tamse 2002).

De vervrouwelijking van het koningschap

De positie van de monarchie verandert, maar is in Nederland in de afgelopen eeuw, zeker sinds de Tweede Wereldoorlog, eerder versterkt dan verzwakt. Afgezien van de persoonlijke kwaliteiten van de ambtsdragers en de voortgaande versterking van het gevoel één natie met een gemeenschappelijk verleden te zijn – een mythe, maar dat doet aan het gevoel niets af – heeft dat zeker ook te maken met het feit dat het ambt al meer dan honderd jaar door vrouwen bekleed wordt. Het moderne koningschap is zeker in de openbaarheid eerder vrouwelijk dan mannelijk van karakter. De traditionele verbinding met het leger – voor Willem III nog heel belangrijk – is vrijwel verdwenen en ook het sterk door militair vertoon bepaalde ceremonieel zou veel van zijn aantrekkingskracht hebben verloren, als het zich juist hier niet van zijn meest operetteachtige kant zou tonen.

Het is geleidelijk gegaan, maar vooral in de publieksgerichte functies is het koningschap sterk sociaal van karakter geworden, terwijl de meer moderne vormen van vertoon alleen vrouwen nog de mogelijkheid biedt zich onderscheidend te presenteren. Dat kan zelfs gevolgen hebben voor het modebeeld, al zal in de meeste gevallen door de

koningin zelf welbewust afstand worden gehouden tot de mode. Voor mannen blijft het bijzondere vertoon beperkt tot het traditionele uniform, dat als zodanig niet veel indruk meer maakt, en verder is er dan alleen nog de sportkleding, maar dat is riskant als de betreffende sport niet ook zelf actief beoefend wordt. Overigens is dat meestal wel het geval, niet alleen omdat sport tot de tradities van het vorstelijke leven behoort, maar ook omdat vooral individuele te beoefenen sporten koningskinderen henzelf en ieder ander de kans biedt te laten zien wat ze echt kunnen. Een dichtende of zingende koning weet zich minder beschermd tegen vleierij dan een prins die de elfstedentocht rijdt of een marathon loopt. Die prestaties zijn goed voor zijn zelfrespect en voor het respect dat hij bij de bevolking oproept.

Vorsten worden geacht zich in het bijzonder in te zetten voor de zwakkeren in de samenleving: de zieken, de gehandicapten, de bejaarden, de armen. Aandacht geven, respect tonen en soms troost bieden zijn dan deel van het repertoire. In de ontmoetingen met het bedrijfsleven, de wetenschap, de kunsten of de sport wordt vooral interesse verwacht, de bereidheid te luisteren naar uitleg en het vermogen om bewondering uit te spreken. Bij rampen is weer het geven van persoonlijke aandacht, het tonen van medeleven en het bieden van steun aan de slachtoffers erg belangrijk. Activiteiten die in het algemeen vrouwen beter afgaan dan mannen en in elk geval nog altijd meer verwant zijn met de maatschappelijke rol van vrouwen dan van mannen. Dat geldt niet voor de taken van de vorst als lid van de regering of als staatshoofd in de meer formele zin van het woord, maar juist deze taken zijn grotendeels onttrokken aan de kritische blik van het publiek. De publieke koningsrol is meer bevestigend en representerend geworden en dat geeft vrouwen een voorsprong in de uitoefening van het ambt.

Dit betekent niet dat mannen de rol niet goed zouden kunnen uitoefenen, wel dat de rollen als het ware omgedraaid zijn. Vroeger was de koningsrol door mannen gemakkelijker uit te oefenen, maar er waren natuurlijk ook toen vrouwen die daar opmerkelijk goed toe in staat waren. Nu is het een rol geworden die juist goed past bij vrouwen, maar dat sluit een goede mannelijke koning niet uit. Bovendien wordt het koningschap, anders dan het presidentschap, maar passend bij het dynastieke en familiale karakter ervan, meestal als paar uitgeoefend. Al naar het geslacht van de persoon van de koning geeft dat in de vervulling van de sociale functies kans om verschillende accenten te leggen. Dat gebeurt ook, maar in de media en in publieke optredens gaat, ook als de koning een man is, de aandacht toch vooral uit naar de vrouwelijke helft van het paar. Het 'sprookje' is belangrijker dan de mythe, de presentatie belangrijker dan de representatie, de vorm belangrijker dan de vormelijkheid.

Oranje is de kleur van het volk

De encensering van het koningschap is democratischer en dienender tegelijk geworden. Willem III trok zich weinig of niets van zijn onderdanen aan en voelde ook geen sterke behoefte zich met hun werk, leed of lot bezig te houden. Koningin Emma heeft daar verandering in gebracht en inmiddels is het een belangrijk deel van het koninklijke werk geworden in de vorm van vooral bezoeken namens de samenleving om mensen te laten weten dat ze ertoe doen, dat ze een bijdrage leveren aan de samenleving of minstens lid zijn en blijven van de samenleving. Op enkele momenten per jaar, Koninginnedag en

Prinsjesdag, worden de rollen even omgedraaid en is alle aandacht op de koningin zelf gericht. Hoewel, wie goed kijkt, valt op dat het ook dan weer vooral gaat om de viering van de eigen band met het vorstenhuis en de koningin (De Leeuw 2002). Koninginnedag is niet echt de verjaardag van de koningin en dat is niet alleen omdat het dan nog winter is. De symbolische verjaardag is een verdere stap op weg in de scheiding van ambt en persoon, maar blijft tegelijkertijd ook een bewijs van het persoonlijke karakter van het ambt. In dit verband is het ook interessant om te zien hoezeer oranje op die dag, maar eigenlijk bij alle gelegenheden waar de nationale identiteit gevierd wil worden, de kleur van het volk is geworden, duidelijk anders van beleving dan de nationale driekleur, die meer de vlag van het land en van de staat is gebleven.

Er is altijd behoefte aan koningen en koninginnen, aan prinsen en prinsessen. Ze zijn de archetypen van het gezag, de symbolen van de nationale eenheid, maar ook de iconen van wat echt belangrijk is in het leven: de opvolging van generaties en de overdracht van waarden en normen. In landen zonder monarchie creëert men als het ware zelf 'Wahlmonarchien' van maatgevende publieke families. Dat kunnen de koninklijke families van andere landen zijn, soms ook de eigen presidentiële familie, maar meestal gaat het om sterren uit de wereld van de popmuziek, de film, de sport, de zakenwereld of de mode, niet zelden met hun partners en kinderen. Uiteraard vervullen zij minder en vooral ook minder formele functies dan de telgen van de echte monarchieën, maar de verschillen worden kleiner. Zeker daar waar zij zich maatschappelijk engageren, 'ambassadeur' voor een goede zaak worden of zelfs politiek actief worden, tonen zij zich moderne representanten van het oude noblesse oblige en dat betekent dat zij juist door onbaatzuchtig verplichtingen aan te gaan noblesse verwerven. In sommige gevallen worden ze dan weer kompanen van de gevestigde aristocratie, wat des te gemakkelijker gaat, naarmate hun leven en leefstijl daar ook meer op gaat lijken of deze zelfs overtreft.

Met de nodige voorzichtigheid

Van de meer dan tweehonderd landen die de wereld telt, zijn er misschien tien aan te merken als echte constitutionele monarchieën. Het zullen er in de eenentwintigste eeuw zeker niet meer worden, maar dat betekent niet dat de constitutionele monarchie zijn tijd heeft gehad. Het is juist opmerkelijk om te zien hoe flexibel dit model, dat het onverenigbare moet verenigen, in de praktijk is gebleken. Het heeft zich steeds weer en eigenlijk steeds beter weten aan te passen aan de veranderingen in de samenleving. Structureel zijn de wijzigingen steeds zeer beperkt gebleven, maar in het functioneren waren ze des te groter. Misschien is dat juist wel het gevolg van het feit dat het onderscheid tussen ambt en persoon hier zo klein en het samenvallen van ambt en persoon zo lang van duur is. Wie lang mee moet, boven de partijen moet staan, de nationale eenheid moet symboliseren, moet ook voorzichtig en terughoudend zijn. Dat geldt ook voor de andere partij: een symbool moet voorzichtig en terughoudend benaderd worden.

Een leven lang leren.*

Hoe goed het is en waar het goed voor is.

Op 23 september 2005 hield ik in Heerlen voor de Open Universiteit bij gelegenheid van de 26ste Dies Natalis van de universiteit een lezing over een leven lang leren. Bijna acht jaar later zijn veel van de cijfers wel anders geworden, maar is er op zichzelf weinig veranderd in wat in 2005 als de sterke en zwakke kanten van het Nederlandse onderwijs beschouwd kunnen worden. Een belangrijke verandering is de bijna halvering van het aandeel voortijdig schoolverlaters van 15 tot 25 jaar van bijna 15% naar minder dan 8%. Schoolverlaten is vooral een probleem op de lagere niveaus (1 en 2) van het mbo. Ongeveer een vijfde van de schoolverlaters slaagt er later alsnog in de startkwalificatie te halen.

‘Arbeid adelt, maar adel werkt niet.’ Dit was de zin waarmee Hendrikje Schipper meer dan honderd jaar geleden een net handschrift moest oefenen. Een paar weken geleden is ze gestorven, net 115 jaar oud en op dat moment bewijsbaar de oudste mens ter wereld. Naar school is ze nooit geweest, want ze was erg ziekelijk en er was nog geen leerplicht. Ze had geluk, want haar vader was hoofdonderwijzer in Smilde en gaf haar thuis les. Ze had ook pech, want meer dan lezen en schrijven vond haar vader niet nodig. ‘Ik weet bijna niks’, vertelde ze dan ook toen ze 110 was geworden. Ze had graag meer willen leren, maar ook op de herhalingschool – de moedermavo van een eeuw geleden – werd haar niet meer geboden dan wat handwerklessen. Daar had ze geen zin in, maar uiteindelijk is ze zelfs nog handwerklerares geworden (Van Oord 2002).

Mijn beide grootmoeders waren van de generatie van Hendrikje Schipper. Veel opleiding hebben ook zij niet gehad. In hun generatie kwam het opleidingsniveau van 70% van de meisjes en 50% van de jongens nooit verder dan de lagere school en soms zelfs dat maar half. Mijn grootmoeder van moeders zijde leek in veel opzichten wel op Hendrikje Schipper. Zij had wel meer dan lagere school, maar was toch nooit in de gelegenheid gesteld om echt verder te leren. Ze was graag onderwijzeres geworden en dus werd mijn moeder dat. Oma zelf wist dat er veel te weten was, pikte op allerlei terreinen ook het nodige op, maar omdat ze nooit de les van het ‘leren leren’ had geleerd, bleef het toch scharrelkennis. Mijn andere oma had echt niet veel meer dan een paar jaar lagere school en voor haar lag iedere vorm van kennis onbereikbaar ver van haar vandaan, maar tegelijkertijd was in haar ogen kennis toch ook afgerond en eindig. Alles wat er te weten was, was al bekend en lag opgeslagen in boeken waar zij niet nieuwsgierig naar was. ‘Wanneer ben je nou eens klaar, jongen,’ vroeg ze dan ook als ik over mijn huiswerk gebogen zat. Leren was voor haar ondenkbaar als leuk of spannend en ook niet te begrijpen als een

* Eerder gepubliceerd in de bundel: Open Universiteit Nederland (2005). *Redes. Opening van het academisch jaar/Dies Natalis*, p. 31-39. Heerlen: Open Universiteit Nederland.

voortdurend uitdijend heelal van tijdelijke zekerheden. Leren was een last die voor altijd afgeworpen kon worden na het examen. Dan had je alles geleerd wat er voor jou te leren was en lag de weg open naar een mooie baan met een nog mooier salaris.

Tweede kans en tweede weg

Lag het bij de mannen uit die generatie anders? Meestal niet, maar ze hadden toch al iets meer kansen om hun onderwijstekort aan te vullen dan vrouwen. Hendrikje Schipper herinnerde zich nog hoe haar vader er soms voor kon zorgen dat 'slimme jongens' na de lagere school mochten doorleren. 'Meestal moesten ze toch meteen gaan werken natuurlijk.' Ook hield haar vader avondschool voor jongens en mannen die nooit of nauwelijks naar school geweest waren: '... sommigen waren al ver over de twintig. Ze wilden toch nog iets leren, dus deden ze erg hun best. Pa leerde ze brieven schrijven, rekenen en hij vertelde de jongens wat over de landbouwbeweging. Landbouw was op Smilde nog nauwelijks ontwikkeld, dus vader gaf ze les in de verkoop van landbouwproducten' (Van Oord 2002). De 'open basisschool' als voorloper van de Open Universiteit. In de paar zinnen die ze over de inzet van haar vader vertelt, treft ze meteen de kern van waar het om gaat bij het leren en ook bij een leven lang leren: de ontwikkeling van de eigen persoon, maar ook de verhoging van de productiviteit en de welvaart van de samenleving. Wel alleen voor jongens en mannen. Dat stak Hendrikje Schipper, zoals het ook mijn oma had gestoken.

Volwassenenonderwijs is heel lang op het niveau van het individu het inhalen van achterstand geweest: tweedekansonderwijs. Ten dele is dat nog zo: de inburgeringscursus is voor veel allochtonen de eerste serieuze kennismaking met onderwijs en daarom is het vaak ook zo moeilijk. Hoe moet je iets nieuws leren als je nog nooit iets geleerd hebt? Hoe leer je als volwassene een taal als je zelfs nooit hebt geleerd hoe je eigen taal opgebouwd is? Veel allochtone en autochtone jongeren merken nu als ze 'al ver over de twintig zijn' dat ze zonder startkwalificatie weinig kansen hebben op de arbeidsmarkt. Een generatie terug was de moedermavo het antwoord op het structurele tekort aan onderwijs dat te veel meisjes, ook na de generatie van mijn grootmoeders, te vanzelfsprekend is aangedaan. Ze zouden toch niet of maar kort gaan werken. Nu hebben meisjes de jongens ingehaald qua onderwijsniveau en is blijven werken, ook wanneer er kinderen zijn, gewoon geworden, al is dat in de overgrote meerderheid van de gevallen in deeltijd (SCP 2004).

Wie geen achterstand heeft, wil vaak toch verder vooruit. Dat is de wereld van het tweedewegonderwijs (SCP 1998). Hele generaties onderwijzers hebben zich langs de lange weg van lagere, middelbare en hogere akten een steeds hogere positie in het onderwijs weten te verwerven en daarmee ook voor hun gezin een beter inkomen. De weg naar het accountantsberoep heeft lang ook alle kenmerken van een moeizame beklimming van een Cauberg van boekhoud- en administratiediploma's gehad. Lang leren voor een beter leven, zowel in het beroep als in het gezin, dat was hier het adagium, zoals het voor de groep die achterstanden in te halen had – en heeft – vooral een lang leven zonder veel leren is geweest.

Van 'éducation permanente' tot 'employability'

Hoe is dat nu? Een leven lang leren is een concept dat onder de deftige naam 'éducation permanente' al meer dan dertig jaar geleden populair werd. Aan het begin van de nieuwe eeuw heeft de Europese Raad in de Lissabon-agenda een hoge prioriteit gegeven aan 'lifelong learning as a basic component of the European social model'. Voor de Raad is dat onderdeel van het streven Europa tot de 'most competitive and dynamic knowledge-based economy in the world' te maken. We weten inmiddels wel dat daar weinig kans op is, maar duidelijk is wel dat onderwijs, onderzoek en innovatie voor de Raad noodzakelijke voorwaarden zijn voor economisch succes. Bovendien verwacht de Raad veel van de flexibiliteit van werknemers. Bijna met zoveel woorden wordt het idee van de transitionele arbeidsmarkt als wensbeeld en noodzaak geïntroduceerd: snelle aanpassing van de werknemer aan veranderende economische omstandigheden, bereidheid om van baan te veranderen en perioden van werk met scholing af te wisselen.

In Nederland is door de Paarse coalitie in 1998 een eerste actieprogramma voor een leven lang leren gelanceerd. Inmiddels is er over dit onderwerp alleen al bijna een hele bibliotheek volgeschreven aan adviezen, programma's, nota's en evaluaties over dit onderwerp, vaak in verbinding met de nadere uitwerking van de levensloopregelingen. Zo benadrukt de Stichting van de Arbeid (2002) het blijvende belang van scholing van werknemers en komt de SER (2002) met een advies over 'Het nieuwe leren', waarin de individuele verantwoordelijkheid van de werknemer benadrukt wordt. De Onderwijsraad (2003) wil 'Werk maken van een leven lang leren' en stippelt de lijnen voor de organisatie, de financiering en de certificering van het postinitiële onderwijs uit.

Een belangrijk moment wordt gevormd door de Beleidsagenda Leven Lang Leren (2002) van de ministers van Onderwijs, Sociale Zaken, Economische Zaken en Binnenlandse Zaken. Uit deze opsomming van bewindspersonen blijkt al dat de reikwijdte van het beleid veel verder strekt dan mensen te helpen zichzelf door onderwijs en studie verder te ontwikkelen en te ontplooien. Het gaat ook om de 'employability' van de werknemer in een snel veranderende economie, de verhoging van de productiviteit van de Nederlandse economie, de versterking van de internationale concurrentiepositie en de reïntegratie van mensen met een uitkering.

In het Actieplan Leven Lang Leren van 2004 van het kabinet-Balkenende II wordt opnieuw duidelijk hoeveel doelen er tegelijkertijd nagestreefd worden. De productiviteit van de initiële scholingsinspanningen in Nederland is te laag. Te veel leerlingen verlaten het onderwijs te vroeg en met te weinig bagage, te weinig ook is het onderwijs ingesteld op de veranderingen in het aanbod aan arbeid. Internationaal moet Nederland het van kennis en innovatie hebben, maar te weinig studenten kiezen voor bèta en techniek. Een goed opleidingsniveau is niet alleen van belang voor de economie, maar draagt ook bij aan de kwaliteit van de samenleving en de sociale cohesie in de samenleving.

In het Nationale Hervormingsprogramma 2005/2008, dat het kabinet-Balkenende II heeft opgesteld als een nadere uitwerking van de Lissabon-agenda, wordt het thema 'leven lang leren' nader uitgewerkt in met name de stimulering van het tot stand komen van meer duale projecten, waarin leren en werken met elkaar verbonden zijn, en in de erkenning van de zogenaamde 'eerder verworven competenties' (EVC). In de EVC-procedure wordt bekeken welke in de praktijk of langs inofficiële weg verworven kennis voor

certificering in aanmerking komt of aan welke nadere scholingseisen een werknemer nog moet voldoen, wil hij een diploma kunnen verwerven dat hem ook buiten zijn huidige werkkring verder kan helpen. De hele procedure verloopt tot nu toe nogal moeizaam, maar het kabinet hoopt toch in 2007 zo'n 12.500 mensen extra op weg naar een hogere beroepskwalificatie te hebben geholpen. Tot slot zal er dan ook nog geëxperimenteerd gaan worden met individuele leerrekeningen voor laagopgeleide werknemers. Werkgevers die ex-werklozen laten opleiden tot het niveau van de startkwalificatie krijgen daarvoor ondersteuning van het Rijk. Een speciale projectdirectie bij het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen krijgt twee jaar de tijd om de nieuwe doelstellingen te helpen halen.

Het huidige beleid

Vergeleken met het verleden is de teneur van het huidige beleid duidelijk anders geworden. Misschien is het wel juist om te zeggen dat er eigenlijk pas in de laatste jaren sprake is van een beleid en van een gevoel van noodzaak van beleid, voortkomend uit een bezorgdheid economisch achter te blijven bij andere landen. Waar vroeger het individu nauwelijks op steun van de overheid hoefde te rekenen wanneer hij als volwassene koos voor meer onderwijs om zijn eigen positie te verbeteren, is het nu de overheid die vindt dat de burgers hun kwalificatieniveau permanent dienen te verbeteren tot nut van het algemeen.

In deze opvatting klinkt door hoe gewoon en algemeen werken is geworden. Ook 'de adel werkt' inmiddels en met hen de gehuwde vrouwen, de nog schoolgaande jongeren, steeds meer ook de ouderen. Hoge en verhoogde arbeidsparticipatie is nodig om de welvaart te handhaven en de verzorgingsstaat veilig te stellen. 'Arbeid adelt' is meer dan ooit het adagium en slechts zelden staan we erbij stil dat in de geschiedenis van de mensheid de meeste mensen de meeste tijd niet werkten. Er was niets te doen en dus bleef er weinig anders over dan op je gemak in de armoe zitten.

We werken voor onszelf en voor ons allemaal samen. Dat laatste brengt met zich mee dat de overheid ernaar streeft dat werk zo hoogwaardig en dus ook zo duur mogelijk te maken. Voortgaande scholing is daarvoor noodzakelijk. Dat is een maatschappelijk belang, maar de overheid blijft tegelijkertijd ook op het standpunt staan dat de verantwoordelijkheid voor een leven lang leren in eerste instantie bij het individu of zijn werkgever blijft liggen. In feite gaat de overheid ervan uit dat meer en beter werken een vorm van welbegrepen eigenbelang van de burgers is. De overheid biedt daarom alleen de randvoorwaarden om dat eigenbelang te kunnen realiseren. Het hele onderwijsbeleid is bovendien doortrokken van de nauwelijks verder uitgewerkte gedachte dat met de toename van de leeftijd de eigen verantwoordelijkheid van de burger voor het onderwijs en dus ook voor de financiering daarvan steeds groter wordt. Pleidooien om na de leerplicht ruimte te maken voor een individueel leerrecht hebben nooit hun beslag in beleid gevonden. De levensloopregeling die in 2006 wordt ingevoerd, begunstigt alleen de mogelijkheid om zelf als werknemer tijd te kunnen kopen zonder inkomen te verliezen. Wie geen werk heeft, valt buiten de levensloopregeling en wie wel werk heeft, zal al gauw merken dat de levensloopregeling vooral aantrekkelijk is als een vorm van prepensioen (Keuzenkamp 2004).

Een bijzondere plaats in het volwassenenonderwijs wordt ingenomen door de regelingen voor allochtonen. Zowel nieuw- als oudkomers zijn verplicht inburgeringscursussen te volgen en het is de bedoeling om vanaf volgend jaar het volgen van en slagen voor de cursus in het land van herkomst zelf verplicht te stellen voor gezinsvormers en gezinsherenigers uit de migratielanden (Van Rijn en Zorlu 2005). De verwachting is dat zij daardoor gemakkelijker zullen integreren in de Nederlandse samenleving en ook meer kans op het vinden van werk zullen hebben. Het laatste woord over de uitvoerbaarheid van de regeling is nog niet gezegd, maar het is wel zeker dat het inburgeringsexamen op afstand en op eigen kosten de migratie zal beperken.

De sterke hand van de overheid is ook voelbaar geworden in de druk die er wordt uitgeoefend op werkzoekenden om zich mede door middel van scholing een betere kans op reïntegratie op de arbeidsmarkt te verschaffen. In de praktijk blijken de reïntegratietrajecten maar zelden ook scholing te omvatten (Van Lieshout et al. 2005). Voor degenen met de beste kansen op werk, is scholing vaak niet het probleem, terwijl bij de anderen scholing het probleem niet zal kunnen oplossen. De reïntegratieregelingen zijn bovendien onbedoeld zo gemaakt, dat de inkoop van een scholingstraject voor het reïntegratiebedrijf niet erg aantrekkelijk is. Het is voor hen duur en de kans op een baan voor de klant is op de korte termijn niet erg groot. In een no cure/no pay-systeem, zoals dat bij de reïntegratietrajecten bestaat, is scholing een riskante investering geworden.

De deur dicht en de dichte deur

Volwassenenonderwijs is vaak het antwoord op een veel eerder in het reguliere onderwijs ontstaan probleem. Leerlingen en studenten die niet meer mee willen of kunnen komen en zonder diploma op zak de deur van de school achter zich dicht slaan. Hard vaak en in de vaste overtuiging nooit meer in de schoolbanken terug te zullen keren. Uitval uit het onderwijs mag er op het eerste gezicht voor de scholier uitzien als de beste oplossing, in veel gevallen blijkt het na een paar jaar tot een volwassen probleem te zijn uitgegroeid. Ook wanneer het niet onmiddellijk een persoonlijk drama is geworden, is het op het niveau van de samenleving zowel economisch als sociaal als mislukte investering in talent te beschouwen. Dat eens te meer, omdat opleiding en diploma zo bepalend zijn geworden voor de kansen op een succesvolle toekomst in wat in elke betekenis van het woord toch een kennissamenleving en een meritocratie genoemd moet worden. Ongeveer 30% van de werkende Nederlanders heeft nu een opleiding op hbo/wo-niveau, in 1975 gold dat nog maar voor 10% (SCP 1998, SR 2004). Tegelijkertijd beschikt op dit moment een kwart van de beroepsbevolking, zo'n 2 miljoen mensen, niet over de startkwalificatie, een opleiding op het niveau van havo/vwo of mbo-2, die noodzakelijk geacht wordt om goed op de arbeidsmarkt mee te kunnen komen.

Een halve eeuw geleden was er nog emplooi genoeg voor wie niet meer te bieden had dan de handen aan zijn lijf. Bovendien waren er volop kansen om in de praktijk van bijvoorbeeld handel en dienstverlening het tekort aan formele opleiding goed te maken met inzicht, intuïtie, ervaring en lef. Ook in die sectoren worden nu echter steeds hogere opleidingseisen gesteld en zelfs wanneer dat niet gebeurt of niet nodig is, is door de hoge prijs van iedere vorm van arbeidstijd de belangstelling voor ongeschoolde

arbeidskracht gering en zelfs dalend. Het gaat inmiddels om minder dan 7% van de posities op de reguliere arbeidsmarkt.

Een groot deel van het ongeschoolde werk is verdwenen in processen van automatisering, verschoven naar deeltijdwerk van goedkope scholieren en studenten, veranderd in werk voor laag opgeleide migranten of onzichtbaar gemaakt in het zwarte of grijze circuit. De moderne samenleving is een meritocratie geworden, waarin voor bijna iedereen het gewicht van het laatste diploma bepalend is voor status en inkomen, en slechts voor enkelen ook de marktwaarde van hun talent of uiterlijk. Wie geen diploma heeft, hoopt dan ook – meestal vergeefs – op de ontdekking van het talent als voetballer, musicus of diskjockey. Als ook dat er niet in zit, is er altijd nog de droom van het modellenbestaan of van het Bekende Nederlanderschap.

Mislukt onderwijs

Miskend talent is gemakkelijker in gevallen dan in getallen uit te drukken. Over de drop-outs uit het onderwijs, de vroegtijdige schoolverlaters en de studenten die hun bul niet halen weten we meer.

De cijfers over mislukt onderwijs stemmen niet vrolijk (Vogels 2005). Al jaren ligt de totale uitval na het basisonderwijs ver boven de 100.000 per jaar. In 2003 verlieten 35.000 leerlingen het voortgezet onderwijs zonder enig diploma, het aantal voortijdig schoolverlaters – wel een diploma, maar geen startkwalificatie – ligt nog veel hoger en komt in 2003 uit op 85.000 leerlingen. Dit cijfer vertoont van jaar tot jaar weinig schommelingen, terwijl we bij de drop-outs een opvallende verschuiving zien in de richting van de jongere leeftijdsgroepen. Niet onaanzienlijke aantallen jongeren verlaten inmiddels nog tijdens de leerplichtige levensfase het onderwijs. Ongeveer 40% van de voortijdig schoolverlaters is van allochtone herkomst, een percentage dat drie à vier keer zo hoog ligt als hun aandeel in de totale leerlingpopulatie.

Ook in het hoger onderwijs is de uitval niet gering. In het hbo heeft zes jaar na het begin van de studie – die formeel vier jaar duurt – ongeveer twee derde de bul gehaald, een kwart is vertrokken en de rest is nog met de studie bezig. Na zeven jaar wetenschappelijk onderwijs heeft de helft van de studenten het doctoraal, bijna een derde is nog met de studie bezig en de rest is vertrokken, ten dele naar het hbo. Over een langere periode dan vijf of zeven jaar gezien bereiken meer studenten uiteindelijk de eindstreep, vaak door hun afgebroken studie weer in deeltijd op te pakken. Dit allemaal in aanmerking genomen lijkt er voldoende grond voor de aanbeveling in de *Sociale Staat van Nederland 2005* van het Sociaal en Cultureel Planbureau, dat ‘voor het realiseren van een hoger opleidingsniveau onder de bevolking beleidsinzet op verbetering van rendementen een voor de hand liggende keuze’ is. Anders gezegd, het streven van de regering om het opleidingsniveau van de bevolking zo hoog mogelijk te krijgen, moet niet in eerste instantie gerealiseerd worden door meer mensen naar hogere vormen van onderwijs te krijgen, maar door meer mensen te helpen de opleiding van hun keuze ook met succes te voltooien. Na de basisschool gaat 60% van de leerlingen naar het vmbo en juist in deze groep is de uitval groot. Dat zet zich weer door in het mbo, waar nu nog maar de helft van de leerlingen het diploma verwerft. We mogen aannemen dat zeker de drop-outs van het vmbo ook als ze wat ouder zijn niet gemakkelijk de weg terug naar het onderwijs zullen vinden.

Ambities

In Europees verband is afgesproken dat de regeringen hun best zullen doen het aantal drop-outs en voortijdig schoolverlaters de komende jaren sterk te verlagen. In 2010 moet dat in Nederland bijna gehalveerd zijn van 14,5% nu tot 8%. De cijfers zijn overigens niet helemaal vergelijkbaar met de eerder gegeven absolute aantallen, omdat in Europees verband niet naar de uitval gekeken wordt, maar naar het percentage niet-schoolgaande jongeren van 18-24 jaar zonder startkwalificatie. Hoe de berekening ook gemaakt wordt, de ambitie is niet bescheiden en dat geldt ook voor het streven om het percentage 20-24-jarigen met een diploma uit het hoger secundair onderwijs – zeg maar startkwalificatie – te verhogen van 75% in 2003 tot 85% in 2010. Evenmin gemakkelijk te verwezenlijken is het streven de participatie van volwassenen (25-64 jaar) in de beroepsbevolking aan het volwassenenonderwijs te laten toenemen van 16,5% in 2003 tot 20% in 2010 (Hervormingsprogramma 2005). Nederland zit in vergelijking met de andere landen van de EU-25 nu al op een hoog percentage (ruim 16% tegen ruim 9% gemiddeld). Onze buurlanden zitten daar aanzienlijk onder, maar landen als Denemarken, het Verenigd Koninkrijk en Finland scoren duidelijk beter. De kroon spant Zweden met ruim 34% (Van Lieshout et al. 2005).

De CBS-cijfers voor het volwassenenonderwijs voor Nederland hebben betrekking op niet dagonderwijs volgende mensen van 16-64 jaar die in de maand voorafgaand aan de enquête onderwijs hebben gevolgd. Leggen we de leeftijdsgrens hoger (vanaf 25 jaar) en kijken we naar onderwijsactiviteit in het afgelopen jaar, dan ontstaat er een wat ander beeld. In 2003 heeft dan 20% van de volwassenen boven de 25 jaar een kwalificerende opleiding gevolgd en nog eens 22% een niet-kwalificerende opleiding. Vooral de leeftijdsgroep van 25-44 jaar is op beide terreinen erg actief: één op de drie is echt in opleiding. In de leeftijdsgroep van 65 jaar en ouder worden nog maar nauwelijks kwalificerende opleidingen meer gevolgd, maar niet minder dan 14% participeert toch in het volwassenenonderwijs. Een beetje paradoxaal is op het eerste gezicht misschien toch de uitkomst dat de groep met het hoogste initiële opleidingsniveau – de hbo/wo-groep dus – ook het meest nog in opleiding is. De praktijk van meer dan twintig jaar Open Universiteit wijst uiteraard in dezelfde richting: het grootste deel van de studenten is al hoog opgeleid als ze zich inschrijven.

Het minst in opleiding, zowel kwalificerend als niet-kwalificerend, zijn de mensen met het laagste opleidingsniveau. Naar verhouding bevinden zich onder hen veel ouderen, maar juist in de jongere generaties komen we hier de mensen tegen voor wie het leren altijd al moeilijk is geweest en die er ook geen plezier aan hebben beleefd. Als zij werken, zal dat ook in beroepen zijn waar de behoefte aan bij- en nascholing laag is. De kans op stijging op de beroepsladder is dat dan natuurlijk ook.

Studenten en analfabeten

Het is niet zo gemakkelijk om een goed beeld te krijgen van wat er nu allemaal onder volwassenenonderwijs valt of wat als een bewijs van leven lang leren beschouwd kan worden. De Open Universiteit met zijn 19.000 Nederlandse studenten mag tot beide categorieën gerekend worden, de overige universiteiten verzorgen deeltijdopleidingen voor in totaal nog eens 14.000 studenten, in de meeste gevallen mensen die al een

hbo-opleiding achter de rug hebben of minstens op dat niveau werkzaam zijn. Veel omvangrijker is de deeltijdopleiding op hbo-niveau met 67.000 studenten, tendens stijgend. Deeltijd-mbo komt veel minder voor.

Al deze opleidingen hebben duidelijk tot doel mensen beter te kwalificeren voor het beroep dat ze al uitoefenen of dat ze willen gaan uitoefenen. Dat ligt heel anders voor de bijna 150.000 mensen die deelnemen aan basiseducatiecursussen of het Nederlands als tweede taal leren. Volgens de *Jaarnota Integratiebeleid 2005* namen in 2004 ongeveer 45.000 nieuwkomers deel aan een inburgeringstraject en bijna 40.000 oudkomers. Veel van deze mensen hebben in het land van herkomst weinig of geen schoolopleiding gehad en het inburgeringstraject is voor hen vaak de eerste kennismaking met modern onderwijs en de Nederlandse taal. Weinigen staan erbij stil dat vooral de eerste generatie Marokkanen en Turken vrijwel volledig ongeletterd naar Nederland is gekomen. Bij de Marokkaanse vrouwen ligt dat percentage zelfs boven de 90%. Volwassenen die nooit iets hebben geleerd en zeker nooit hebben leren leren, hebben het uiteraard bijzonder moeilijk als ze plotseling een vreemde taal moeten leren en daar ook nog maar relatief weinig tijd – enkele honderden uren – voor krijgen. We zien dan ook dat gemiddeld hoogopgeleide migranten, zoals bijvoorbeeld Iraniërs, sneller inburgeren, al wil dat niet zeggen dat ze ook meteen een goede plaats op de Nederlandse arbeidsmarkt verwerven. Volledig of functioneel analfabetisme is zeker niet alleen een probleem van de ongeveer een half miljoen allochtonen. Men gaat ervan uit dat tussen een half en 1 miljoen Nederlanders moeite hebben in de eigen taal te lezen en te schrijven. Niet meer dan een klein deel van hen neemt deel aan alfabetiseringscursussen. De meer dan honderd jaar die ons intussen van de vader van Hendrikje Schipper scheiden vallen ineens weg, wanneer we bedenken dat de lessen die hij toen gaf aan de ongeletterde boerenzoons van het Drentse platteland, eigenlijk nog steeds gegeven moeten worden. De situatie is wel heel anders, omdat toen nog maar weinig mensen meer dan lager onderwijs hadden genoten. Het gemiddelde aantal jaren onderwijs is sinds die tijd bijna verdrievoudigd en dat zet analfabeten op een veel grotere achterstand dan honderd jaar geleden.

Particuliere bedrijvigheid

Een belangrijk deel van het volwassenenonderwijs wordt particulier verzorgd, vaak in de vorm van officieel erkende, kwalificerende en gecertificeerde opleidingen, soms ook zonder enige garantie van kwaliteit of enige zekerheid over de civiele waarde van het diploma. Ongeveer 330.000 mensen nemen deel aan deze vormen van onderwijs. Dat is veel, maar verreweg de belangrijkste vorm van post-initieel onderwijs wordt toch gevormd door van bedrijfswege verzorgde opleidingen of ook echte bedrijfsopleidingen. Enkele jaren geleden werd geschat dat daar op jaarbasis 3 miljoen Nederlanders aan deelnemen, ongeveer 40% van de werkende bevolking. Naar schatting geeft het Nederlandse bedrijfsleven per jaar per deelnemende werknemer ongeveer 1000 euro uit aan bedrijfsopleidingen, alles bij elkaar meer dan 3 miljard euro. In bijna de helft van de cao's zijn scholingsafspraken gemaakt en op sectoraal niveau zijn er een kleine honderd zogenaamde O&O-fondsen (Van Lieshout et al. 2005).

Het is moeilijk een goed beeld te krijgen van de aard en de omvang van alles wat er aan bedrijfsopleidingen wordt gedaan. Het is ook niet helemaal duidelijk hoe de meerwaarde

ervan gewaardeerd moet worden. In de jaren negentig zullen vrijwel overal computer-cursussen gegeven zijn. Dat was noodzakelijk, gezien de zeer snel verlopende introductie van een heel nieuwe vorm van kantoorautomatisering. Juist dat nieuwe leverde aanvankelijk veel nieuwe banen en dus ook veel omscholingsactiviteiten op, maar die zijn voor een belangrijk deel niet blijvend gebleken. Tegelijkertijd hebben de cursussen en de daarmee vaak verbonden pc-privéprogramma's de deelnemers ook persoonlijk voordeel gebracht. Inmiddels staat in meer dan 80% van de Nederlandse huishoudens een computer, die in bijna alle gevallen ook een internetverbinding heeft. De meerderheid van de Nederlanders tussen 16 en 50 jaar zegt ook (heel) goed met de computer overweg te kunnen (Van den Broek et al. 2005). Daarmee is het computergebruik ook zo vanzelfsprekend en algemeen geworden, dat het in het beroepsleven op dit gebied allang niet meer gaat om een sprong vooruit, maar alleen nog om het wegwerken van een individuele achterstand. Anders gezegd, de samenleving als geheel heeft het basisniveau voor goed en normaal functioneren in korte tijd aanzienlijk verhoogd.

Steeds hoger onderwijsniveau?

Al meer dan een eeuw lang staat het onderwijsbeleid in het teken van de verhoging van het onderwijsniveau van de Nederlandse bevolking. Dat streven heeft een nieuwe impuls gekregen, toen duidelijk werd dat de welvaart van de Nederlander steeds meer afhankelijk zou worden van zijn vermogen op de internationale markt succesvol te kunnen concurreren met hoogwaardige diensten en innovatieve kennisproducten. Niet helemaal los daarvan, maar toch meer dan simpelweg een indicator van een ontwikkeling in die richting, staat ook de internationale concurrentie tussen natiestaten, zowel binnen de Europese Unie als daarbuiten met de Verenigde Staten, Japan, China en India. Men neemt elkaar op het gebied van het onderwijs de maat – 'benchmarking' – en dat is meteen ook een maat voor internationaal prestige. Wie heeft een hoger percentage universitair gevormden, wie levert meer bèta's en technici, wie geeft meer aan onderwijs uit? Nederland doet het wat dat betreft niet slecht en meent in eigen politieke ogen wel het beste van twee werelden te verenigen: goede prestaties voor een lage prijs.

Daar wordt dan meteen wel aan toegevoegd, dat het nog veel beter moet kunnen. Meer mensen op het hoogste niveau van onderwijs. Tot voor kort werd daarbij zelden gedifferentieerd naar het belang van de verschillende studierichtingen, maar inmiddels leeft sterk het gevoel dat de paar duizend ingenieurs, wiskundigen en natuurwetenschappers die Nederland per jaar aflevert wel erg zuinig afsteken tegenover de honderdduizenden die elk jaar in China worden klaargestoomd. Zowel vanuit het bedrijfsleven als vanuit de politiek en het beleid wordt nu een positief beleid in de richting van een keuze voor bèta en techniek gevoerd, al heeft het Centraal Planbureau nu wel wat roet in het eten gestrooid door de terechte vraag te stellen of er ook emplot is voor al dit jonge bèta-talent (Noailly et al. 2005).

Bijna taboe is het de vraag te stellen naar de grenzen van de onderwijsexpansie. In het *Sociaal en Cultureel Rapport 2004* (SCP 2004) hebben we die vraag wel gesteld en ook beantwoord: er zijn duidelijk tekenen van verzadiging aan de bovenkant van het onderwijsgebouw en dat komt omdat de doorstroming van onderop stagneert. Dat is niet een kwestie van uitval of voortijdig schoolverlaten, maar van een vermindering van de

doorstroom vanuit het mbo naar het hbo en van het hbo naar het wo. Voor een deel is dat het gevolg van de maatregelen van de overheid die het moeilijker maken na een al voltooide studie nog een volgende studie op te pakken, maar het heeft zeker ook te maken met de keuze die de studenten zelf maken om niet nog verder te gaan. Voor de één zal dat zijn omdat men nu het beroep kan gaan uitoefenen waar men voor gekozen heeft, voor de ander toch ook omdat men niet het gevoel heeft de meer theoretische en abstracte benadering van de universiteit aan te kunnen. Dat betekent niet dat men ophoudt met leren, de cijfers laten zien dat voor hoog opgeleiden een leven lang leren eigenlijk iets vanzelfsprekends is.

De samenleving heeft natuurlijk niet alleen behoefte aan de meest hoogopgeleiden. Er valt veel en meer werk te doen op basis van een deskundigheid verworven op de lagere treden van de opleidingspiramide. Dat kan ook onder het niveau van de startkwalificatie zijn. Voor veel jongeren – over het geheel genomen een kwart en bij Turken en Marokkanen zelfs de helft – is dat niveau te hoog, gezien hun intellectuele mogelijkheden en sociale achtergrond. Voor veel taken en beroepen kan ook heel goed met een lagere kwalificatie worden volstaan en daar zou ook maatschappelijk meer waardering voor kunnen zijn dan nu het geval is. Dat geldt eigenlijk voor de hele kolom van het beroeps onderwijs. Voor het ideaal van een leven lang leren is dat ook directer van belang dan op het eerste gezicht lijkt. Wanneer ook lagere kwalificaties en de opleidingen daarvoor beter gewaardeerd worden en meer erkenning vinden, is de kans ook groter dat deze gediplomeerden later wel weer de weg naar vervolgopleidingen en bij- en nascholingscursussen zullen weten te vinden. Dat kan als tweede kans onderwijs, maar ook als tweede weg of misschien zelfs maar als een zijstraatje van de weg waarop men zich al bevindt.

Terug naar de grootmoeders

Een leven lang leren klinkt leuk voor wie al gewoon is zijn leven lang te leren. Voor alle anderen klinkt het eerder als een dreigement, teleurgesteld als men vaak is in de scholen die men heeft moeten bezoeken en gefrustreerd soms ook door het pijnlijke besef van de eigen intellectuele beperkingen. Het is net als met sporten of verantwoord eten – wie dat niet jong leert, komt er later maar moeilijk toe, voelt zich er niet lekker bij en ziet er vooral de vervelende kanten van. Moeten, maar niet willen of kunnen – bij ouderen vaak niet meer willen of kunnen – levert alleen maar weerstand op. Een leven lang leren moet in het perspectief blijven staan dat aan het begin van de vorige eeuw en van mijn verhaal zijn symbool vond in de personen van Hendrikje Schipper en mijn grootmoeder. Zij hoefden en mochten niet verder leren, omdat anderen dat niet nodig vonden. Zelf wilden ze maar al te graag leren, verder leren, een leven lang leren misschien zelfs. Maar allereerst was er toch dat verlangen naar leren en daar gaat het om.

De wetenschappelijkheid van de theologie maatschappelijk bekeken*

Ooit was de theologie de koningin van de wetenschappen. Dat is lang geleden. Inmiddels is de theologie op de universiteiten een klein vak, als het nog gegeven wordt. Dat is steeds minder het geval. Nederland seculariseert nog steeds verder en zowel de belangstelling voor theologie als vak, als voor de professie van dominee of de roeping tot het priesterschap neemt nog ieder jaar af. In 1982 promoveerde ik bij professor Kees Trimbos aan de Erasmus Universiteit Rotterdam op *Tussen stigma en charisma. Nieuwe religieuze bewegingen en geestelijke volksgezondheid* (Deventer: Van Loghum Slaterus 1982). In die jaren was er vooral na de collectieve zelfmoord van de volgelingen van Jim Jones in Guyana en de opkomst van de Bhagwanbeweging veel bezorgdheid over de aantrekkingskracht van sekten en culten. Werden jongeren niet gehersenspoeld in de nieuwe religieuze bewegingen en was deprogramming niet de enige mogelijkheid om hen weer uit de greep van goeroes en spirituele leiders te bevrijden? Mijn interesse voor de plaats van godsdienst en kerken in de moderne samenleving bleef ook na de promotie bestaan. In mei 2003 organiseerde de Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen in vervolg op het verkenningsadvies 'De toekomst van de theologie in Nederland' een discussiebijeenkomst over de wetenschappelijkheid van de theologie. Sprekers waren Piet Borst, Sander Bais, Paul Schnabel, Theo A.F. Kuipers en Willem B. Drees.

Wat rest en wat verdwijnt

Het is geen vrolijke lectuur. Het verkenningsadvies *De toekomst van de theologie in Nederland* (KNAW 2000) is een melancholieke wandeling geworden door wat ooit eens *blühende Landschrijven* waren. Dichtbevolkt, vol van activiteit en zelfbewust. Het beeld van de theologie dat er nu uit naar voren komt, herinnert echter eerder aan de mijnen van Limburg of de textiel in Twente twintig jaar geleden. Wat rest van een groot verleden zijn inderdaad niet meer dan de resten. Het is geleidelijk gegaan, maar onophoudelijk en onvermijdelijk. Een bedrijfstak wordt langzaam in het defensief gedrongen, al vinden hier en daar met voorbijgaand succes nog aanpassingen aan de tijd en de veranderende vraag plaats. Wat het centrum was, wordt periferie. Wie aan de grootheid van het verleden blijft vasthouden, verouderd in toenemend isolement. De jongeren trekken weg of pakken ander werk op.

Veel onderzoek is er al gedaan naar het proces van secularisatie in de samenleving. In *Secularisatie in de jaren negentig* (Becker en De Wit 2000) zijn de meest recente gegevens van het Sociaal en Cultureel Planbureau over kerklidmaatschap en geloofsopvattingen nog eens op een tijdsas geplaatst. Niet alleen blijkt daaruit dat geloven sterk

* Koen Hilverdink (red.) (2004). *Van God los? Theologie tussen godsdienst en wetenschap*, p. 47-58. Amsterdam, KNAW.

geïndividualiseerd is en ook steeds meer getekend wordt door de willekeur van idiosyncratische combinaties van opvattingen ('een beetje astrologie, een stukje christendom en een geloof in reïncarnatie', dat soort dingen), maar ook dat zelfs tot nu toe stabiele geloofsgemeenschappen als de gereformeerde kerken duidelijk aanhang beginnen te verliezen. Dat de tijd van de grote volkskerken voorbij is, was al drie decennia geleden zichtbaar, maar nu begint ook de tijd van de kleine kerken zijn einde te naderen. Men is wel meer 'Samen op weg', maar dat toch met steeds minder.

Echt verdwijnen, anders dan door fusie, zullen de bestaande kerkgenootschappen niet gauw. Ze houden zich immers niet alleen bezig met de eredienst en de verkondiging van Gods woord, maar ook met een heel scala aan maatschappelijke activiteiten, ten dele gericht op de eigen aanhang, ten dele ook in het algemeen belang. Er blijft een kleine, maar naar verhouding juist zeer actieve kern die goed georganiseerd meer aanwezig is dan getalsmatig verwacht zou worden. Bovendien genieten de kerken nog altijd veel aanzien en wordt in het georganiseerde deel van de samenleving – in de 'maatschappij' – veel waarde gehecht aan hun opvattingen en ook rekening gehouden met hun wensen en belangen. Naar verhouding misschien wel wat erg veel zelfs, want de trouwere gelovigen zijn bijna overal een kleiner wordende minderheid. Het aantal geloofsdienaren neemt af en zeker voor de jongere generaties in de grote steden is de kerk iets waar vaak ook hun grootouders al geen binding meer mee hadden. Ook zonder de islam, met 5% van de bevolking in omvang de derde geloofsgemeenschap, worden zelfs de christelijke feestdagen steeds minder herkend in hun christelijke oorsprong. Eén op de drie Nederlanders weet al niet meer dat Kerstmis verwijst naar de geboorte van Jezus. Een probleem is dat niet. Wat overblijft, zijn de rituelen van gezelligheid en de paraferalia van vieringen, die toch al nooit als bijzonder christelijk golden. Kerstmis wordt weer meer het midwinterfeest, waar het ooit uit voortkwam.

De tale Kanaäns wordt door nog maar weinigen begrepen, maar dat was misschien altijd al zo. Inmiddels zijn ook meer hedendaagse theologische en pastorale begrippen hun begrijpelijkheid aan het verliezen. Als kardinaal Simonis het heeft over de goddelijke genade, de natuurwetten of de verlossing, hebben de meeste mensen net zo weinig benul van waar hij het over heeft als wanneer een televisiedominee als Jacobiene Geel bij de Ikon in debat gaat over de bevrijdingstheologie of de oecumene.

Er wordt weinig op gelet, maar het is misschien wel tekenend dat juist in de programma's van de EO met zoveel succes over religieuze thema's in moderne lektaal kan worden gesproken door niet-predikanten. Er wordt bovendien bij de EO ook minder over en in religieuze abstracta gesproken dan dat er verteld wordt hoe God mij letterlijk en figuurlijk direct en persoonlijk heeft aangesproken, 'in mijn hart' kwam. Moderne mensen zijn geen dienaren van God meer, het is zelfs eerder omgekeerd. 'God komt naar je toe!'

Dicht bij de samenleving?

Is het voor de theologie van belang een verbinding te hebben met de samenleving als geheel? Dat is een kwestie van kiezen. Wordt dat niet van belang of zelfs ongewenst geacht, dan krijgt de theologie het karakter van een geheime leer, die door ingewijden ook voor alle anderen geheimgehouden moet worden. Hermetische in plaats van hermeneutische kennis. Hermann Hesse beschrijft in zijn beroemde boek *Das Glasperlenspiel* de

gesloten wereld van een elite die zich bezighoudt met de beoefening van buitengewoon complexe activiteiten en rituelen, die op zichzelf geen enkele betekenis hebben en ook niet voor anderen, laat staan voor een publiek bedoeld zijn.

Zeker in het westerse christendom is de theologie geen *Glasperlenspiel*, niet bij katholieken en niet bij protestanten. Er is een duidelijke en vele malen vruchtbaar gebleken verbinding tussen in elk geval de theologie, de praxis van de geloofsbediening en de godsdienstbeleving van de gelovigen. Leken hebben ook altijd, zij het niet steeds hartelijk verwelkomd, een rol gespeeld in het theologische debat. Dat is nog niet hetzelfde als een verbinding tussen theologie en samenleving, maar in het concept van de volkskerk is de afstand tussen beide toch klein en in ieder geval niet-principieel van karakter. Dat betekent natuurlijk niet dat iedereen ook werkelijk en persoonlijk deelneemt aan het debat over de inhoud van het geloof, maar wel dat er bijna vanzelfsprekend gezocht wordt naar mogelijkheden van vertaling van de resultaten van theologisch denken naar het religieuze handelen van iedere dag.

Dat is nog steeds zo, maar de kringen die bereikt worden, worden geleidelijk snel kleiner. Daarmee gaat de theologie een beetje lijken op de psychoanalyse. Wat aan het begin van de twintigste eeuw door Freud en enkele anderen als metatheorie, theorie, methode en therapie ontwikkeld werd, wist tussen 1920 en 1970 als interpretatiekader voor leven en beleven van de ontwikkelde burger een enorme invloed te verwerven. Dat ging veel verder dan de spreekkamers van psychiaters en psychologen. Het is nauwelijks overdreven hier van een seculiere levensleer te spreken, die tot diep in het dagelijks leven doordrong en daar – inmiddels als zodanig al bijna onherkenbaar – nog steeds grote invloed uitoefent. Tegelijkertijd sloot het systeem zich af voor nieuwe invloeden en werd door professionele analytici als ware hoeders van de Graal alle aandacht gericht op het ‘zuiver’ houden van wat als de oorspronkelijke gedachten van Freud werden beschouwd. De complexiteit van de redeneringen en interpretaties nam exponentieel toe en inmiddels is er bijna sprake van een hermetisch systeem dat alleen nog zelf-referentieel is. Psychotherapie wordt nu van de weeromstuit grotendeels bedreven buiten en los van de psychoanalyse en de typische analysant is tegenwoordig iemand die zelf in opleiding is tot psychoanalyticus.

Om ieder misverstand te vermijden, het gaat er niet om of de waarheid wel of niet in de psychoanalyse besloten ligt. Dat is in dit verband niet interessant. Het gaat erom dat de psychoanalyse het contact met zijn omgeving en publiek heeft verloren en in zichzelf gekeerd is geraakt. Met een variant op het verdwijnen van de textielindustrie uit Twente zou je kunnen zeggen dat we in de psychoanalytici van nu de nazaten van de grote ondernemersfamilies tegenkomen. Ze zijn deftig, ze worden gerespecteerd, maar macht hebben ze niet meer en ze doen er ook niet meer toe. Er is geen strijd meer over en tegen de psychoanalyse, net zo min als tegen de nazaten van de oude fabrikanten. De belangstelling en ook de tegenstellingen hebben zich gewoon naar elders verplaatst.

Dat is ook wat bij de theologie opvalt. De belangstelling voor de theologie zelf en waar de theologie voor staat, ebt geleidelijk weg. Dat is zo in de samenleving als geheel, maar ook binnen de toch al krimpende wereld van mensen die zich als leek of professional bij kerk en geloof betrokken voelen. Zij gaan steeds meer hun eigen gang, op basis van intuïtie en eigen behoefte. Ik moet toegeven dat ik dat niet met cijfers kan staven, maar

het lijkt mij een logisch en maatschappelijk ook zichtbaar gevolg van een scheiding der geesten die zich in de kerkelijke wereld, ook in relatie tot de theologie, aan het voltrekken is. Ik zie een verdeling ontstaan in drie richtingen: in de richting van een meer fundamentalistische en dus ook meer letterlijke interpretatie van de Bijbel (letterlijk uiteraard niet in de zin van wat er door de schrijvers bedoeld is, maar van de betekenis die er door huidige lezers op basis van vertalingen aan toegekend kan worden), in de richting van een sterk maatschappelijke en ook maatschappijkritische beweging (religieus gemotiveerde sociale bewogenheid, die resulteert in een bijzonder maatschappelijk verantwoordelijkheidsbesef) en in de richting van een meer psychologische en gevoelsmatige opvatting met een sterke nadruk op de persoonlijke relatie met Christus (een meer intuïtieve opvatting, die weinig opheeft met traditie en exegese).

De vierde richting

De theologie lijkt binnen dat spectrum zelf bijna een eigen vierde richting te vertegenwoordigen: de wetenschappelijke verkenning van de grondslagen van het geloof en het onderzoek naar de ontwikkeling van de verschillende tradities en uitdrukkingsvormen. Theologie is dan in eerste instantie een geesteswetenschappelijke en in tweede instantie een sociaalwetenschappelijke discipline. Dat rechtvaardigt het bestaan van de theologie aan de universiteiten, al roept het ook onmiddellijk de vraag op waarom het dan een eigen faculteit nodig heeft en geen theologische literatuurwetenschap c.q. godsdienstsociologie genoemd wordt. Wat het in elk geval niet rechtvaardigt, is een positie van de theologie als *cargo cult* voor de geloofspraktijk en de gelovige zelf. De theologie verlost en redt niet, geeft geen genade en nauwelijks troost, kent geen liefde en inspireert niet. Wat heeft de gelovige nog met deze theologie? Weinig lijkt me en dat is waarschijnlijk ook precies wat de verhouding over en weer zo precair maakt.

De verwetenschappelijking van de theologie als academische discipline in de moderne zin van het woord betekent onvermijdelijk een rationalisering (Wat is echt gezegd?) of sociologisering (Voor wie heeft het welke betekenis?) van de theologie. Dat maakt wel een relatie met de literatuurwetenschappen, het historisch onderzoek en de sociale wetenschappen mogelijk, maar de gemiddelde gelovige zal het eerder hinderen dan boeien. De verwetenschappelijking is onvermijdelijk ook een *Entzauberung*, omdat de wetenschap transcendentie, mystiek of spiritualiteit altijd zal 'mundaniseren', tot deel van de gewone en (dus) wetenschappelijk te bestuderen werkelijkheid zal maken. Dat houdt onvermijdelijk een beperking in. Zo is het bijvoorbeeld dankzij de sociologisering wel mogelijk een beter inzicht te krijgen in de processen van religieuze groepsvorming, in de betekenis van een cultus of in de sociaal bewegende kracht van het religieuze woord, maar tegelijkertijd bemoeilijkt deze benadering onvermijdelijk de relatie met degenen die op zoek zijn naar een diepere beleving, naar spiritualiteit en mystiek. Het bederft ook hun bijzondere 'taalspel', omdat sociologisering altijd ook relativering inhoudt. Het bijzondere wordt een variant van het gewone. Wat voor de sociologie geldt, geldt *mutatis mutandis* ook voor de psychologie. Het komt steeds op hetzelfde neer. Wetenschappelijk is er over religie en godsdienst veel te zeggen (hoewel de belangstelling daarvoor wel lijkt af te nemen), maar in termen van godsdienst of religie zelf kan de wetenschap buitengewoon weinig bindende of motiverende uitspraken doen. Dat is

geen tekort van de wetenschap, integendeel, het is juist haar essentie en dus ook de basis van het succes van deze manier van denken en werken. Het probleem ligt aan de andere kant, want juist van de theologie – of in elk geval van de theoloog – wordt in veel gevallen door de geloofsgemeenschap die hij wordt geacht mede te vertegenwoordigen, iets anders verwacht. Simpel gezegd, iets wat helpt bij het geloof. Op dezelfde manier als waarop tegenwoordig in allerlei ethische kwesties van ‘deskundigen’ – academisch gevormde ethici dus – antwoorden worden verwacht in plaats van vragen over vragen. Helaas worden er zelden ook werkelijk antwoorden gegeven. De vrager blijft een zoekende.

Tussen verlossing en verlating

De gelovigen die misschien het minst op de antwoorden van juist theologen zitten te wachten – de vertegenwoordigers van de sociaal-verantwoordelijke stroming – behoren meestal tot dezelfde intellectuele en sociale kringen als de meeste moderne theologen. Juist die kringen worden nu echter snel kleiner, omdat het geloof bij hen zijn verbindende kracht het gemakkelijkst verliest. De bewuste kerkverlating vindt juist daar plaats. Dat is in elk geval in de katholieke kerk goed zichtbaar. Alle pogingen om tot vernieuwing te komen, zijn uiteindelijk doodgelopen op de onwilligheid van de Kerk en de groeiende onverschilligheid van aanvankelijke medestanders. Dat is niet alleen een kwestie van teleurstelling over gebrek aan kerkelijke responsiviteit geweest, het heeft ook te maken met het geleidelijk groeiende besef dat de vernieuwing de binding met de kerk niet versterkt of hernieuwt, maar verzwakt.

Waarom dat zo is, werd me weer eens duidelijk op de tentoonstelling ‘Jezus is boos’ (1995). Wat getoond werd, was hoofdzakelijk Nederlandse moderne religieuze kunst, die over niets anders ging dan lijden en strijd, pijn en wreedheid, onderdrukking en vernerding. Jezus was in de eerste plaats slachtoffer, in de tweede plaats pas ‘boos’ als symbooldrager van de strijd tegen alles wat slachtoffers maakt. Voor de bezoeker was het – in de getoonde concentratie – kunst die wegjaagt in plaats van aantrekt, die vervreemding versterkt en vertroosting onthoudt. Van liefde of verlossing, van genade of vergeving was geen sprake – Jezus was de koning van de doornenkroon geworden, en alleen nog dat. Mensen kunnen dat rationeel natuurlijk wel aan, voelen het misschien ook wel als een moreel appèl, maar emotioneel roept het afweer en in sommige gevallen zelfs afkeer op. Met andere woorden, een overmaat aan rationaliteit (moderne theologie) en moraliteit (moderne geloofsbeleving) roept een emotioneel tekort op. In het kader van een godsdienst is dat ook een religieus tekort, dat in de moderne spiritualiteit weer opgeheven wordt.

In de katholieke kerk wordt, niet helemaal onbegrijpelijk en zeker niet onjuist, kerkverlating gezien als het onvermijdelijke gevolg van het verlaten door de kerk zelf van de bindende principes van het verleden. Het antwoord van de kerk op alle ‘modernisme’ is als een heel eigen, katholieke vorm van fundamentalisme te beschouwen: een steeds fanatieker vasthouden aan de inzichten van de ‘wetenschappelijke’ theologie van voor de Verlichting. Rationeel, niet op een vragende en onderzoekende manier, maar op de stellende wijze van de jurist: het formalisme van het juiste antwoord op iedere vraag, bindend en gelijk voor alle vragenden. Jezus hoeft niet meer boos te zijn en de kerk mag

bolleboos spelen, maar het emotionele en religieuze tekort blijft bestaan, voorzover het niet wordt opgeheven in de traditie van de verering van heiligen. Het volksgeloof wordt in de katholieke kerk traditioneel wel getolereerd, maar tegelijkertijd wordt het door de elite van de kerk toch ook als iets primitiefs gezien, als de 'opium van het volk', waar Karl Marx het al over had.

Naast de theologie van het woord is er dus in de christelijke kerken weinig ruimte overgebleven voor een theologie van het gevoel, waarin het geloof zowel bindend is als verbondenheid impliceert. Iets van een theologie van het gevoel, zo is mijn indruk, ontwikkelt zich wel in de praktijk van het pastoraat, in verbinding met wat dan de pastorale psychologie – meestal sterk rogeriaans gekleurd en bevestigend van toon – genoemd wordt. Het verschil met de humanistische raadsliedenpraktijk is dan nog maar heel klein, tenzij het lukt ook het gevoel van het bestaan van een geloofsgemeenschap levend te houden of, beter nog, levend te maken. Lukt dat niet, dan is Jezus hoogstens nog de icoon van de empathie: niet boos te krijgen, maar ook niet erg bindend. Hij veroordeelt niet, maar hij houdt je ook niet vast en komt alleen helpen als je het echt zelf wilt. Uiteindelijk sta je er dus toch weer alleen voor en dat 'er' staat voor alles wat moeilijk is in het leven.

Dat wil niet zeggen dat het fundamentalistische antwoord de mensen wel vasthoudt en in hun geloof bevestigt op een manier die ook emotioneel bevredigend is. Waar de modernisering er niet in slaagt een nieuwe en andere binding met de kerk tot stand te brengen, slaagt de fundamentalisering er toch ook niet in de kerkverlating tot staan te brengen. In het geval van de modernisering blijkt de godsdienst geen noodzakelijke voorwaarde meer voor een zinvol bestaan, in het geval van de fundamentalisering is het toch ook geen voldoende voorwaarde. In het eerste geval haken de gelovigen af en neemt ook de gelovigheid af, in het tweede geval neemt de gelovigheid wel toe, maar wordt de greep vanzelf kleiner.

De wil tot wetenschap

Waarom zou de theologie eigenlijk wetenschappelijk willen of moeten zijn? Op zich is dat niet noodzakelijk, de meeste godsdiensten mijden juist iedere academisch gelegitimeerde vorm van wetenschappelijkheid, gebaseerd immers op regels die vreemd zijn aan wat in geloof een rol speelt. Godsdiensten manifesteren zich meestal of als gesloten en onveranderlijke kennissystemen, of als open systemen van geritualiseerde praktijken met een grote mate van vrijheid van opvatting, zolang de handelingen maar op de juiste wijze en de juiste momenten worden verricht. Het hindoeïsme valt in die categorie. Er zijn dan wel teksten, maar ook die hebben een rituele betekenis, ongeveer zoals in de katholieke kerk eeuwenlang in het Latijn gebeden is door mensen die de taal niet spraken. Als de oorspronkelijke teksten wel openstaan voor het begrijpen van de betekenis en interpretatie van de inhoud, dan blijkt vaak dat het niet gaat om een eigentijdse duiding van een historische tekst, maar om de kennis van gecanoniseerde interpretaties die ook zelf al weer een historisch karakter hebben. Dat is in de islam gebeurd en ten dele ook in het jodendom en ook in delen van het christendom. De schriftgeleerde zoekt niet naar de betekenis van de teksten, maar weet wat de teksten betekenen.

Voor de theologie is de erkenning als wetenschap zakelijk van belang in het kader van de wens de opleiding – en voor een belangrijk deel in het kader van de *duplex ordo* ook de opleiding tot predikant – een universitair karakter te kunnen geven. Dat is weer van belang omdat in de westerse samenlevingen de universiteit niet alleen de plaats is waar de hoogste reguliere opleidingen worden geboden, maar waar ook bij uitstek de beoefening van de wetenschap plaatsvindt. Het geloof is niet langer zelf wetenschap, de wetenschap is het geloof van de moderne samenleving. Dat maakt de positie van de theologie – de oude koningin van de wetenschappen – ook zo ingewikkeld. In de republiek van de wetenschap heeft zij geen bijzondere positie meer en is als ‘burger’ zelfs gehouden aan dezelfde wetten die voor alle andere wetenschappen ook gelden. Waar dat lukt, is de theologie gewoon een van de geesteswetenschappen.

Een beetje bijzonder blijft de positie van de theologie ook dan nog wel, maar dat is dan toch vooral op basis van eerbied voor de ouderdom en een zekere mate van reverentie voor een groot verleden. Tegelijkertijd valt in toenemende mate hinderlijk op dat de bijzondere positie van de theologie aan de universiteiten alleen de christelijke theologie geldt – en in Nederland zelfs alleen de protestants-christelijke – en niet de joodse of islamitische varianten daarvan. De aandacht daarvoor is per definitie geestes- en cultuurwetenschappelijk van karakter. In de praktijk zien we overigens dat ook de christelijke theologie zich steeds meer verbindt met belendende gebieden van wetenschap. In de geesteswetenschappen met geschiedenis, kunst- en literatuurgeschiedenis en zeker ook bepaalde taalwetenschappen. In de sociale wetenschappen is er de verbinding met sociologie, psychologie en culturele antropologie. Het eigene van de theologie zit natuurlijk in de andere oorsprong en het andere doel van de wetenschapsbeoefening. Het gaat uiteindelijk niet om wetenschappelijke nieuwsgierigheid op zich, maar om verdieping van het gelovende weten, verkenning van de ‘wortels’ van het geloof en soms ook ‘herbronning’ van de godsdienst. Om exegese en hermeneutiek, om dogmatiek en ethiek. Een fascinerend element daarin is de meestal impliciet blijvende verbinding tussen wetenschap en geloof in de vorm van onderzoek naar de vaststelling van de oorspronkelijke teksten (de ‘oerteksten’) en de oorspronkelijke betekenis van bepaalde begrippen. In de ontsluiting van de oorsprong en het teruggaan naar de wortels ontwikkelt zich een metatheologie, die in de oorspronkelijke tekst ook de diepste wijsheid vermoedt en impliciet dus ook een grotere nabijheid tot God. Dat staat nergens en het is logisch ook niet vol te houden, maar het werkt wel zo. Vernieuwingsbewegingen – en dat is altijd al zo geweest – baseren zich bij voorkeur ook niet op radicaal nieuwe interpretaties van oude teksten, maar op een radicale terugkeer naar de oorspronkelijke betekenis. Radicaal zijn de wortels zelf, maar dat is voor de gelovige pas motiverend als de wortels ook een diepere waarheid representeren. Moderniseringsbewegingen onderscheiden zich in dat opzicht niet van de vernieuwingsbewegingen, al is de richting anders. Vernieuwingsbewegingen verklaren het verleden selectief zelf tot toekomst (terug naar de oorsprong), de moderniseringsbewegingen zoeken in het verleden selectief inspiratie voor de toekomst. De verkenning van het verleden – op geleide van wetenschappelijk onderzoek – leidt tot de erkenning en herkenning van de oorspronkelijke waarheid als heilige bron van inspiratie.

Twee provinces of meaning

In de moderne natuurwetenschappelijke zin van het woord kan theologie niet als een wetenschap worden beschouwd. Daarin onderscheidt de theologie zich dan niet erg van de andere geesteswetenschappen en ook niet van een belangrijk deel van de sociale wetenschappen. Het gaat toch meer om *Verstehen* dan om *Erklären*. Niettemin is het voor de theologie toch ook moeilijk om vanuit het perspectief van de alfa- en gammawetenschappen als een vergelijkbaar type wetenschap beschouwd te worden. Er zit veel van deze wetenschappen in het werk van theologen en de theologie kan ook object zijn van deze wetenschappen, maar de theologie zelf blijft toch een vreemde eend in de bijt. De basis is een andere en is noch in termen van ‘verklaren’ (natuurwetenschappen), noch in termen van ‘begrijpen’ (sociale wetenschappen) of ‘duiden’ (geesteswetenschappen) te benaderen. Het gaat uiteindelijk om ‘geloven’. Waar dat wegvalt, verandert theologie onmiddellijk in godsdienstwetenschap. Hoewel een groot deel van het opleidingscurriculum en veel van het wetenschappelijke werk zonder meer ook nu al als zodanig beschouwd kan worden, is het toch iets anders. De zorg die uit de Verkenning spreekt, zou overbodig zijn als het simpel om godsdienstwetenschappen zou gaan. Het gaat echter uiteindelijk om ‘godswetenschap’.

Muziek leidt tot musicologie, maar musicologen zijn als zodanig niet de betere muziekmakers. Musicologen moeten muziek kunnen lezen, maar hoeven niet zelf te componeren of zelfs maar te kunnen spelen. Meestal zullen ze dat laatste toch wel doen. Echte musici hoeven zich aan de musicologie weinig gelegen te laten liggen. Hun talent komt ook zonder de musicologie heel goed tot ontwikkeling, al zal de musicologie zelfs zonder dat zij dat merken heel wat invloed kunnen hebben op hun uitvoeringspraktijk. Een muziekpedagoog moet per definitie wel een redelijk tot goed musicus zijn, maar de meeste musici zijn absoluut geen goede pedagogen. Een muziekcriticus hoeft niets van dit alles te zijn, al zal hij dat in de praktijk vaak wel zijn.

Zo gaat het in de muziek, maar zo gaat het niet in de theologie. Hoewel, in de praktijk is er intern wel degelijk sprake van een taakverdeling, maar naar buiten wil het er toch uitzien als één orkest, waarin ook de critici, de pedagogen, de componisten en de wetenschappelijk onderzoekers hun partijtje meeblazen. Zo klinkt het ook en dat leidt niet tot een harmonisch resultaat. Je kunt niet tegelijkertijd praten over muziek en mooie muziek maken, je kunt niet op hetzelfde moment muziek beleven en de uitvoering en de uitvoerders bediscussiëren. Het gaat om werelden, die gescheiden zijn of, beter gezegd in de woorden van fenomenologisch filosoof en socioloog Alfred Schütz, om verschillende *provinces of meaning*.

In de *province of meaning* van de wetenschap neemt de theologie de plaats in van een kleine gemeente met een oude kern en de stadswallen nog redelijk intact. In de *province of meaning* van het godsgeloof is de theologie de hoofdstad en voor de gelovigen ook het bestuurlijk centrum. Geen van die posities echter is onomstreden en het is ook allang niet meer vanzelfsprekend dat de verschillende *provinces of meaning* zijn te verenigen in één faculteit.

De socioloog als columnist, de columnist als socioloog*

De Nederlandse Sociologische Vereniging (NSV) organiseert eens per jaar een Actualiteitscollege voor leden en geïnteresseerden. Het is al een beetje traditie dat het Sociaal en Cultureel Planbureau bij die gelegenheid als gastheer optreedt. Op 12 juni 2003 was 'De socioloog als columnist' het onderwerp van het Actualiteitscollege. Sprekers waren columnist-sociologen Jolande Withuis, Jacques van Doorn, René Gabriëls, Kees Schuyt en Paul Schnabel. In *NRC Handelsblad* schreef ik tussen april 1984 en december 2012 elke maand een column naar aanleiding van een net verschenen proefschrift. De besprekingen van de zestig proefschriften op het gebied van de psychiatrie, de psychotherapie, de klinische psychologie en de geestelijke gezondheidszorg zijn gebundeld in *Kijken tussen de oren* (2008). Voor de zaterdageditie van *Het Financieele Dagblad* schreef ik van 2000 tot 2012 elke twee weken, alternerend met Anton Zijderveld, een column. Een selectie uit deze columns is gebundeld in *Kort gehouden* (2004), *Land in zicht* (2007) en *Rare jaren* (2012). Sinds 2009 schrijf ik een column in het historisch tijdschrift *Maarten*.

Een column om mee te beginnen

Abortus stond aan het begin van mijn leven. Nou ja, van mijn werkende leven. Ik raakte in 1969 als student betrokken bij de organisatie van abortusreizen naar Engeland, waar abortus toen sinds kort al wel legaal was. Al snel openden ook in Nederland de eerste abortusklinieken hun deuren en ik werd hun huissocioloog. 'Ik leg abortus uit aan aborteurs,' zei ik als weer eens een dokter vroeg wat ik eigenlijk kwam doen. Niet alleen aan aborteurs trouwens, maar ook aan de feministen van toen, de politici, de journalisten. Wat zat er achter de beslissing om een abortus te laten 'plegen', zoals we toen nog gecriminaliseerd zeiden? Waarom was er geen anticonceptie gebruikt of hoe kon die mislukken? Wat maakte abortus plotseling zo'n belangrijk maatschappelijk en politiek thema?

Ik leerde al heel snel een paar lessen voor de rest van mijn wetenschappelijke leven. Eén: met eenvoudige methoden kun je snel heel interessante en goed bruikbare feiten aan het licht brengen. Twee: niets mooiers dan met die feiten af te kunnen rekenen met vooroordelen. Drie: iedereen gelooft dat de feiten ook feiten zijn en geen verzinsels van een doctorandus op zoek naar roem. Vier: iedereen wil het verhaal achter de feiten horen. Vijf: de feiten en het verhaal brengen rationaliteit in de wereld. Ze geven zin en maken de dingen anders en veranderbaar. Maar, en dat is punt zes, je moet het verhaal wel zelf vertellen en niet één keer, maar vaak. Wat ik trouwens onderweg ook nog leerde was dat vrouwen erg oneerlijk werden behandeld. Mijn wereldbeeld veranderde toen ik met mijn vragenlijstjes ongewenst zwangere leeftijdgenootjes moest gaan vragen waarom ze eigenlijk abortus wilden.

Sociologie als een nuttig vak. Een ambacht als het om de feiten gaat, een wetenschap als moet worden uitgelegd waarom mensen de wereld zo ingewikkeld gemaakt hebben, dat

* 'De socioloog als columnist, de columnist als socioloog' is eerder gepubliceerd in: J. de Haan (red.) (2004). *De socioloog als columnist*, p. 79-86. Amsterdam: SISWO/NSV.

ze meer slachtoffer dan dader zijn geworden. Van Piet Thoenes heb ik geleerd dat sociologie geschiedenis is, maar ook toekomst. De utopie, het scenario, de trend, het plan mogen een plekje vinden in het 'gereedschappenkistje', zoals hij het noemde, van de socioloog. Hij was er ook van overtuigd dat de sociologie, in elk geval de socioloog, een maatschappelijke opdracht had. Hij durfde nog te denken in termen van een elite met een opdracht: het leveren van een bijdrage aan de voorbereiding en de inrichting van een betere samenleving en maatschappij. Beter was rationeler, democratischer, verlichter. Dat betekende voor hem deelname aan het debat, deelname aan de politiek en deelname aan het beleid. Ralf Dahrendorf legde ooit de Amerikaanse samenleving uit als die 'angewandte Aufklärung', de Verlichting in de praktijk. Ik denk dat Thoenes zo naar de sociologie keek.

Ik werd in 1970 assistent bij Thoenes en hielp hem met zijn colleges geschiedenis van de sociologie, die vooral *Ideengeschichte* waren. Zelf moest ik werkgroepen geven over 'De sterke staat' en over het begrip 'Klasse'. Empirie kwam er niet aan te pas, er werd niet zelf onderzoek gedaan en er werd ook geen onderzoek gebruikt. Dat beviel me niet en daar bood mijn tweede assistentschap uitkomst, ditmaal bij Reinhard Wippler voor wie theorie en empirie ten nauwste met elkaar verbonden waren. Althans in theorie, want empirie kwam er uiteindelijk bij hemzelf nauwelijks aan te pas. In kerkelijke termen was Thoenes de oude en wijze pastor – zo zag hij er al jong ook uit – met iets te veel begrip voor de zwakheden van zijn gemeente, en Wippler de strenge theoloog – hij werd steeds meer Savonarola – die waakte over de zuiverheid van de leer. De één leefde tussen gelijken, de andere voor het gelijk. Samen werden ze daar niet gelukkig van en de scholensstrijd in de jaren daarna heeft hele generaties sociologen verdeeld gehouden.

De grotemannensociologie van Thoenes leerde me dat iedereen zijn eigen verhaal heeft en mag hebben, de groteboekensociologie van Wippler bracht me bij degene bij wie in de moderne sociologie beide lijnen het mooist en het moeilijkst bij elkaar kwamen: Niklas Luhmann. Van hem leerde ik drie dingen. Eén: alles kan sociologisch bekeken worden. Twee: de sociologische visie moet verrassend zijn en dus nieuwe inzichten, nieuwe informatie en nieuwe handelingsmogelijkheden opleveren in gebieden die zelf juist niets met sociologie te maken hebben. Drie: sociologie is niet alleen wat sociologen maken, maar als het goed is, is wel alles wat sociologen maken ook sociologie. Wat ik van hem niet heb willen leren, is dit alles ook zo opschrijven dat bijna niemand het meer kan begrijpen. Hij sprak minder moeilijk dan hij schreef, maar hij bleef wat *Der Spiegel* hem al dertig jaar geleden noemde: een *Geheimtip* in de Duitse sociologie. Een socioloog die ook aan sociologen niet uit te leggen was.

Sociologie is geen praktijk, geen vak en geen beroep, laat staan een professie. Het is een manier van kijken of beter nog een manier van in het licht zetten van een maatschappelijk verschijnsel, waardoor het beter gezien en begrepen kan worden. Sociologie verbindt zich ook graag en gemakkelijk met een object – godsdienst, kunst, arbeid, recht, gezondheid, wonen, gezin – en de socioloog moet dan ook over een behoorlijke kennis van dat objectgebied beschikken. Zijn rol is om het object zichzelf beter te laten kennen. De sociologie heeft een meta-karakter, het is een werkelijkheid met de werkelijkheid als onderwerp. Zo kan ook de sociologie zelf weer aan de sociologie worden uitgelegd.

De filosofen hebben, zeker in Nederland, het terrein van het maatschappelijk debat en het publieke commentaar vrijwel verlaten. Buiten hun ivoren toren slaat alleen nog *Filosofie Magazine* een brug over de slotgracht, maar de deuren van het kasteel blijven gesloten en de hongerige intellectueel wordt met een aalmoes afgescheept. De psychologen wonen in een naburig kasteel, met ramen die alleen uitzien op de eigen binnenplaats. Buiten, op het voorplein, mogen de praktische broeders hun therapeutische, diagnostische en adviserende werk doen. Helemaal buiten de poorten ligt de jaarmarkt van het tijdschrift *Psychologie*. Het is er druk, maar de academische aristocratie van het kasteel mengt zich niet graag onder het volk. Wat hogerop ligt het klooster van de theologen, groot, maar in verval. Onderling verliezen de theologen zich in een debat, dat zij ook zelf steeds minder interessant vinden. In de naburige zalen blijven hun junioren, de verzamelde ethici, steeds maar vragen stellen, waar al zo lang antwoorden verwacht worden. Sociologen, aanverwante sociale wetenschappers en historici hebben in het publieke debat in belangrijke mate de taken van filosofen en theologen overgenomen. Dat is in de praktijk overigens meer een kwestie van sociologische visie dan van theorie, en minder van empirie dan van statistiek. Het is misschien Inderdaad minder een kwestie van sociologie dan van sociologen. Een eigen forum voor de popularisering van hun kennis en het populisme van hun kennis hebben ze niet. De krant, het commentaar, de beschouwing, de analyse en de column zijn de media en de methodieken waar ze zich van bedienen om hun psychotherapie van de samenleving te kunnen bedrijven. Hun spreekuur is een praatuur: de socioloog legt uit en geeft zin. Aan iedereen die het horen wil en die bereid is te accepteren dat *mutatis mutandis* sociaal geldt wat Freud al over zijn psychologie zei: 'Co pernicus leerde ons dat we niet het centrum van het heelal zijn, Darwin dat we niet uniek geschapen zijn en ik dat we geen baas in onze eigen geest zijn.' De sociologie ten slotte leert ons dat onze samenleving ons meer maakt dan wij de samenleving maken. In het verlengde daarvan past de mooie uitspraak van Johan Goudsblom in zijn bundel *Reserves* (1998): 'Egocentrisme, etnocentrisme, ideologie, sociologie – vier vormen van oriëntatie in de samenleving, opeenvolgende stadia van onthechting, distantie.' Distantie moet bij de sociologie horen, sociologen mogen betrokkenheid tonen. Dat maakt hen tot columnisten. Soms.

Het eigene van de column

Is dit niet meer een klein essay dan een wat groot uitgevallen column? Misschien wel, maar dan springen van de weeromstuit toch juist de karakteristieken van de column weer in het oog. Er wordt niet ingeleid, de lezer wordt meteen meegenomen in de tekst. Dat wordt nog versterkt door de vanzelfsprekende manier waarop het persoonlijke geeneraliseerd wordt en het algemene ook weer heel persoonlijk kan worden. Ingewikkelde zaken worden versimpeld en verscherpt, soms tot in het karikaturale en absurde toe. Een column moet iets ontregelends hebben, een onverwacht beeld, een niet politiek correcte visie, een nooit gemaakte vergelijking. Dat kan leuk zijn, maar ook verontwaardiging oproepen. Allebei is goed, een column moet verrassen en wil verschil maken. Een column hoeft niet een pointe te hebben, maar wel een thema. Eén thema bij voorkeur en als het goed is, treedt daar een onverwachte wending in op. Uiteraard moet dat allemaal gebeuren in niet veel meer dan 1000 woorden en niet veel minder dan 75 zinnen.

Mijn column voldoet wel aan de meeste van die kenmerken, die ook eisen zijn. Wat meer naar een essay tendert, is de keuze voor een lastig en nogal abstract onderwerp. Ik wil daar ook meer over zeggen dan in een column zou passen. Zeker niet alleen van alles poneren, maar het nodige ook met enige zorg beargumenteren. In een column hoeft dat allemaal niet. De associatie en de intuïtie staan daar hoger in aanzien.

Een column is ook de columnist. Je kunt eigenlijk niet een keertje een column schrijven. Columns hebben eenheid van plaats, tijd en handeling nodig. Zoveel woorden op een vaste plek in een vaste regelmaat en dat gedurende een langere tijd. In de Wetenschapsbijlage van *NRC Handelsblad* schrijf ik één keer per maand mijn column, maar wel al bijna twintig jaar. Daarom denkt iedereen ook dat het elke week is. Je kunt erover twisten of het wel echt een column is. Het gaat altijd om de bespreking van een recent proefschrift, maar in de loop van de tijd is dat wel een steeds persoonlijker verhaal geworden. Geleidelijk minder een boekbespreking en meer een ontboezeming naar aanleiding van een boek. In het *Financieele Dagblad* heb ik sinds ruim drie jaar afwisselend met Anton Zijderveld elke twee weken een column. Het thema is vrij, maar de verwachting is wel dat vooral de sociale actualiteit aan bod komt. Graag in niet meer dan 900 woorden.

De socioloog-columnist

Er is geen onderzoek naar gedaan, maar ik heb wel de indruk dat sociologen vaak gevraagd worden als columnist. Jacques van Doorn, Christien Brinkgreve, Abram de Swaan, Jolande Withuis, Godfried Engbersen, Kees Schuyt, Anton Zijderveld, Marcel van Dam, Pim Fortuijn, en dat zijn ze zeker nog niet allemaal. De meesten zijn te typeren als generalisten, vertegenwoordigers van wat vroeger de ‘algemene sociologie’ werd genoemd. Van hen wordt geen al te vakmatig-specialistische aanpak verwacht, maar ook geen ‘cursiefje’. Het schrijven van leuke, persoonlijk getinte stukjes is echt een vak apart. Van socioloog-columnisten wordt een ‘plaatsing’ en ‘duiding’ van maatschappelijke gebeurtenissen en ontwikkelingen verwacht. Wat ingewikkeld is, moet worden uitgewikkeld. De kunst is dan om dat niet op een toon van collega’s onder elkaar te doen (dan komt het er trouwens meestal niet van), maar de gewone krantenlezer een gevoel van herkenning te geven. De *Aha-Erlebnis* van wat hij wist zonder het bewust te weten of van het betere inzicht dat hem juist op heel andere gedachten weet te brengen. De socioloog-columnist moet er dan voor oppassen niet in de rol van politiek commentator te stappen of de geheime schrijver van het hoofdartikel te worden. Tegelijkertijd is hij toch ook niet de wetenschapsjournalist voor de gamma-vakken. De kunst is om op een sociologische manier een nieuwe en boeiende interpretatie te geven van samenhangen en ontwikkelingen die er op het eerste gezicht uitzien als afzonderlijke nieuwsberichten. Daar ligt wel de oorsprong van de sociologie, maar sociologen worden er niet per definitie voor opgeleid. Integendeel, de academisering en de ‘scientisering’ van de sociologie vervreemden sociologen vaak juist van de samenleving. Anders dan journalisten zijn sociologen ook niet erg geneigd ergens direct op af te gaan en de protagonisten op het toneel van het nieuws meteen te ondervragen of zelfs maar gewoon te blijven kijken wat er gebeurt. Al beschreven en gedrukt papier wordt als een meer geldige bron van kennis gezien – er wordt veel geciteerd en overgeschreven – en getallen en maten staan garant voor betrouwbaarheid. Dat laat maatschappelijk een ruimte over, die mede gevuld wordt

door de ‘natuurlijke’ sociologen onder de journalisten en columnisten. Henk Hofland, Bas Heijne en Gerard van Westerloo zijn daar jaloersmakende voorbeelden van. Columnisten zijn als observator ook altijd commentator. De sociologie zelf is minstens ten dele te beschouwen als een commentaarwetenschap, een kritische begeleider van wat er in de samenleving en bij de overheid gebeurt. Voor de socioloog-columnist leidt dat in sommige gevallen tot een dubbele hermeneutische paradox. Hij is dan niet alleen zelf deel van wat hij bespreekt, maar verandert de sociale werkelijkheid ook door wat hij erover zegt. In de Nederlandse sociologie is men daar zelf maar al te zeer mee vertrouwd. De Jan Blokker-reflex is daar inmiddels als een zelfwaarschuwingssysteem ingebouwd. Het is simpelweg het antwoord op de vraag of wat als wetenschap wordt afgescheiden meer is dan een banaliteit. Dat een columnist zo’n grote invloed kan hebben, heeft natuurlijk niet alleen te maken met de kracht van zijn argumenten. Minstens zo belangrijk is de prominente plaats in een prominente krant. Jacques van Doorn schrijft in *HP/De Tijd* niet anders dan hij vroeger in de *NRC* deed, maar een column in de *NRC* heeft een veel grotere invloed op de publieke opinie. Er wordt meer gewicht aan toegekend en hij wordt meer gelezen door de opinieleiders. Dat laatste is essentieel. De opkomst als politicus van iemand als Pim Fortuijn was met name een verrassing, omdat hij als columnist in *Elsevier* zonder invloed was gebleven op de opinieleiders in dit land. Omgekeerd geniet een politiek commentator als Kees Lunshof ook groot gezag bij wie verder weinig op heeft met zijn krant, *De Telegraaf*.

Sociologische onderwerpen

Is er een aanpak of thematiek waardoor sociologen zich als columnist onderscheiden? Nog niet zo lang geleden zou men bij hen zeker een linksprogressieve oriëntatie vermoeden hebben, maar als dat toen al niet juist was (Fortuijn is hier wel het duidelijkste voorbeeld van het tegendeel), dan is dat nu zeker niet meer het geval. Wel is de geneigdheid gebleven de ‘enlightenment’-functie van de sociologie serieus te nemen en ook de hoop – niet het vertrouwen – dat de rationaliteit van het betere inzicht ook tot meer rationaliteit in het handelen zal leiden. Thema’s die je veel tegen komt in de columns van sociologen zijn sociologisch ook weer zeer herkenbaar: vraagstukken van macht en ongelijkheid (en dus ook van conflict en emancipatie), van cultuur en instituties (en dus ook van historiciteit en normativiteit), van cohesie en anomie (en dus ook van processen van in- en uitsluiting), van groepen en organisaties (en dus ook van media en massa). De keuze voor dit soort thema’s gebeurt niet bewust. Sociologen zijn gesocialiseerd in het geven van aandacht aan juist dit soort vraagstukken. Het gebeurt dus vanzelf en pas in vergelijking met econoom-columnisten (Frank Kalshoven, Flip de Kam) of psycholoog-columnisten (René Diekstra, Bram Buunk) worden de verschillen in accent duidelijk. Accenten inderdaad, want de verdeling van de aandacht loopt niet parallel met de overigens toch altijd al vage scheidslijnen tussen de verschillende disciplines. Uiteindelijk wordt iemand niet als columnist gevraagd omdat hij econoom, socioloog of psycholoog is, maar omdat hij een econoom, socioloog of psycholoog is die wat heeft te vertellen en dat bovendien ook nog in kort bestek kan doen op een manier die lezers eerder zal aantrekken dan afstoten. Het bezit van een zekere status in het eigen vakgebied is zeker een noodzakelijke, maar allerminst een voldoende voorwaarde om

als academicus een beetje succesvol columnist te kunnen worden. Juist wie status heeft in het eigen vakgebied, moet een zekere roldistantie aandurven en niet bang zijn om de 'nuance' – een mooi woord om angst voor kritiek te verhullen – even te vergeten. Met moeders van de porseleinkast kan de krant zijn kolommen niet vullen.

Het is met schrijven als met zingen: iedereen kan het, maar in heel weinig gevallen zullen anderen dan de meest liefhebbende naasten er aan blootgesteld willen worden. Een columnist moet in klein bestek sprekend en aansprekend kunnen schrijven, en dat niet één keer maar vele malen. Hij moet dus ook voldoende stof hebben en de nodige discipline om op het commando van de agenda te kunnen leveren. Het nodige zelfvertrouwen ook om niet iedere keer de zekerheid te willen hebben dat het heel goed is. Zonder al dat gaat het niet, maar als columnist blijf je toch niet, als je niet bij het medium past of geen eigen publiek weet te krijgen. Columnisten worden gezien, columns moeten dus gelezen worden. Als dat niet gebeurt, is er wel een kolom gevuld, maar komt de columnist niet tot leven.

Kan en mag het wel?

Ten slotte, moet een columnist die niet alleen stukjes schrijft maar ook wetenschapper is zich rechtvaardigen voor zijn werk als columnist? Van welke soort ook, columnisten zijn geen ongevraagde stukken-schrijvers, die moeten hopen dat hun werk interessant en goed genoeg gevonden wordt om te plaats. Columnisten worden gevraagd, omdat wat ze kunnen maken interessant en goed genoeg is om een vaste plaats voor in te ruimen. Zij zijn (veel)gevraagd op een markt van te veel aanbieders. In termen van marktwerking is een mooiere positie nauwelijks denkbaar. Iedere noodzaak van verdere rechtvaardiging vervalt daarmee: de markt kiest voor een bepaalde persoon en niet voor een bepaalde wetenschap of een universiteit.

Wie socioloog of econoom is en een voetbalcolumn in het sportkatern schrijft, heeft het gemakkelijker dan wie als columnist glossen bij de eigen wetenschap schrijft. De vrijheid van de columnist kan dan niet zover gaan dat hij bijvoorbeeld onderzoeksresultaten anders kan voorstellen dan ze zijn. De persoonlijke vrijheid van de columnist zou dan in conflict komen met de even persoonlijke geloofwaardigheid van de wetenschapper. Dat loopt voor beide rollen slecht af en daarmee ook voor de persoon zelf. Die is zijn integriteit kwijt. Dat is dan zijn einde als publiek persoon, zowel voor het front van het wetenschappelijke als van het maatschappelijke forum.

Het gaat in de column uiteindelijk om de persoon, in elk geval om het publieke beeld dat daarvan bestaat. Dat wordt gesymboliseerd door de foto, die veel columns tegenwoordig standaard begeleidt. Het persoonlijke karakter van de column wordt daardoor nog versterkt, maar tegelijkertijd verhoogt het ook de herkenning van de auteur en de mogelijkheid tot identificatie bij de lezer. Omgekeerd is het ook voor een wetenschapper een bijzondere ervaring als columnist gelezen en besproken te worden op een zoveel persoonlijker en directere manier dan in reactie op een wetenschappelijke publicatie gebruikelijk is. Het is echt een verschil. De wetenschapper wil de resultaten van zijn onderzoek gepubliceerd zien, de columnist wil zijn gedachten gelezen en besproken weten. Het is allebei leuk.

‘Dit wordt ons niet ontnomen: lezen.’ Over de zin van tekstedities.*

De Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen is verantwoordelijk voor een hele reeks wetenschappelijke instituten, waaronder het Constantijn Huygens Instituut voor tekstedities en intellectuele geschiedenis. Op 19 december 2002 vierde het Constantijn Huygens Instituut zijn 10-jarig bestaan met een feestelijke bijeenkomst in het Trippenhuys in Amsterdam, de zetel van de KNAW. Nelleke Noordervliet en ik waren de feestredenaars.

In de beslotenheid van het bestaan van een instelling als het Constantijn Huygens Instituut komt de ‘C’ van Sociaal en Cultureel Planbureau mede tot uitdrukking. Een groot deel van de onderzoeksinspanning van het SCP op cultureel gebied heeft betrekking op de cultuurparticipatie, de Nederlander als consument of gebruiker van culturele producten en diensten: boeken, films, concerten, musea, erfgoed, archieven. Geleidelijk aan is de aandacht ook verbreed naar de producenten van culturele goederen, het draagvlak voor kunst en cultuur in de samenleving, de amateurkunst en de betekenis van kunst en cultuur voor de nationale identiteit.

Onvervreemdbaar

Het gedicht hing jarenlang op het prikbord boven mijn werktafel. Helemaal vergeeld kwam het onlangs uit een nooit uitgezochte stapel stukken tevoorschijn. ‘Onvervreemdbaar stond er boven en in mijn toen nog nette, ronde handschrift schreef ik:

*Dit wordt ons niet ontnomen: lezen,
en ademloos het blad omslaan,
ver van de dagelijksheid vandaan.
Die lezen mogen eenzaam wezen.*

Zij waren het van kind af aan.

*Hen wenkt een wereld waar de groten,
de tijdelozen, voortbestaan.
Tot wie wij kleinen mogen gaan;
de enigen die ons nooit verstoten.*

In dit gedicht van Ida Gerhardt uit de bundel *Het Sterreschip* (1979) herkende ik ruim twintig jaar geleden mezelf in dat altijd eenzame kind. Eenzaam geworden door het vele lezen of in zijn oorspronkelijke eenzaamheid juist voorbestemd om te lezen en zo toegelaten te worden tot het virtuele gezelschap van de ‘groten’ en ‘tijdelozen’? Onbeantwoorde

* Paul Schnabel en Nelleke Noordervliet (2003). *De tekst bij u thuis. Over de zin van tekstedities*, p. 4-25. Den Haag: Constantijn Huygens Instituut.

en onbeantwoordbare vragen, belangrijk was toen vooral dat de eenzaamheid mocht en meer dan toegestaan werd. Er staat immers zoveel tegenover. Niet de simpele gezelligheid van het lezen met een ‘boekje in een hoekje’, niet de ontspanning van het ‘ademloos het blad omslaan’ – nog altijd het beeld van mijn moeder, die ons zo als kinderen leerde van lezen te houden – maar de diepe ernst van de opgang naar grote gedachten, die alleen weggelegd is voor de weinigen die daar ook veel voor over hebben, tot onbegrip en eenzaamheid toe.

Zelfmedelijden en zelfverheffing strijden hier niet om voorrang, maar gaan, zoals wel vaker, juist hand in hand. Trots als troost, want de eenzame is ook een uitverkorene. Er is een wereld ‘ver van de dagelijksheid vandaan’ die zich niet teweerstelt tegen de eenzame lezer, hem niet zal ‘verstoten’, maar zelfs ‘wenkt’. Ook de grootste schrijver wil immers gelezen worden, ook de hoogste denker zal moeten schrijven. Het gedachte wil geschreven en het geschrevene gelezen worden. Gerhardt zag het goed: schrijven is iets afgeven en in die zin een hogere vorm van ‘vervreemden’, terwijl lezen als iets opnemen juist onvervreemdbaar is. Lezen is het machtige instrument waarmee al het te lezene eigen wordt gemaakt en in de dubbele betekenis van het woord ‘ontvreemd’: het zijn de gedachten van een ander, maar ze worden op dat moment alleen door mij opnieuw gedacht en daarmee deel van mij. En dat eens te meer, wanneer je, zoals ik destijds, de regels van een ander tot inkt van de eigen pen maakt en bovendien ook nog uit het hoofd leert. Eigener kan het niet worden, geen eigen tekst heeft het ooit zo ver gebracht.

De groten en de kleinen

Er zijn, denk ik, niet veel teksten in de Nederlandse literatuur te vinden die mooier de missie en tegelijk ook de tragiek van het Constanstijn Huygens Instituut voor teksteditie en intellectuele geschiedenis omschrijven. Wat ik toen persoonlijk in het gedicht van Ida Gerhardt herkende, is met wat andere accenten ook terug te vinden op het meer professionele niveau van de verzorging van teksteditie. Niemand op het Constanstijn Huygens Instituut zal de illusie koesteren zelf tot de groten en de tijdelozen te behoren. Tegelijkertijd is er natuurlijk wel het besef dat van de grootheid vaak niet meer overblijft dan de naam, als niet opnieuw de bronnen van de grootheid – de teksten en de context – toegankelijk gemaakt worden. Zonder hun tekstbezorgers zijn de tijde lozen tandoel. Zij zijn voor hun voortbestaan inderdaad afhankelijk van de ‘kleinen’ die de taak op zich nemen hun werk in een definitieve editie uit te brengen. Dat vraagt van de bezorgers een identificatie met het werk van een auteur die vaak veel verder zal gaan dan deze ooit zelf heeft gekend. De schrijver is immers in zijn eigen beleving vaak ook niet meer dan de bezorger van gedachten, zo niet een *automaton* van teksten die zich van hem bedienen en hem ook zelf weer verbazen. In veel gevallen zal de ‘ware’ tekst ook voor hemzelf pas onder zijn pen zichtbaar worden. De schrijver is zijn eigen eerste lezer – en niet eens altijd de beste of de trouwste. De bezorger weet meer dan de auteur en kent diens werk, voltooid als het is, ook beter. De knecht is de baas geworden, heeft de firma overgenomen en geeft weer glans aan de oorspronkelijke reputatie, soms zoveel dat hem dat ook zelf weer roem oplevert en een zekere mate van tijdeloosheid.

Dat is in de wereld van de kunsten niet ongewoon. D.G. van Beuningen verdiende heel veel geld in de Rotterdamse haven, mevrouw Kröller-Müller deed niet veel meer dan heel

veel geld uitgeven. Beiden zouden zijn vergeten als zij niet op grote schaal kunst hadden gekocht die nu museaal voor altijd met hun naam verbonden zal blijven. Vincent van Gogh was allang dood toen mevrouw Kröller zijn werk begon te verzamelen. Helene Kröller was in haar wereld een grootheid, maar ‘tijdeloos’ is zij pas geworden door de honderdvoudige aankoop van het werk van Van Gogh. In haar kielzog heeft dat ook haar adviseur – haar ‘bezorger’ – H.P. Bremmet voor de vergetelheid behoed.

Je kunt ook nog dienstbaarder eeuwig blijven voortleven. Zo heeft de naam Köchel eeuwigheidswaarde gekregen als catalogus van Mozarts werk en kon de Statenbijbel van een vertaling uitgroeien tot een heiliger boek dan de gebruikte bronnen. Goede vertalingen van belangrijke werken of moeilijke auteurs laten de vertaler ook nu nog stralen in de glans van het oorspronkelijke werk. Harry Prick heeft zijn leven gewijd aan de boekstaving van het leven van Lodewijk van Deysel en hem daarmee de tijdeloosheid gebracht die ondanks zijn eigen waan van grootheid al tijdens zijn leven een eerst tragische en later vooral zielige illusie dreigde te worden. De ironie wil dat de ‘grote’ Van Deysel nu alleen nog interessant is in de woorden van Prick. Wij lezen Prick, niet Van Deysel. De fascinatie van de ‘kleinen’ voor de ‘groten’ verbindt zich blijvend met de reputatie van de groten wanneer de kleinen ook in staat zijn hun ambitie te laten uitgroeien tot een eigen prestatie. Verwerving in eigendom van kunstwerken of bezorging van belangrijke teksten bij een publiek zijn daar de parameters van en in het geval van de tekstedities treden ze zelfs bijna samen op. Het gaat immers om het in zo volledig en zo oorspronkelijk mogelijke vorm beschikbaar krijgen van teksten – de verwerving – en het vervolgens voor anderen in boekvorm weer beschikbaar en toegankelijk maken van deze teksten – de bezorging. Het kan een levenswerk zijn om het werk van anderen weer tot leven te brengen. De beloning is een voortleven in gezamenlijkheid.

Een belang van de vierde orde

Dat klinkt aantrekkelijk. Vanwaar dan die tragiek, de eenzaamheid van het lezende kind als metafoor voor het lot van een instituut voor tekstedities en intellectuele geschiedenis? Het is de tragiek van het kleine publiek voor een grote persoonlijke en organisatorische inzet, van het gebrek aan directe nuttigheid en van het ontbreken van handelswaarde. Schilderijen, beeldhouwwerken en kunstnijverheid blijven objecten met een handelswaarde die met de ouderdom en de zeldzaamheid vaak eerder toe- dan afneemt. Dat geldt voor teksten niet op dezelfde manier: oude boeken ontlenen hun handelswaarde bijna nooit aan de tekst op zich, maar aan de drager (het boek als antiek object) en meer nog aan de illustraties, die als autonome kunstwerken worden gezien. De tekst is als inhoud in elke vorm reproduceerbaar en daarmee als object op zich vrijwel zonder waarde.

Beeldende kunst bewijst zijn waarde permanent op de markt of scheidt, eenmaal aan de markt onttrokken, een nieuwe markt van toeristen die de artefacten van het verleden in het museum willen zien. Muziek en toneel bewijzen zich in de belangstelling van een publiek, dat komt kijken en luisteren. Maar wetenschappelijke tekstedities zijn niet publieksafhankelijk en blijven dode voorraad, tot ze vrijwel onopgemerkt door een enkele geïnteresseerde of door een collega-onderzoeker in de beslotenheid van een

bibliotheek of studeerkamer weer worden opengeslagen. De waarde daarvan kan niet in markttermen worden uitgedrukt en moet dus gezocht worden in een publiek belang. Dat is er wel, maar het is niet gemakkelijk objectiveerbaar, omdat het niet onmiddellijk en zeker niet algemeen gemist wordt als er niet in voorzien wordt. Het gaat hier niet om een algemeen belang van de eerste orde (schoon drinkwater, veiligheid) en zelfs niet van de tweede (brandweer) of de derde orde (onderwijs, zorg). Het werk van het Constanstijn Huygens Instituut hoort tot het publieke belang van de vierde orde: behoud van het erfgoed, beschikbaarheid voor verder onderzoek, bevestiging van nationale trots, verwerving van internationaal prestige. Dat is niet onbelangrijk en in vrijwel alle ontwikkelde samenlevingen worden er ook middelen voor beschikbaar gesteld, maar de mate waarin dat gebeurt, heeft in principe weinig te maken met de omvang van het erfgoed of de inspanning die het kost om het weer voor nieuwe generaties toegankelijk te maken. De wetenschappelijke taak kan ver verwijderd zijn van het maatschappelijke doel, maar het maatschappelijke doel is de bron van het budget. In een cultuurpolitiek zeer zelfbewust land als Frankrijk leidt dat tot andere prioriteiten dan in Nederland, waar de wetenschappelijke belangstelling meer aan zichzelf wordt overgelaten. Dat klinkt niet alleen maar positief en dat is het ook niet. Wie aan zichzelf wordt overgelaten, is wel vrij, maar al gauw ook eenzaam en onzeker. Dan nadert al gauw het moment waarop in de wat pathetische woorden van Ida Gerhardt de kans toeneemt ‘verstoten’ te worden. Niet door de groten van toen, maar door de groten van nu, hoe tijdelijk hun macht ook is. Gelukkig zijn economisch nut, publieke belangstelling of politieke opportuniteit niet de enige criteria die tellen. Het besef van de verantwoordelijkheid voor het erfgoed is inmiddels stevig verankerd in de samenleving en op de achtergrond speelt zeker ook mee dat de erkenning als ‘cultuurland’ internationaal gezien prestige oplevert. Het is net als in het internationale bedrijfsleven. Wie niet zelf als bedrijf investeert in ‘research and development’ zal ook niet kunnen profiteren van de octrooien van anderen en niet als een vooraanstaand bedrijf in de eigen branche gezien worden. Erasmus, Hugo de Groot, Antoni van Leeuwenhoek zijn dragers van het Nederlands prestige op historisch-wetenschappelijk gebied. Louis Couperus en Willem Frederik Hermans zijn in elk geval voor onszelf het bewijs dat de Nederlandse literatuur niet achterblijft bij wat elders als standaard geldt en Heila Haasse, Harry Mulisch en Cees Nooteboom slagen er als tijdgenoten in dat ook internationaal te bevestigen. Een zekere trots op het bezit van zoveel moois en goeds is ook aanwezig bij wie er zelf niet of nauwelijks kennis van neemt. Trots bezit wil getoond worden en dat is maatschappelijk gezien mede de taak van het Constanstijn Huygens Instituut.

Werelden van woorden

‘*Hen wenkt een wereld waar de groten, /de tijdelozen, voortbestaan.*’ Dat blijft de troost van de eenzame lezer. Door te spreken van ‘een wereld’ wijst Ida Gerhardt erop dat het om een andere dan de eigen wereld gaat en dus ook dat er meerdere werelden zijn. Wereld staat hier in de eerste plaats voor het bijzondere *realm* dat de vindplaats is van teksten. De groten en de tijdelozen bestaan, althans voor het Constanstijn Huygens Instituut, alleen voort als tekst. Als zodanig staan zij buiten de tijd, omdat de ooit – soms eeuwen geleden – aan het papier toevertrouwde teksten blijven zoals ze toen zijn geschreven ofgedrukt.

Papier zelf is helaas niet tijdloos en dat kan de ondergang van de tekst betekenen. Nieuw papier verdringt in boekhandels steeds sneller en in bibliotheken wat langzamer 'oud papier' en dat maakt op termijn veel teksten onvindbaar of onbereikbaar. In het ergste geval gaat met het verval van het papier ook de tekst zelf definitief teloor.

De lezer gaat onvermijdelijk wel met de tijd mee en dat kan betekenen dat teksten van vóór hun eigen tijd voor hen vaak letterlijk, maar zeker figuurlijk onleesbaar zijn geworden. Handschrift, spelling, druk en uiteraard ook taal kunnen onoverkomelijke barrières worden, maar zelfs als die hordes genomen zijn, is er vaak nog het raadsel van de betekenis en de context. Wat is het verhaal van de auteur en wat is het verhaal achter het verhaal van de auteur? Wat is daar nu nog interessant of boeiend aan? Zelfs als het een stap is geweest in een ontwikkeling waar we nu deel van uitmaken, waarom dan nog terugkijken? Als die vragen niet bevredigend beantwoord worden, zal ons in veel gevallen het lezen 'ontnomen' worden: het handschrift is onleesbaar, de taal onverstaanbaar, de context onbegrepen en de inhoud onbegrijpelijk.

Hier zitten natuurlijk ook de uitdagingen, die in het 'wenken' verborgen liggen. Ontoegankelijke gebieden intrigeren immers, gesloten grenzen willen overgestoken worden en witte plekken op de kaart netjes ingevuld. Soms is het vooral een kwestie van tijd hebben en nauwkeurig zijn, maar vaak is er toch weinig minder dan een volledig uitgeruste expeditie voor nodig om het doel te bereiken. De uitgave van de *Opera Omnia* van Erasmus vraagt een heel andere inzet dan die van het *Volledig Werk* van Willem Elsschot. Alleen al qua omvang is dat project weer niet te vergelijken met de uitgave van de *Volledige Werken* van een veelschrijver en 'zelfverzamelaar' als Willem Frederik Hermans. Zowel Hermans als Elsschot zijn dan nog schrijvers die toegankelijk zijn en snel verleiden tot 'ademloos het blad omslaan'. Dat kan op het eerste gezicht van veel van de auteurs uit andere tijden – te beginnen met Constantijn Huygens zelf – niet gezegd worden, maar ook waar de taal ons vreemd geworden is en het verhaal op zichzelf misschien niet meer of nog slechts weinigen boeit, kan de fascinatie voor het verhaal achter het verhaal des te groter zijn. Frits van Oostrom kon voor lezers van nu duidelijk maken waarom Jacob van Maerlant in zijn tijd zo'n bijzondere figuur is geweest (*Maerlants wereld*, 1996). Toch zullen maar heel weinig mensen hem gevolgd zijn in zijn tocht door diens werk. Ik las *Maerlants wereld* inderdaad ademloos uit, maar de bloemlezing *Maerlantswerk. Juweeltjes van zijn hand* (1998) was alleen leuk om door te bladeren. Zonder Van Oostroms boek zou ik zelfs dat niet gedaan hebben, al was het maar omdat ook geen uitgever zonder het succes van *Maerlants wereld* bereid zou zijn geweest tot een heruitgave van een middeleeuws encyclopedist. Onuitgegeven zou hij vanzelf onleesbaar en dus ongelezen zijn gebleven.

De wetenschapper en kenner als bemiddelaar staat tegenwoordig eerder tussen de lezer enerzijds en de persoon en leefwereld van de auteur anderzijds in dan tussen de lezer en het oeuvre zelf. Beter gezegd: naarmate de afstand in de tijd groter wordt, zal het publiek voor het geschrevene naar verhouding kleiner en voor de schrijver groter zijn. In de schrijver herkennen we vaak meer van onszelf dan in het geschrevene, alleen is het geschrevene nodig om de herkenning documentair verantwoord en met tussenkomst van de biograaf tot stand te laten komen. De historicus Luuc Kooijmans ontdekte in het nooit uitgegeven dagboek van Willem Frederik van Nassau (*Liefde in opdracht* 2000) een unieke kans om in één persoon de ons direct aansprekende spanning tussen een

modern voelend – en schrijvend! – mens, een gelovige calvinist en een opportunistische hoveling te laten zien. Kooijmans vindt, leest, vertaalt, selecteert en interpreteert. Wij lezen hem, niet Willem Frederik van Nassau. Toch hebben we het gevoel op die manier dichters bij Willem Frederik te kunnen komen, hem beter te begrijpen dan wanneer we zelf op het dagboek aangewezen zouden zijn. Tegelijkertijd is het dagboek wel de noodzakelijke voorwaarde om ons kennis te kunnen laten maken met zijn denken en voelen. Zonder het dagboek zou hij nu niet meer dan een schilderij van Gerard van Honthorst geweest zijn.

Vijftien jaar geleden blies Marita Mathijssen terecht het stof van *De brieven van De Schoolmeester* (1987), ook een man op het breukvlak van traditie en moderniteit. Zijn gedichten en brieven zijn door hun onopgesmuktheid en humor overigens ook nu nog leuk genoeg om zelfstandig gelezen te worden, maar voor bijna al zijn tijdgenoten geldt toch dat we de voorkeur geven aan de verhalen van Marita Mathijssen over wat zij gelezen heeft van en gezien heeft in hun werk. Zij slaagt er zelfs in hun idioom tot leven te brengen in gefingeerde gesprekken met negentiende-eeuwse dichters (*De geest van de dichter*, 1990). Wetenschappelijk is dat niet, maar er is veel wetenschappelijke kennis voor nodig om dat te kunnen. De antwoorden stammen uit een vrijwel onbekend verleden, de vragen zijn van nu en de combinatie boeit de lezer van vandaag.

De biografen en de bezorgers zijn de poortwachters van het literaire verleden. De toegang tot het verleden zelf, tot het denken, voelen en handelen van individuele personen, is niet noodzakelijkerwijs tekstueel van karakter. Naarmate zij zelf meer van zich hebben blootgegeven op papier en naarmate anderen meer over of aan hen geschreven hebben, kunnen wij hen ook beter kennen. Tegelijkertijd leren we via hen ook hun wereld beter kennen. Het leven in het verleden wordt als een *pars pro toto* zichtbaar in dat ene leven van een in alle opzichten goed gedocumenteerde hoofdpersoon. In mijn boekenkast stond al jaren Joan Derk Baron van der Capellen tot den Pols beroemde manifest uit 1781, *Aan het volk van Nederland*, voorzien van een goede inleiding van de herontdekkers en bezorgers W.F. Wertheim en A.H. Wertheim-Gijse Weenink (1966), maar het beeld van de man, zijn strijd en zijn leven werd toch pas echt complete – dat wil zeggen: begrijpelijk in zijn originaliteit en complexiteit – in Hella Haasses *Schaduwbeeld of Het geheim van Appeltem* (1989). De toelichting en de biografie geven mij een beter beeld van het manifest en zijn betekenis dan het manifest zelf.

De overgeblevenen en de onbezorgden

Zoveel tussenkomst van bezorgers is niet altijd nodig. Louis Couperus wordt nu al vele jaren meer gelezen dan in zijn eigen tijd, de prachtige biografie van Frédéric Baster (1987) is daar niet voor in de plaats gekomen. Ook de films en televisieseries op basis van zijn werk hebben het werk zelf niet doen vergeten. De wetenschappelijke editie van zijn oeuvre was ook als publieksuitgave een succes. Zo bestand tegen de tand des tijds is het werk van maar weinigen: in de eeuw vóór Couperus alleen nog Multatuli, in de jaren na Couperus nauwelijks iemand van de nu niet meer levenden. Niet Arthur van Schendel of Simon Vestdijk, wel nog Nescio en Elsschot, en bij de dichters: Nijhoff, Bloem, Gerhardt en voorop – en uiteindelijk misschien ook wel als enige overblijvend – Achterberg. Dat betekent niet dat het werk of de persoon van de anderen niet meer interessant is, alleen

dat er van een grote publieke belangstelling voor het werk zelf geen sprake meer is.

De meeste van hen zijn ‘onbezorgd’ en dat zal ook wel zo blijven.

Smaak en waardering kunnen veranderen, van de tachtig jaar na zijn dood is Couperus de eerste veertig jaar ook ongelezen gebleven. Voor veel van de nu nog niet vergeten, maar wel ongelezen blijvende romanschrijvers en dichters uit de twintigste eeuw lijkt eerherstel toch niet erg waarschijnlijk, met uitzondering misschien van enkele ook intellectueel belangrijke auteurs zoals Simon Vestdijk. De tijd is ook in de literatuur een zeis die alleen om bomen heen gaat. Couperus zou zichzelf niet gauw met een boom vergeleken hebben, maar hij staat inmiddels eenzaam en alleen in een kaalgeslagen landschap. Hij is absoluut ‘onze’ Thomas Mann en Marcel Proust tegelijk, maar Dickens en Zola kennen toch geen evenknie in Nederland, om van Shakespeare, Dante en Goethe maar helemaal niet te spreken. Zij zijn ook nooit eerst in onbezochte bibliotheken begraven geweest, hoefden nooit herontdekt te worden. Zij waren altijd al groot en zijn dat gebleven. Hun tijdloosheid maakt hun werk tot een toets voor iedere nieuwe generatie.

De ‘overgeblevenen’ uit de literatuur van vorige generaties hebben overigens niet veel kenmerken gemeen. Bij de romanciers is er natuurlijk het verteltalent, maar waar bij de één de emotie overheerst (Multatuli), valt bij de ander juist de ingehoudenheid op (Elschot) ofook de psychologische sensitiviteit (Couperus). Bij de dichters spreekt zowel eenvoud en helderheid nog aan (Bloem, Nijhoff) als gedragenheid (Gerhardt) of zangerigheid (Achterberg). Het is duidelijk dat aansprekendheid niet in één register valt onder te brengen. Kwaliteit is alleen in zoverre een onderscheidend kenmerk, dat het bijna per definitie al het werk omvat dat ook latere generaties nog weet aan te spreken. Tijdloosheid is een bewijs van klasse, dat nooit voorspeld kan worden. Het blijft afwachten, maar uiteraard is het kwaliteitsbegrip ruimer dan houdbaarheid in de tijd. Van veel van wat niet meer spontaan gelezen wordt, wordt door kenners juist betreurd dat de bijzondere kwaliteiten ervan kennelijk niet meer gezien of geapprecieerd worden. Het specifieke karakter van de kwaliteiten vraagt dan wel om een uitleg, die, als het goed is, tevens een verklaring geeft voor het feit dat de belangstelling voor het betreffende werk of de betreffende auteur inmiddels zo klein geworden is.

Sommige elementen ontbreken overigens opvallend in het werk van de overgeblevenen en dat maakt hen misschien zowel tot *rarae aves* in hun eigen tijd als aantrekkelijk in onze tijd. De in de eindnegentiende en twintigste-eeuwse literatuur zo overheersende evocatie van een inmiddels verdwenen en vaak zowel somber als sober Nederland – arm of op zijn minst zuinig, streng en formeel in de dagelijkse omgang, sterk bepaald door godsdienst en standsbewustzijn, beheerst door seksuele taboes en met een opmerkelijk gebrek aan levensvreugde – is wel heel ver verwijderd van de huidige levensstijl. In het werk van de overgeblevenen is dit register van niet-aansprekendheid minder dominant aanwezig. Het speelt geen rol of het is nu juist waar de hoofdpersonen aan proberen te ontsnappen. Inmiddels mag ook wel de vraag gesteld worden of een van de historisch meest dominante trekken van de Nederlandse cultuur – godsdienst en moraal als het gist van de Nederlandse literatuur, tot ver in de twintigste eeuw – ook niet de eerste bron van vervreemding is geworden. Dat zal niet alleen maar sterker worden door de voortgaande secularisatie – meer dan de helft van de Nederlanders heeft geen enkele religieuze binding meer en is ook meestal niet meer met religie opgevoed – maar ook door de snelle

groei van het aantal allochtonen. In de grote steden is de jongste generatie voor meer dan de helft allochtoon en de islam is inmiddels wat het aantal echte gelovigen betreft al op weg de tweede godsdienst van Nederland te worden, nog vóór de gereformeerden en de hervormden. Van een gemeenschappelijk sociaal en cultureel verleden kan steeds minder gesproken worden.

Eerder heeft zich een vergelijkbaar probleem al voorgedaan met betrekking tot de Griekse en Romeinse mythologie. Niemand gaat er nog vanuit dat kennis daarvan tot de algemene intellectuele bagage behoort, maar inmiddels kan dat ook niet meer van de Bijbelse geschiedenis en van de katholieke heiligenlevens verondersteld worden. Het verschil is wel dat de Griekse en Romeinse mythologie en geschiedenis altijd al alleen bekend waren bij een kleine bovenlaag van de bevolking en nooit een grote rol hebben gespeeld in het alledaagse of persoonlijke leven. Kunstenaars en geleerden lieten zich er door inspireren, maar men ‘geloofde’ er natuurlijk niet in. Het was een spel met beelden en metaforen. Dat is in het geval van het christendom toch anders, de verinnerlijking daarvan is heel ver gegaan en het is precies dat aspect waarvan we nu definitief vervreemd raken. Er zal dus steeds meer uitleg nodig zijn om duidelijk te maken dat ‘andere tijden’ toch grotendeels geleefd werden door ‘dezelfde mensen’. Dat besef maakt verbondenheid met mensen uit het verleden en zelfs inleving in hun tijd mogelijk, maar het versterkt ook het besef te leven in een wereld waarin de historische verklaring van verandering als een bijzondere vorm van causaliteit geldt. Zonder dat inzicht blijft het verleden een gesloten boek, ook al ligt het opengeslagen.

Een klein land met veel verleden

Ruim vijftig jaar geleden beschikte Nederland enige tijd over twee ministers van Buitenlandse Zaken. Op een kritische vraag uit de Tweede Kamer waarom een klein land als Nederland maar liefst twee van zulke bewindslieden moest hebben, antwoordde de toen nog tweede minister, Joseph Luns: ‘Omdat een klein land veel buitenland heeft.’ Heel gevat, maar met meer recht en relevantie kan gezegd worden dat Nederland een klein land is met opvallend veel verleden, ten dele ook een groot verleden. Het verleden is niet alleen een chronologisch verhaal van gebeurtenissen achter ons, maar ook een fysiek aanwezig kader waarbinnen het dagelijks leven zich nu voltrekt. Nederland heeft een grotendeels door menselijk ingrijpen tot stand gekomen en veranderd landschap, zeer veel historische gebouwen en stadskernen, veel musea en een ononderbroken gedocumenteerde geschiedenis van ruim duizend jaar. Zo oud zijn ook de eerste teksten in het Nederlands, dat bij alle verschillen met onze taal nu toch nog opvallend herkenbaar en verstaanbaar blijft in zijn levendigheid en directheid.

Direct zichtbaar en voelbaar – en dat is al eeuwen zo – is de contemporaine beïnvloeding van buitenaf in de mode, de muziek en de media. Naast deze horizontale openheid voor de buitenwereld, nu gedomineerd door de Verenigde Staten (vroeger door Italië en Frankrijk, daarna door Duitsland en Engeland), is er de verticale gebondenheid aan en verworteling in het eigen verleden. Daarin liggen de mechanismen verborgen die de horizontale (eigentijdse) invloeden van buitenaf ‘vernederlandsen’. Er verandert veel en snel, maar dat is geen bedreiging voor de stabiliteit van de persoonlijke en sociale identiteit, zolang de verticale (historische) stabilisatoren hun werk kunnen doen.

Culturen, zeker van relatief open landen als Nederland, staan minder vijandig tegenover vreemde elementen dan veel van de min of meer officiële bewakers van de cultuur als symbool van de nationale identiteit prettig vinden. Wat als vreemd binnenkomt, wordt juist opvallend snel eigen gemaakt en waar nodig ook aangepast aan de kernwaarden en de vaste stijlprincipes van de oorspronkelijke cultuur. Een *reggae sound* onder een Limburgse liedtekst is niet vreemd, het is in dubbel opzicht juist heel vertrouwd – het warme idioom van de moedertaal gecombineerd met het aansprekende ritme van de muziek van de eigen tijd. Engels – de taal van de popmuziek – en Limburgs – in dit geval de taal van de musicus – liggen qua emotionele belevings- en uitdrukkingswaarde dicht bij elkaar dan Nederlands en Engels. Wat nieuw, ongewoon en vooral vreemd en niet eigen lijkt, is voor een volgende generatie alweer volstrekt vanzelfsprekend en deel van het eigen idioom. Zo konden Bach en Beethoven ‘Japanse’ componisten worden en de rijsttafel Nederlands nationale gerecht. Culturele identiteit is een kwestie van tijd, niet van oorspronkelijkheid en zeker niet van zuiverheid.

Cultuur verandert en maakt het vreemde tot het eigene. Geschiedenis wordt geschreven en weer herschreven om haar met de tijd meegaand eigen te laten blijven. Natuurlijk is er het verlangen om zo goed en precies mogelijk in kaart te brengen wat er in het verleden is gebeurd en hoe het leven in al zijn facetten er toen uitzag. Dat past bij een samenleving die wetenschappelijke objectiviteit hoog in het vaandel heeft staan en van alles de waarheid wil weten. *La volonté desavoir* zag Michel Foucault (1976) als een typisch kenmerk van de moderne samenleving en als mechanisme van controle, ook in de sociale en culturele zin. De wil om ook het verleden te kennen heeft ten dele een autonoom karakter gekregen, maar ontleent zijn maatschappelijke zin toch voor een belangrijk deel aan het verlangen om door middel van het verleden een beter zicht op onszelf te krijgen. Dat kan op twee manieren: allereerst door het zichtbaar maken van de historische ontwikkeling die in ons toekomst wordt, maar ook door te laten zien hoe anders het leven vroeger was en tegelijk hoezeer mensen hetzelfde zijn gebleven. Als kennisgebied is de geschiedenis interessanter dan de toekomst. Het streven naar de goede, hemelse bestemming – de drijfveer bij uitstek in de geschiedenis en de cultuur van het Westen – heeft plaatsgemaakt voor het zoeken naar de afstamming, ook vanuit de impliciete hoop dat er niet alleen een waarheid is over de oorsprong, maar dat in die oorsprong ook de waarheid over onszelf ligt. Dat klinkt ook door in het literair-historische en tekstkritische onderzoek: het gaat om de oorspronkelijke tekst, de nietgecorrumpeerde versie die het dichtst bij de auteur staat, de oerversie, zelfs de eerste druk. In de schilderkunst zien we dat terug in de wens om in atelierwerk toch de hand van de meester te kunnen onderscheiden, ook waar dat voor de meester zelf helemaal geen criterium is geweest. Echtheid, authenticiteit en oorspronkelijkheid zijn de criteria bij uitstek geworden, een bewijs ook van de grote, maar historisch toch zeer discutabele betekenis die wij toekennen aan individualiteit en persoonlijkheid.

In de negentiende eeuw werd het verleden als vaderlandse geschiedenis dienstbaar gemaakt aan het streven naar een bijzondere nationale identiteit. Dat is in belangrijke mate gelukt – de Nederlanders zijn steeds Nederlandser geworden – en dus hoeft dat niet meer zoveel nadruk te krijgen. *Nederland's geestesmerk*, zoals Huizinga het in 1935 al noemde, heeft ons collectief gevormd. In de negentiende eeuw meer dan in de zeventiende,

toen groeide wat latere generaties als zo eigen aan het Nederlandse volkskarakter, in minder beladen termen als zo typisch voor de Nederlandse identiteit zijn gaan beschouwen. De negentiende eeuw nam een voorbeeld aan een geschiedenis die ze in belangrijke mate zelf schiep. Het verleden was een permanente kritiek op het heden. Anders dan nu, waarin het heden steeds kritischer terugkijkt naar het verleden als de oorzaak van de huidige problemen.

De historische aandacht op zich is nu verschoven van identiteit naar identificatie: we willen de mensen uit het verleden beter leren kennen om zo te zien op welke punten zij en wij van elkaar verschillen en met elkaar overeenkomen. Wat zijn de antropologische en psychologische constanten en variabelen? Leven wij anders of zijn wij anders? Het zijn vragen die alleen beantwoord kunnen worden door de anderen op het spoor te komen en in hun spoor te volgen. Teksten vervullen daarin een hoofdrol, al is het mooi wanneer er ook afbeeldingen, voorwerpen, gebouwen en plaatsen zijn die het mogelijk maken ons voor te stellen hoe het is geweest. Soms is er niet meer dan context en dan wordt het moeilijk. Alle verhalen over Rembrandt als persoon zijn weinig meer dan verzinsels, omdat hij nooit iets over zichzelf verteld heeft en ook tijdgenoten niet al te veel persoonlijk over hem te vertellen hebben. Zelfs Constanstijn Huygens niet, hoewel die hem bezocht heeft en namens de stadhouder opdrachten gaf.

Wat er van Rembrandt werkelijk bekend is geeft weinig aanleiding om zijn werk als een spiegel van een aantrekkelijke persoonlijkheid te zien (Schwartz, *Rembrandt*, 1984). Zelfs zijn zelfportretten blijken niet de neerslag van psychologisch zelfonderzoek, ook al menen wij daarin een tragische autobiografie te kunnen lezen. Dat hoeft overigens niet ten onrechte zijn, zolang we maar niet uitgaan van het idee dat het ook Rembrandts bedoeling was zijn zelfportretten als een psychologische autobiografie in verf te presenteren. Wetenschappelijk onderzoek maakt Rembrandt nu langzaam maar zeker vrij van de romantische klimop die meer dan een eeuw lang het zicht op zijn werk belemmerd heeft. Zijn oeuvre wordt kleiner en hij zelf gewoner, maar zijn reputatie lijdt daar allerminst onder. De emotionele, esthetische en historische waardering voor zijn werk worden uit hun onderlinge verstrengeling losgemaakt. Ze komen op zichzelf te staan.

Tussen pantheon en museum

De bekoring van grote namen en figuren blijft. Zij zijn de helden en voorbeelden van latere generaties, de ijkpunten in de geschiedenis en tegelijk ook de referentiepunten van nationale trots. Net zoals de prestaties van individuele topsporters als gemeenschappelijke overwinningen gevierd worden, als bewijs van de kracht van een volk, zo worden de grote vorsten, kunstenaars en geleerden uit het verleden gezien als bewijs van de kwaliteit van een hele natie. Iedere aristocraat weet dat de gratie van een hoge geboorte ook een verplichting inhoudt van ‘hoogstaand’ gedrag. *Noblesse oblige*. Dat geldt ook voor de landen die, bij de gratie van de historische prestaties die onder hun vlag werden verricht, weten tot een elite te behoren die een opdracht in de wereld te vervullen heeft. Vandaar ook de historisch unieke schaamte van nieuwe generaties voor de fouten en misdaden van eerdere generaties: voor een koloniale geschiedenis van geweld en slavenhandel, voor een politiek systeem dat volkerenmoord tot zijn programma heeft gemaakt, voor de verdrukking van de oorspronkelijke bevolking van een immigratieland. Lees hier

achtereenvolgens Nederland, Duitsland en Australië, en besef hoe dwingend het verleden kan zijn.

Collectieve schaamte over wat in het verleden in en door de eigen natie verkeerd is gedaan, is een relatief nieuw verschijnsel. Ouder en psychologisch gemakkelijker is de neiging om als collectief te genieten van de prestaties en de roem van grote tijdgenoten of historische figuren. Het is een vorm van aristocratisering van de eigen 'stam', een vorm van zelfverheffing van de groep als geheel, een democratisering ook van klasse en kwaliteit. Wie nu in Zundert woont, mag trots zijn op Vincent van Gogh, die daar toevallig geboren is. Het talent van de populairste van alle grote schilders geeft kleur aan ieder wiegie dat dicht bij het zijne heeft gestaan. Rotterdam heeft nu meer met Erasmus dan Erasmus ooit met Rotterdam. De stad siert zich met zijn intellectuele grootheid en ziet zich als de erfgenaam van zijn humanisme. Couperus is Den Haag, al vond hij het er vreselijk en was het overgrote deel van de Haagse bevolking in sociaal opzicht mijlenver van hem verwijderd. Helden en kampioenen trekken niet alleen de aandacht door hun talent of prestaties, zij verbijzonderen die ook tot een specifieke kwaliteit en maken dat bijzondere dan weer tot kenmerk van hun hele omgeving. Nederland is in de ogen van de wereld eerst en vooral het land van de grote schilders en – het is niet anders – de grote voetballers, niet van de grote schrijvers of componisten. Die eer komt andere landen toe, maar een beetje schilder zijn we toch allemaal wel en ook onze schrijvers blijken over een opvallende neiging tot schilderachtigheid te beschikken.

De wereldranglijst is niet het enige criterium. Binnen Nederland zijn er eigen ranglijsten, bestaat er op elk gebied van kunst, sport en wetenschap een eigen pantheon van helden. Het Constanstijn Huygens Instituut is de curator van het pantheon, dat de laatste verblijfplaats is van onze literaire en intellectuele helden en kampioenen. De taak van het Constanstijn Huygens Instituut is te voorkomen dat de laatste verblijfplaats ook een definitieve rustplaats wordt, een plaats van vergetelheid. Dat is in het pantheon van de teksten een dwingendere en moeizamere opdracht dan in het pantheon van de schilders, beeldhouwers en architecten. Veel van hun werk is nog altijd onze omgeving, verwerfbaar op een markt van unieke kunstwerken of te bezichtigen in musea. De rangorde in het pantheon kan natuurlijk wel veranderen, zeker ook dankzij de resultaten van wetenschappelijk onderzoek, maar vooral toch als gevolg van een verandering van smaak bij het publiek. Teksten uit het verleden hebben het moeilijker en gemakkelijker tegelijk. Gemakkelijker, omdat ze in principe geen unieke kunstwerken zijn, maar relatief simpel reproduceerbare eenheden. Moeilijker, omdat ondanks alles de beeldtaal van het verleden ons vertrouwd is dan de schrijf- en denktaal en bovendien de snelle blik van de museumbezoeker niet volstaat om een eerste indruk van het geheel te krijgen. Het oog van de kijker naar kunst wil bekoord worden en dat gebeurt snel of niet. Het oog van de lezer van teksten is een instrument dat gebruikt moet worden. Dat gaat langzaam, en of het lonend was blijkt pas ná de inspanning.

Musea laten bezoekers niet alles zien, de ontspanning zou dan te veel inspanning worden. Wat op zaal hangt of staat, is meestal een scherpe selectie uit de depots. Tentoonstellingen zijn de standaardvorm geworden, waarin de aandacht van het publiek gevraagd wordt voor één bepaalde kunstenaar, een stijl of een thema. Het Constanstijn Huygens Instituut heeft een nationale – en ten dele internationale – museumfunctie

voor teksten. Niet in de zin van het Letterkundig Museum, waar de persoon van de literator en de tekst als object centraal staan, maar in de veel ruimere zin van het collectioneren, het archiveren, het conserveren en het redigeren van teksten op een wijze die hen weer toegankelijk maakt voor kennisneming en verdere studie. Het Constanstijn Huygens Instituut maakt draagbare musea: de tekst bij u thuis, completer dan de auteur zijn eigen werk ooit gekend heeft, perfecter dan elke eerdere editie, bevrijd van alle corrupties uit het verleden, controleerbaar tot in elk detail en toegankelijk gemaakt voor een eigentijds en toekomstig publiek. Het uiteindelijke doel is restauratie van de oorspronkelijke tekst in een context van modern gebruik. Dat laatste betekent dat de tekst ook toegankelijk moet zijn voor de niet-tijdgenoten van de schrijver: de tekst moet door hen gelezen kunnen worden en kunnen worden begrepen conform de bedoelingen van de schrijver. En dat houdt weer een bijzondere opdracht in voor de bezorger van de tekst. Wie was de schrijver, wat bedoelt hij precies, waar verwijst hij naar? Er is ook het probleem van de geschiedenis van de tekst of de teksten. Wat is daarmee gebeurd in de loop van de tijd? Wat is er verdwenen, wat bijgekomen? Wat is er bijzonder aan de vorm van de tekst? Ten slotte kan er ook nog het probleem van de taal zijn, als de tekst in een idioom, dialect of taal is geschreven die voor dezelfde deskundige lezer van vandaag niet meer toegankelijk is. Bij Constanstijn Huygens zelf strijden het Nederlands en het Latijn om de eer het moeilijkst toegankelijk te zijn.

Alleen wat echt is, telt en blijft

Het heeft niet alleen met de verwetenschappelijking van ook het culturele bedrijf te maken dat er op veel gebieden een toenemende hang is naar authenticiteit. De eerste versie en de eigen hand van de meester zijn voor ons belangrijkere criteria van kwaliteit geworden dan voor de auteur van het werk zelf. Tegelijkertijd willen we het ‘genie’ ook in zijn volledigheid in kaart brengen. Expertise culmineert in eerste instantie in de vaststelling van het oeuvre, in tweede instantie in de restauratie van het oeuvre in zijn oorspronkelijke glans en in de derde plaats in de interpretatie en uitleg van het oeuvre in de context van de eigen tijd en de persoon van de auteur. Dat is allemaal specialistenwerk geworden en dat wordt het ook steeds meer. Dat geldt voor het Rembrandt Research Project niet anders dan voor de brieven van Vincent van Gogh of de poëtica van Vossius. De liefhebber van literatuur zal tot zijn verbijstering merken dat in de editie van het Constanstijn Huygens Instituut de duizend gedichten van Gerrit Achterberg, in één mooie band bijeengebracht, gevolgd worden door drie banden commentaar en annotatie. Bij elkaar is dat nog eens tweeduizend bladzijden. Hoe ver moet je daarin gaan? Wie wil dat allemaal weten en wie gaat dat nog lezen? Daar is geen beter antwoord op te geven dan te stellen dat het foute vragen zijn. Het gaat hier niet om de lezer in de gewone zin van het woord, het gaat om de schrijver en het geschrevene. Het geschrevene maakt ook de schrijver belangrijk en tot een object van nader onderzoek waar het zijn leven, zijn omgeving en zijn invloed betreft. Wanneer ‘zijn werk’ geaccepteerd is als deel van de canon krijgt het de status van een monument dat behouden moet blijven. Daar hoort een nauwkeurige ‘opmeting’, een reconstructie van de ‘bouwgeschiedenis’ en eventueel een ‘restauratie’ bij. Ik formuleer het met opzet zo, omdat dit al meer dan een eeuw de praktijk is als het gaat om belangrijke historische bouwwerken. Kerken, kastelen,

kloosters, pakhuizen en waaggebouwen hebben hun oorspronkelijke betekenis en functie helemaal of grotendeels verloren. Toch worden ze als bouwsubstantie met veel zorg en ten koste van veel geld in stand gehouden.

De situatie van historische teksten is uiteraard toch anders en dat geldt ook in vergelijking met bijvoorbeeld beeldende kunst of muziek. Het bijzondere van bijvoorbeeld de historische muziekpraktijk (het spelen van muziek uit de zestiende tot de negentiende eeuw op oorspronkelijke instrumenten) is dat er een groot en groeiend publiek is. De oren zijn weer opengegaan voor vergeten muziek en onbespeelde instrumenten. Schilderijen en beelden uit andere tijden vertegenwoordigen een soms buitengewoon hoge handelswaarde en alleen al het Van Gogh Museum trekt ieder jaar 1,5 miljoen bezoekers uit de hele wereld. De grote bouwwerken uit het verleden zijn deel van onze omgeving geworden, we vinden ze mooi of indrukwekkend, maar zijn vooral aan ze gehecht. In een stad als Utrecht wordt nooit hoger dan de Dom gebouwd en de zichtassen op de Dom worden met zorg vrijgehouden. De Domtoren is het symbool voor de identiteit van de steden zijn inwoners.

Historische teksten en de bijbehorende tekstedities halen dat allemaal niet, al zou Achterberg wat dat betreft in de Nederlandse literatuur nog de hoogste ogen gooien. Van hem en enkele anderen afgezien is de publieke belangstelling voor historische teksten klein tot zeer klein. Dat is ook terug te zien in de middelen die ervoor ter beschikking staan. Die zijn beperkt, veel beperkter dan voor musea (en kunstgeschiedenis), klassieke muziek (en conservatoria) of oude gebouwen (en monumentenzorg) beschikbaar zijn. Vanuit het vakgebied gezien natuurlijk te weinig, maar toch altijd voldoende om het literaire erfgoed stap voor stap beschikbaar te krijgen en continuïteit in de beoefening van de verschillende disciplines te houden. Niet veel mensen kunnen oude handschriften in middeleeuws Latijn lezen, maar altijd nog net genoeg om te zorgen dat die vaardigheid weer aan volgende generaties kan worden overgedragen. Dat klinkt een beetje treurig, maar het is juist zo aardig, omdat het betekent dat er in elke generatie weer een paar studenten zijn die het leuk vinden om zich te verdiepen in het ontraadselen van buitengewoon ingewikkelde problemen, die, tot zij ze hebben opgelost, ook echt alleen voor hen bestaan. Zij willen 'eenzaam wezen', om Ida Gerhardt te parafraseren, en zij zullen altijd zeldzaam blijven.

Zo geformuleerd komt het toch weer iets te dicht bij een eigenaardige hobby, uitgeoefend op kosten van de gemeenschap. Het is meer dan dat: de teksteditie zit economisch tussen een *merit good* en een collectief goed in. Het voor iedere geïnteresseerde verkrijgbare eindproduct, het boek, is een *merit good*, betaalbaar gehouden door een subsidie van de overheid. Het Constanstijn Huygens Instituut zelf is een collectief goed, dat op zichzelf een waarde heeft. Toch is er hier ook nog sprake van een toegevoegde waarde, die op het niveau van de collectiviteit ligt. Wetenschappelijke en historische tekstedities zijn onmiskenbaar de adelsbrieven van de nationale cultuur. Er bestaat in Nederland een zekere frustratie over het gebrek aan internationale erkenning van 'onze' schrijvers en denkers. Het uitblijven van een Nobelprijs voor de literatuur voor een Nederlandstalige auteur geldt als het steeds pijnlijker bewijs daarvoor. Grotius en Erasmus hebben hun weg gevonden naar de literaire almanak van Gotha, op nationaal niveau is er een adelsboekje dat naar Nederlandse opvatting in internationale vergelijking niet onderdoet

voor wat in andere taalgebieden aan literatuur wordt gepresteerd. De wetenschappelijke bewerking van het literaire erfgoed is een logisch uitvloeisel van een nationaal cultuurbeleid, dat een integrale pretentie heeft, dat wil zeggen op alle onderdelen van de cultuur betrekking heeft. Literatuur hoort er gewoon bij en het enige probleem is eigenlijk dat Nederland op twee andere cultuurgebieden – schilderkunst en architectuur – toevaltig internationaal een positie inneemt die ver uitgaat boven wat van een relatief klein land verwacht mag worden. Dat plaatst de muziek en de literatuur in de schaduw, waar ze op zichzelf gezien op zijn minst een lichte zon verdiend zouden hebben. Het Constanstijn Huygens Instituut haalt uit de schaduw wat literair en intellectueel de moeite van het uitlichten en toelichten waard is. Dat is mooi werk.

Het doden van dieren: een sociologische visie op wat sociaal kan en a-sociaal is geworden*

Er is maar één faculteit diergeneeskunde in Nederland en die maakt deel uit van de Universiteit Utrecht. In mijn tijd als hoogleraar klinische psychologie en later als decaan van de Netherlands school of Public Health kwam ik in contact met collega's van de faculteit diergeneeskunde. Zij werden in toenemende mate geconfronteerd met de maatschappelijke gevolgen van intensieve veehouderij (epidemieën van zoönosen), maar ook met een toenemende bemoeienis van groepen in de samenleving – en na 2000 ook in de politiek in de vorm van de Partij voor de Dieren – met de gerechtvaardigheid van het gebruik van dierlijke producten. Ook merkten zij een verandering in de houding ten opzichte van dieren, lang voordat een aangespoelde bultrug voorzien van de naam Johannes – het was overigens een vrouwtje – tot een bron van emoties en zelfs agressie tegen hulpverleners werd.

Sociologen en dieren

De belangstelling voor het dier is in de sociologie altijd klein geweest. Voor een socioloog is dat ook zo vanzelfsprekend dat dit hem niet eerder opvalt dan wanneer hij wordt gevraagd na te denken over de sociologie van het dier en meer in het bijzonder nog over de sociologie van het doden van dieren. Het past bij de aard van het vak om dan niet onmiddellijk daarmee te beginnen, maar eerst de vraag te beantwoorden waarom die aandacht in alle opzichten zo beperkt is gebleven.

Het antwoord op die vraag moet gezocht worden in de geschiedenis van het vak en in de aard van het object van de eerste belangstelling van sociologen. Hoewel het niet moeilijk is de sociologie een geschiedenis tot in de oudheid te geven, begint het vak zich toch pas in het begin van de negentiende eeuw te ontwikkelen. Ruim vóór Darwin en dat verklaart meteen waarom niemand er in de nadagen van de Verlichting ook maar aan gedacht zal hebben de dieren te betrekken in het denken over het sociale leven en de organisatievormen die mensen in de loop van de geschiedenis bedacht en gemaakt hebben, of beter gezegd, samen en onbewust met elkaar gemaakt hebben en vervolgens individueel en bewust zijn gaan overdenken. Kan het ook anders? Is het zo goed? Zou het beter kunnen?

Dieren hadden in dat discours geen plaats, nu nog niet eigenlijk. Zelfs toen Darwins theorieën over de principes van de evolutie ook in de sociologie en in de sociale filosofie ingang hadden gevonden, werden ze niet gebruikt om het gemeenschappelijke van mens en dier te laten zien en empirisch te onderzoeken, maar als metafoor om verschillen in succes en ontwikkelingsniveau tussen mensen, samenlevingen en culturen te kunnen begrijpen.

* In: P.A. Koolmees, J.M. Swabe en L.J.E. Rutgers (red.) (2003). *Het doden van dieren. Maatschappelijke en ethische aspecten*, p. 23-30. Wageningen: Wageningen Academic Publishers.

Alles wees er immers op dat de wetten van de natuur of een analogon daarvan ook in de samenleving werkzaam zouden zijn. Latere sociologen verzetten zich tegen dit determinisme en probeerden juist het eigene van het sociale leven te laten zien. Mensen worden wel gevormd door hun omgeving en kunnen zich daar ook niet werkelijk aan onttrekken, maar ze worden er toch niet helemaal door bepaald. Alleen, gezamenlijk en tegen elkaar in veranderen ze ook weer hun omgeving en daarmee zichzelf en hun nakomelingen. Wie de jaren zestig van de vorige eeuw bewust heeft meegemaakt, zal altijd het gevoel houden dat hij of zij toen in korte tijd ook zelf heel sterk veranderd is. Veel mensen hebben dat gevoel ook in deze tijd weer, al weten ze nu veel minder zeker wat de verandering precies inhoudt en zijn ze er niet altijd blij mee.

Sociologen zijn in het algemeen niet geïnteresseerd in de materiële aspecten van het menszijn – de biologie, het lichaam – maar juist in de immateriële, de wereld van de symbolen en instituties, van taal en cultuur, van organisaties en relaties. Een bijzondere benadering als de sociobiologie kon zich pas ontwikkelen toen het inzicht doorbrak dat de materiële kant wel degelijk ook invloed heeft op de immateriële kant. Niet alles is denkbaar en zeker niet alles wat denkbaar is, is ook 'dierbaar' in de zin van aantrekkelijk of zelfs maar maakbaar.

De sociobiologie heeft overigens niet veel te maken met de sociologie van het dier of van het doden van dieren. De sociologie van het dier is immers niet geïnteresseerd in het dier zelf of in de mogelijkheden van dieren onderling sociaal gedrag te vertonen (dat is diersociologie), maar in de wijze waarop mensen naar dieren kijken, en eventueel op grond van de betekenis die ze aan dieren toekennen, hun handelen ten opzichte van dieren vormgeven. Soms zal dat betekenen dat ze een dier gemakkelijk en snel zullen doden – of dat door anderen laten doen – soms ook zal alleen de gedachte daaraan al onverdraaglijk zijn. Het dier is hun dan lief geworden. Hoe het dier dat allemaal beleeft, weten we niet, zelfs niet van de dieren die ons het meest nabij zijn. Dat zijn niet de apen, maar de honden die al 15.000 jaar de trouwe begeleiders van de mens zijn en steeds meer ook leverbaar met door de koper gewenste karaktertrekken. De sociologie van dieren is een verhaal van mensen over de verhouding van mensen tot dieren. Het is het verhaal van de veranderende omgang met dieren en van de veranderende opvattingen over dieren en hun recht van bestaan. Het is daarmee vooral ook een verhaal over hoe mensen zichzelf zien en wat zij in hun leven en in de samenleving belangrijk vinden.

De Chinese dierenencyclopedie van de Nederlanders

Hoe kijkt een Nederlander of een Nederlands gezin van nu naar dieren? Zij classificeren dieren op een manier die in het dagelijkse leven heel effectief en efficiënt is, maar niets te maken heeft met een wetenschappelijke taxonomie of met de kenmerken van dieren zelf. De classificatie van leken is ook niet compleet, niet consistent en zelfs niet uitsluitend: dieren kunnen afhankelijk van de omstandigheden – van wie ze zijn, waar ze zich bevinden – in het ene of het andere hokje terechtkomen. Het meest algemene indelingscriterium is dat van de 'nabijheid' in de ruimste zin van het woord: fysiek nabij, als soort dicht bij de mens, erg aaibaar of aardig, sterk aanwezig in onze gedachten, eventueel ook ons bezit. Het resultaat van een classificatie op dit criterium is iets dat wel bekendstaat als een 'Chinese encyclopedie', waarin dieren geordend worden afhankelijk van de vraag

of ze van de keizer zijn, gegeten kunnen worden, vleugels hebben, uit Japan komen of hun eieren in de steek laten. Ik noem maar wat en ik doe dat op gezag van de grote Zuid-Amerikaanse schrijver J.L. Borges, bij wie ik ooit – maar ik weet niet meer waar – zo'n indeling tegenkwam.

Zonder onderzoek, maar wel op basis van veel alledaagse waarnemingen in de samenleving waar ik zelf deel van uitmaak, kom ik tot de volgende sociologische indeling van dieren, die – ik benadruk dat nog maar eens – niet te maken heeft met de objectieve kenmerken van dieren. Het is een sociale en historisch bepaalde indeling, die anders is dan honderd of vijfhonderd jaar geleden.

1. Onze eigen dieren

De eigen huisdieren, de hond, de kat, het konijn, de cavia, de goudvis, de kanarie, soms zelfs de pony of het paard en in een enkel excentriek geval de python. Zeker voor de echte gezelschapsdieren – maar die aanduiding is nogal subjectief, zoals iedere dierenarts weet – geldt wat mijn Amerikaanse nichtje eens over haar Jack Russel zei: 'Jack is not a pet, he is a member of the family'. Niemand vindt het meer vreemd om op het naamplaatje aan de voordeur de naam van hond of kat tegen te komen, familiefoto's zijn zonder huisdier niet compleet en de schoothondjes van Pim Fortuijn zijn onder de naam Kenneth en Carla Fortuijn nationale idolen geworden. Op zijn staatsfoto in het trapenhuis van Hotel des Indes leken ze bijna als cadeautjes aan het Nederlandse volk over de rand van de lijst heen getild te worden.

Voor huisdieren wordt goed gezorgd en de sociale status of minstens de sociale ambitie van een huishouden of baasje is heel goed af te lezen aan het huisdier. Humor rond huisdieren bestaat voor een belangrijk deel uit het laten zien van een mismatch tussen dier en baasje of juist uit een overmaat aan gelijkenis. Intuïtief weet iedereen dat en het leidde ooit tot de mooie laatste stelling bij een proefschrift: 'Het feit dat een gevaarlijke hond meestal vergezeld is van zijn baas, is zelden een geruststelling'.

Huisdieren zijn niet zo maar inwisselbaar, soms zelfs helemaal nooit, en de emotionele gehechtheid aan hond of kat kan gemakkelijk die aan mensen overtreffen, omdat honden en katten geen ambivalenties kennen. Het is niet zonder betekenis dat mensen die door hun positie nooit zeker zijn van de werkelijke toegenegenheid van anderen – royalty, miljonairs, filmsterren – vaak buitengewoon gehecht zijn aan hun dieren. Die vleien niet, althans zij behandelen hun rijke, machtige of mooie baasje niet anders dan huisdieren doen van baasjes die wat minder door het lot bedeed zijn. Ze willen voedsel, veiligheid en aandacht. Daarvoor betalen ze met wat het baasje interpreteert als vriendschap en aanhankelijkheid. 'Onze eigen dieren' worden individuen buiten hun soort, het worden personen met een naam en een karakter. Ze verwerven een status die de soort als zodanig niet kan opeisen, al straalt de hoge waardering voor het dier als individu wel af op de soort. Het eten van hond is in de westerse cultuur nauwelijks minder erg dan cannibalisme, het gebruiken van honden als trekdieren is allang verboden en zelfs de 'chien méchant' is op zijn retour. Hij werd te 'honds' behandeld en dat strekte zijn baas niet tot eer. Het mishandelen en doden van huisdieren kan zelfs strafbaar zijn.

Huisdieren worden niet gedood, er wordt hoogstens euthanasie op bedreven. In principe worden huisdieren begraven en kinderen leren het begrafenisritueel en het rouwgevoel

via de dood van hun huisdieren, meestal lang voor de dood van familieleden in hun leven komt. Voor zover dat al plaatsvindt als ze nog kind zijn, wordt dat vaak zorgvuldig van hen weggehouden. Als dieren voor hun baasjes personen worden, worden ze ook behandeld zoals hun baasjes voor zichzelf gepast zouden vinden. Ze krijgen eten dat naar de smaak van de baas is en ook op diens portemonnee afgestemd, er is voor hen een eigen systeem van gezondheidszorg en een hele industrie die zich met hun comfort, welbevinden en plezier bezighoudt. Er zijn begraafplaatsen voor dieren en soms zal de eigenaar zijn huisdier ook in opgezette vorm bij zich willen houden. Zo ver gaan mensen ten opzichte van elkaar nog niet, maar dat komt omdat mensen geen eigenaar van anderen mogen zijn. Het verlangen als een huisdier bezit te kunnen zijn van een ander, is een typisch pornografisch thema, zoals het verlangen een ander op die manier te bezitten een thema is in de suspense literatuur. Afhankelijkheid en afhankelijkheid kan seksueel opwindend zijn, vernedering en onderwerping is met spanning verbonden

2. De dieren van anderen

Meestal zijn dit ook huis- en gezelschapsdieren, maar we hoeven er niet dol op te zijn. Soms zijn ze gevaarlijk of onberekenbaar, vaker hinderlijk door lawaai, aantal of geur. Tegen dieren kunnen bij overlast gemakkelijker maatregelen genomen worden dan tegen mensen, al kan dit wel tot eeuwige vijandschap tussen burens en familieleden leiden. 'Anderen' gebruiken hun huisdieren vaak als toets voor de betrouwbaarheid, vriendelijkheid en echtheid van wie hun huis binnenkomt. Het is toegestaan bang te zijn voor honden en katten, beter nog is het allergisch te zijn voor hun haren, maar de vriendschap komt onder grote druk te staan als men juist met het huisdier van vriend of vriendin op slechte voet staat. Het dier 'staat' letterlijk en figuurlijk voor zijn baas.

3. Leuke dieren buiten

De Nederlandse natuur wordt vooral bevolkt door leuke dieren, waar steeds minder jacht op gemaakt wordt en waar steeds meer gevallen mensen voor moeten wijken. Hoog genoteerd staan de grote en kleine zoogdieren – met hert en ree aan de top – de vogels, vooral de zangvogels, de vlinders en ten slotte ook de vissen en de reptielen. De waardering stijgt naarmate dieren mooier, aaibaarder, zangeriger of zeldzamer zijn. Sommige dieren kunnen gevaarlijk zijn – wilde zwijnen, adders – maar omdat mensen zelden direct met ze in aanraking komen, levert dat in de praktijk weinig problemen op. Leuke dieren buiten worden gefotografeerd, beschermd door verenigingen en bijgevoerd wanneer dat nodig is. Hun dood hoort het einde van een lang leven zonder honger te zijn.

4. Enge dieren binnen en buiten

Niet zelf binnengehaalde dieren zijn eigenlijk altijd eng of hinderlijk. Buiten hoeven ze dat niet te zijn: mieren, muizen, insecten hebben buiten recht van bestaan, maar worden binnen niet geduld. Enge dieren leven in vochtige grond of mest, zijn koud en glad of akelig, omdat ze kunnen steken. Er is weinig terughoudendheid om deze dieren te doden, al zullen weinig mensen dat zelf doen als het gaat om een rat, een mol of zelfs een muis. Gelukkig zijn er voor deze onprettige taak specialisten beschikbaar. De sociale

afstand tot enge dieren is groot en ze worden niet gefotografeerd en meestal ook niet gegeten. Eng is niet lekker. Enge dieren als bijvoorbeeld slangen kunnen wel weer 'binnen' een functie vervullen om anderen te intimideren. Wie zich op zijn gemak voelt tussen slangen, suggereert over bijzondere krachten te beschikken, maar waarschuwt ook voor het gevaar dat in de bezitter zelf huist. Hij moet niet uitgelokt worden, hij wil respect afdwingen.

5. Gebruiksdieren

De grote en kleine huisdieren, die geen gezelschapsdieren zijn. Dit zijn de dieren die door boeren gehouden worden om hun vlees, hun melk, hun huid of tegenwoordig ook hun recreatieve waarde (paarden). Koeien, geiten, schapen, kippen, varkens zijn, afgezien van wat exoten (struisvogels, nertsen, forellen) de belangrijkste gebruiksdieren. Voor de burger is het belangrijk te weten dat deze dieren een bij hun soort passend bestaan kunnen leiden (koeien in de wei), maar als consument is hij bereid voor lief te nemen dat de agro-industrie alleen in staat is hem tegen een relatief lage prijs van vlees, melk, eieren enzovoorts te voorzien, als de productie ook inderdaad geïndustrialiseerd plaatsvindt. Omdat het productieproces zich vrijwel geheel aan de waarneming van de burger onttrekt, blijft zijn consumentengeweten rustig. Varkenspest en MKZ-crisis hebben helaas processen en praktijken zichtbaar gemaakt, die de gemiddelde burger pijn doen aan de ogen.

In de reclame wordt het gebruiksdier voor consumptie geschikt gemaakt. Opmerkelijk genoeg gebeurt dat door individualisering en vermenselijking. De Melkunie-koe groeide uit tot een individu met menselijke eigenschappen, rechtop lopende biggetjes met petjes en jasjes roepen enthousiast dat ze niets liever willen dan in karbonaadjes veranderen. Het gebruiksdier is geen slaaf van de mens, maar een altruïst, die met liefde het beste van zichzelf aan de ander geeft.

Gebruiksdieren mogen gedood worden, maar de regels voor hun onderhoud en ondergang worden wel steeds strenger. Juridisch, maar ook moreel. Bont en veren hebben als overbodige en soortbedreigende luxeproducten in veel landen afgedaan. Steeds meer mensen zien ook af van het eten van vlees en soms zelfs van het gebruik van ieder product dat van dierlijke materialen is gemaakt. Het gebruik van dieren als proefdier om farmaceutische en cosmetische producten te testen staat onder grote druk. Hier geldt weer wel dat de markt van luxeproducten minder recht geeft op het gebruik van dieren dan wat als medische noodzaak wordt beschouwd. Alleen een hoog belang weegt op tegen de gezondheid en het leven van het dier.

6. Kijkdieren

Op televisie en in dierentuinen komen we kijkdieren tegen. Dit zijn bijzondere dieren die voor mensen door de aard van hun habitat (de diepzee, de woestijn, het oerwoud) vrijwel onbereikbaar zijn voor bijna iedereen. De grens met virtuele dieren – de opvolgers van de fabeldieren van vroeger – is in de media vloeiend, maar ook als het om werkelijk bestaande dieren gaat, zijn ze toch vooral een 'Gestalt' en tegelijk ook een projectievlak voor onze fantasieën. Het verschil tussen dierentuinen en Disney is voor de gemiddelde

burger minder groot dan biologen gepast vinden. 'Walking with dinosaurs' heeft inmiddels duidelijk gemaakt hoe vloeiend de overgang tussen empirie en fantasie en tussen wetenschap en amusement is.

Kijkdieren horen een natuurlijke dood te sterven in hun eigen omgeving. De grootste zorg is van hen geen gebruiksdieren en geen huis- of gezelschapsdieren te maken. De kans op het verdwijnen van de soort heeft deze zorg in toenemende mate ook een wetenschappelijk kader gegeven. De jacht op kijkdieren is aan de camera voorbehouden. Kijkdieren worden bewonderd, niet meer overwonnen. Dat geldt zelfs voor kijkdieren die als gevaarlijk of eng worden beschouwd.

Onze eigen dieren en de dieren van anderen hebben tot op grote hoogte de status van beschermwaardige personen verworven. De leuke dieren buiten zijn beschermwaardige individuen geworden, de enge dieren buiten en de diertuindieren beschermwaardige soorten. Bij de gebruiksdieren zijn we vooral gevoelig geworden voor de beschermwaardigheid van de bij hen passende levenswijzen terwijl de enge beesten niet op meer mogen rekenen dan een gecriminaliseerd en gestigmatiseerd bestaan aan de rand van de door mensen gedefinieerde wereld van het dier. Naarmate de beschermwaardigheid van een hogere orde is, neemt de vrijheid om het dier te doden af. Die vrijheid wordt in een gegeven geval echter ook mede bepaald door de proportionaliteit van het belang dat met het doden gemoeid is. Naarmate het doden meer in het levensbelang van de mens is, neemt de vrijheid toe tot zelfs noodzaak of plicht. In onze samenleving zal die noodzaak zich zelden op het niveau van het individu voordoen, maar in het geval van proefdieren kan het doden gelegitimeerd zijn in de strijd tegen bepaalde ziekten. Mensen bepalen de beschermwaardigheid van dieren. De dieren zelf wordt uiteraard niets gevraagd.

De beschermwaardigheid van het leven en de pijnlijkheid van het doden

Voor de toenemende, maar uiteindelijk toch selectieve beschermwaardigheid van dieren en het daarmee samenhangende intensere gevoel van pijnlijkheid als een dier gedood moet worden, zijn veel redenen aan te geven. Tot de belangrijkste hoort toch wel de algemeen maatschappelijke doorwerking van de evolutietheorie. Darwin maakte duidelijk dat de mens niet een aparte schepping is naar het evenbeeld van God, maar een deel van de natuur in ontwikkeling, voortgekomen uit en grotendeels nog behorend tot het rijk van de dieren. Een dier met bijzondere eigenschappen en ook met een bijzondere verantwoordelijkheid, maar toch een dier.

Het seculariseringsproces, waar de evolutietheorie ook zelf een factor in was en is, maakte het voor de mens ook gemakkelijker te aanvaarden een deel van de natuur te zijn en in te zien dat hij waarschijnlijk God naar zijn eigen beeld geschapen heeft. Het zal geen toeval zijn dat het verzet tegen de evolutietheorie en het geloof in het 'creationisme' (God schiep per dag en per soort) het sterkst is in gebieden waar de omgang met dieren nog sterk in het teken van veehouderij en jacht staat. De evolutietheorie creëert een ongemakkelijke nabijheid tot het dier, het creationisme juist afstand. De mens als meester van de schepping, voelt zich in die rol meer op zijn gemak als hij kan geloven dat dit een van God gegeven orde is.

De evolutietheorie heeft de wetenschappelijke energie vrijgemaakt die het mogelijk maakte te ontdekken dat veel dieren, zeker de hogere dieren, in veel opzichten over mogelijkheden en faculteiten beschikken die traditioneel altijd als uniek voor de mens werden gezien. Dieren van een zelfde soort blijken over soms hoogontwikkelde onderlinge communicatiesystemen te beschikken, dieren kunnen van hun ervaringen leren, dieren kunnen strategisch gedrag vertonen en kennen soms buitengewoon ingewikkelde systemen van groepsvorming. Veel dieren kunnen angst, woede en vreugde voelen, pijn lijden en getraumatiseerd worden. Steeds meer wint ook het inzicht veld dat dieren op een met mensen vergelijkbare manier gelukkig en ongelukkig kunnen zijn. Deze inzichten brengen de hogere dieren dicht bij de mens zonder dat er meteen sprake is van een vermenselijking of antropomorfisering van het dier. In zijn interessante essay over dierenrechten haalt de filosoof Paul Cliteur de Amerikaanse ethicus Peter Singer aan, die zich nadrukkelijk afzet tegen wat hij in analogie met racisme en seksisme het 'speciesisme' van de mens noemt. De mens heeft meer gemeen met andere soorten dan hij gedacht heeft en daarmee wordt het menselijke ook minder exclusief. Het is daarbij opvallend te zien hoe de oude strijd met de dieren steeds meer plaatsmaakt voor verwondering en verrukking. De mogelijkheden van foto en film hebben de bijzondere schoonheid van dieren in hun vaak perfecte aanpassing aan de omgeving op een unieke en onontkoombare manier zichtbaar gemaakt. Voor Singer mag de bewondering ook wegblijven. Singers standpunt dat je niet per se van dieren hoeft te houden om hun bestaansrecht te respecteren is na de moord op Pim Fortuijn aangetroffen op de website van Volkert van der G., zijn moordenaar.

Een ambivalent gevoel levert de 'verdierlijking' van de mens wel op. Norbert Elias heeft in de jaren na 1930 'de geschiedenis van de westerse samenlevingen sinds de middeleeuwen als een proces van civilisatie' geduid en beschreven. Een typische uiting van het civilisatieproces is een geleidelijke versterking van gevoelens van pijnlijkheid en van schaamte als het gaat om lichamelijke functies en affecten, in gedrag merkbare gevoelsuitingen. Elias verbindt de pijnlijkheid sterk met gebieden die in zijn tijd nog als hinderlijk dierlijk werden gezien. Dat gold in het bijzonder voor de seksualiteit, maar ook voor wat nu zo mooi 'persoonlijke verzorging' heet: wassen en ontlasten. Inmiddels is het centrum van de pijnlijksheidsgevoelens wat verschoven en meer verbonden geraakt met vuil en verval enerzijds en dood en geweld anderzijds. Het ooit zo pijnlijk dierlijke van de seksualiteit is in geësthetiseerde vorm 'pijnloos' zichtbaar geworden en als natuurlijke uitingsvorm ook gezond verklaard. Lichamelijke verrichtingen als poepen en plassen zijn gemedicaliseerd en gehygiëniseerd, wel bespreekbaar geworden, maar tegelijkertijd ook onhoorbaar en onruikbaar verborgen achter gesloten deuren in ruimtes die de suggestie van smetvrijheid en uiterste reinheid moeten uitstralen. Reinheid ritualiseert de omgang met wat vuil is tot wat op zich weer rein is. De witte jas en de witte tegel symboliseert de schone omgang met wat lelijk en vies is.

We weten dat gebruiksdieren in de meeste gevallen door mensen gedood worden en zelden een natuurlijke dood sterven. Deze wetenschap is voor sommigen in onze samenleving zo pijnlijk geworden, dat ze geen gebruik meer willen maken van producten die door het doden van dieren tot stand zijn gekomen. Met andere woorden, wol, melk en

eieren zijn niet taboe, maar vlees en leer wel. Sommigen gaan nog verder dan vegetarisme en kiezen voor veganisme, de onthouding van het gebruik van ieder product van dierlijke oorsprong. Dat is als een erkenning van het soortgelijk zijn van dier en mens toch ook een ontkenning van het 'dierlijke' in de mens, die een alleseter en een allesgebruiker is.

Voor de meeste mensen is het voldoende niet met het doden of het gedode dier geconfronteerd te worden. Slachterijen zijn gesloten instellingen geworden en geen slagerij in Nederland hangt nog trots de juist geslachte koe in het zicht. Rembrandt en Adriaan van Ostade konden in de zeventiende eeuw nog zonder omhaal de pracht van een op een rek opengelegd rund schilderen. In de twintigste eeuw is geslacht vee geen teken van leven en bewijs van welvaart meer, maar een symbool van wreedheid en dreiging, zoals bij Chaim Soutineen bij Francis Bacon. In het werk van Lucian Freud wordt de mens zelf verdierlijkt tot een onappetijtelijke vleesberg.

Vlees is bij voorkeur niet herkenbaar als het dier dat het eens was. In mindere mate geldt dat ook voor vissen en voor schaaldieren. Uiteraard zijn er van de weeromstuit juist weer mensen die zich erop laten voorstaan zonder problemen evident 'dierlijk' voedsel te eten. Het eten van een oester, een kwarteltje of een inktvis is een prestatie waarin verfijning van smaak een verbinding aangaat met een gevoel van superioriteit. De mens is de maat van de dingen en staat boven de andere soorten. Deze nieuwe vorm van snobisme heeft nog niet het stadium van het dragen van een vosje bereikt. Voor Koningin Wilhelmina was dat nog synoniem voor een warme kraag. Geen vrouw waagt zich daar nog aan in het openbaar, al was het maar om zich niet de haat van kinderen op de hals te halen. Alleen een vrouw die Cruelia heet, kan verlangen naar een jasje van hond.

Schaal en schade

De varkenspest, de MKZ-crisis en de regelmatige salmonella-epidemieën hebben ook het grote publiek inmiddels duidelijk gemaakt dat de productie van vlees, eieren en zuivel niet alleen een enorme omvang heeft aangenomen, maar ook geïndustrialiseerd is geraakt op een schaal en een wijze die niet als passend bij hoogwaardige levende wezens wordt gezien. Het is ook duidelijk geworden dat er aan deze productiewijze bepaalde gezondheidsrisico's verbonden zijn. Voor veel mensen is het een schok geweest te beseffen dat ter preventieve bescherming van hun gezondheid of zelfs alleen maar ter behoud van afzetmarkten honderdduizenden gezonde dieren geslacht zijn. De massaliteit van de productie maakt niet alleen ons, maar ook het productieproces zelf zeer kwetsbaar. Vragen naar de werkelijke behoefte van de mens aan vlees en dierlijke producten komen dan vanzelf op, vaak gepaard met vragen naar een aanvaardbare prijs in relatie tot een meer diervriendelijke productiewijze, soms ook verbonden met een besef van de uitzonderlijkheid van de hoge en alledaagse consumptie in de westerse landen van producten die in de geschiedenis van de mensheid eigenlijk altijd schaars en duur waren. Is er zoveel nodig? Mogen dieren zo ongelimiteerd gebruikt en gedood worden om in onze consumptiebehoefte te voorzien?

Het antwoord op deze vragen wordt steeds kritischer van toon. In het gedrag van de consument wordt dat alleen nog zichtbaar in de toename van het aantal mensen dat regelmatig of altijd vegetarisch eet. Van een werkelijke grootschalige verandering

in de productiewijze kan nog niet gesproken worden, al zullen bij een blijvend hoog welvaartsniveau toch steeds meer consumenten bereid zijn meer te betalen voor 'diervriendelijk' tot stand gekomen producten. Weinigen zullen zich realiseren dat ze vooral bereid zijn meer te betalen voor wat in essentie 'menschvriendelijk' is: eten zonder schaamte of schuld.

Is er een toekomst voor beleidsonderzoek?*

Op 4 november 2003 hield de Vereniging voor Beleidsonderzoek (vbo) en de Vereniging voor Statistiek en Onderzoek (vso) in de grote zaal van Felix Meritis in Amsterdam een congres over de vraag of er toekomst is voor beleidsonderzoek. Uiteraard, want heel veel sociaalwetenschappelijk onderzoek is onderzoek voor, ten behoeve van, of naar beleid. Toch is er in de opleiding tot onderzoeker weinig aandacht voor de bijzondere kenmerken en problemen van dit type onderzoek. Traditioneel wordt het gezien als een vorm van ‘toegepast onderzoek’ en dat is minder een beschrijvende term dan een normatief oordeel. Dat is jammer en onterecht, want beleidsonderzoek is een fascinerend gebied van vraagstellingen, methoden en technieken. In mijn openingslezing voor het congres heb ik geprobeerd het beleidsonderzoek een wat duidelijker profiel te geven. Het is een metatheorie van het beleidsonderzoek, van onderzoek voor een ander doel dan de voortgang van de wetenschap zelf.

Is er een toekomst voor beleidsonderzoek?

Dat lijkt een existentiële vraag, maar het is toch vooral een retorische. We zitten hier immers met tweehonderd mensen die allemaal beleidsonderzoek doen en daar hun boterham mee verdienen. De meeste zijn bovendien een stuk jonger dan ik met mijn 55 jaar en dus is er ook toekomst, want dat bent u zelf. Ook op een wat minder persoonlijke en meer zakelijke manier kan de vraag naar de toekomst van het beleidsonderzoek positief beantwoord worden. Alles wijst er immers op dat juist onderzoek (het systematisch verzamelen en interpreteren van gegevens over het betrokken beleidsgebied, het inbrengen van die gegevens in de beleidsdiscussie) een steeds vanzelfsprekender onderdeel van het beleid is geworden. Dat is zeker het geval bij de overheid, maar het is ook te zien in het brede maatschappelijk middenveld en in het bedrijfsleven. Vooral bij de overheid is opvallend hoe belangrijk de plaats van onderzoek – en daarmee ook de rol van onderzoekers – is bij het beleid.

Van input naar output

Het gaat niet alleen om sociaalwetenschappelijk onderzoek, al is dat in het kader van een vbo-vso-bijeenkomst vanzelfsprekend wel de belangrijkste categorie. Interessant is bovendien dat de impuls tot onderzoek in veel gevallen niet uit de wereld van het onderzoek komt, maar eenvoudig de consequentie is van veranderende accenten in de opvatting over beleid. Bij de rijksoverheid is dat onder meer zichtbaar in de ontwikkeling van de vbtv-aanpak (‘Van Beleidsbegroting tot Beleidsverantwoording’), maar ook in het werk van de Algemene Rekenkamer en in de steeds terugkerende wens van de Tweede Kamer zelf over een onderzoeksbureau te kunnen beschikken.

* De lezing is eerder gepubliceerd in een onooglijk uitgaafje van vso en vbo, *Is er een toekomst voor beleidsonderzoek?*, p. 8-25.

Het vbtv-streven maakt duidelijk hoe de verschuiving in de richting van meer onderzoek plaatsvindt. Weinig mensen realiseren het zich, maar voor het maken van een begroting zijn heel andere gegevens nodig dan voor het afleggen van verantwoording over gevoerd beleid. Een begroting kan in principe op basis van minimale informatie – de begroting van vorig jaar – gemaakt worden, voor een beleidsverantwoording zijn empirische gegevens nodig, die niet vanzelf al ter beschikking staan. Hoe is het met de uitvoering van het beleid gegaan, wat zijn de resultaten, is het beleid ook effectief geweest, heeft het opgeleverd wat het moest opleveren, wegen de kosten tegen de baten op, zijn de mensen tevreden met het beleid, hoe ver zijn we met de uitvoering van het beleid, is een bijstelling van het beleid nodig? Naarmate de aandacht verschuift van de input naar de output wordt de aandacht steeds meer gericht op het verzamelen van gegevens om een uitspraak te kunnen doen over de kwaliteit en effectiviteit van het beleid. Dat is veel werk en daar heb je mensen voor nodig. Dat zijn andere mensen dan degenen die traditioneel in de overheidsbureaucratieën werkzaam zijn. Zelfs wanneer we de aandacht beperken tot de hoger gekwalificeerden, is de verschuiving van bijvoorbeeld juristen naar economen, statistici en sociale wetenschappers duidelijk te zien. Dat valt vooral op in de samenstelling van de staven van al die nieuwe outputbewakende en -beoordelende instanties: de inspecties (onderwijs, gezondheid, verkeer), de autoriteiten (mededinging, voedsel en waren), de monitor-organisaties (drugs, volksgezondheid). Zij dragen niet alleen de nodige gegevens aan, maar hebben vaak zelf een taak in de evaluatie, toetsing en bijstelling van beleid. Voor zover de ‘auditors’ zelf niet de nodige lastige vragen stellen, worden ze daartoe wel gestimuleerd door de Tweede Kamer, de pers en in toenemende mate door individuele burgers. Veel van de vragen die gesteld worden, zijn minder gemakkelijk te beantwoorden dan het bewijs dat een auto kan leveren op een vraag over zijn effectiviteit en functionaliteit. Kunnen rijden en blijven rijden, daar gaat het om. Dat is geen ontkenning van het feit dat een auto een bijzonder complex apparaat is. Het blijft ook erg moeilijk om een goede auto te maken, maar niet om te zien dat er met een auto die niet rijdt, iets mis is. Dat ligt in het geval van beleid toch wat ingewikkelder. Zelfs als het er op papier allemaal logisch, rationeel, effectief en efficiënt uitziet, is er op voorhand geen enkele garantie dat het in de fase van implementatie ook zo en niet anders uitpakt. Bovendien is dat meestal niet zonder meer en zeker niet meteen waarneembaar. Dat vraagt dus om onderzoek.

Onderzoek in beleid en beleid in onderzoek

Aan de ene kant is er een verschuiving van de aandacht in het beleid naar activiteiten die onderzoek met zich meebrengen of in elk geval een type dataverzameling nodig maken die een hoogwaardige onderzoeksinspanning tot een *conditio sine qua non* maken. Aan de andere kant valt op dat beleidsmakers zelf steeds vaker een onderzoeksopleiding hebben of in hun opleiding enigszins vertrouwd zijn geraakt met onderzoek. Dat betekent niet dat ze zelf onderzoekers zijn of onderzoek willen doen, maar wel dat het denken in termen van onderzoek hun niet vreemd is. Het is moeilijk te meten hoe belangrijk dat nu in de praktijk is, maar het betekent wel dat het veel vanzelfsprekender is geworden onderzoek een plaats te geven in het beleidsproces. Of dan meteen de goede vragen

gesteld worden en of het ook vragen zijn waarop onderzoekers antwoord kunnen geven, zal nog blijken.

Niet iedereen realiseert zich dat, maar het kon gelukkig eens mooi geïllustreerd worden toen vorig jaar het jubileumboek verscheen ter gelegenheid van het feit dat vijftig jaar geleden het ministerie is opgericht dat later vooral bekend werd als het ministerie van Cultuur Recreatie en Maatschappelijk werk (CRM) (De Haan en Duyvendak 2002). In de analyse van de wordingsgeschiedenis van het nieuwe ministerie van Maatschappelijk Werk (1952) tot uiteindelijk vws nu, blijkt duidelijk dat vooral in de periode van CRM (1965-1982) dit ministerie beschouwd kan worden als het eerste sociaalwetenschappelijk georiënteerde departement. Meer nog, het was het eerste onderzoeksministerie überhaupt. Het ging niet meer om een juridisch-bureaucratische manier van regelgeving, maar om de maakbaarheid van de samenleving zelf op basis van door het ministerie in eigen regie uit te voeren experimenten en onderzoek. Ook het Sociaal en Cultureel Planbureau heeft zijn ontstaan aan deze inzet en aan dit ministerie te danken. In de jaren zeventig was de minister van CRM de coördinerend minister voor het welzijnsbeleid en daar viel bijvoorbeeld ook gezondheidszorg onder. Inmiddels liggen de verhoudingen heel anders, maar de verwetenschappelijking in de departementen is een proces dat gewoon is doorgegaan, met name waar het gaat om vraagstukken op het brede gebied dat hangt tussen de politieke besluitvorming en de praktische uitvoering.

Ik kan het aan ons eigen werk zien. Als SCP zijn we nu actief voor alle departementen, met uitzondering van Defensie en Ontwikkelingssamenwerking. Dat heeft overigens meer met definiëring van ons werkgebied te maken dan met hun mogelijke belangstelling. Interessant is dat een departement als Buitenlandse Zaken, waar tot nu toe de belangstelling voor onderzoek gering was, in het kader van de Europese eenwording het sociaalwetenschappelijk onderzoek heeft ontdekt. Hoe staat de bevolking tegenover de Europese eenwording? Wat vinden de mensen belangrijk? Hoe is dat in de andere landen? Wat zijn belangrijke variabelen waar we ons beleid op moeten richten of minstens rekening mee moeten houden? Bij de meeste andere ministeries – of het nu Verkeer en Waterstaat, Onderwijs, Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, Economische Zaken, Justitie of Binnenlandse Zaken is – bestaat op het gebied van het sociaalwetenschappelijk beleidsonderzoek al een behoorlijke traditie. Soms heeft men ook een eigen onderzoeksinfrastructuur in het leven geroepen. Het Wetenschappelijk Onderzoeks- en Documentatiecentrum (WODC) van Justitie bijvoorbeeld of de Adviesdienst Verkeer en Vervoer bij het ministerie van Verkeer en Waterstaat. De planbureaus (waarvan er nu vier zijn – het jongste, het Ruimtelijk Planbureau, is net twee jaar geleden in het leven geroepen) hebben een onafhankelijker positie en werken intersectoraal. Nauw aan de departementen gelieerd zijn grote sectorale onderzoeksinstituten als – NIVEL en Trimbos-instituut. Daarnaast zijn er natuurlijk nog belangrijke en ten dele omvangrijke opdracht- en subsidierelaties met TNO, de universiteiten en de commerciële onderzoeksinstituten.

Aan de beleidsnota's van de verschillende ministeries, aan talloze Kamerstukken en wetsvoorstellen, aan de berichtgeving in kranten en op radio en televisie valt de algemene aanwezigheid en de inhoudelijke invloed van sociaalwetenschappelijk onderzoek duidelijk af te lezen. Het wordt vanzelfsprekend om betogen te onderbouwen en

te begeleiden met gegevens die aan onderzoek ontleend zijn. Dat betekent niet altijd dat het beleid er werkelijk op gebaseerd is, maar wel dat het beleid erop koerst of er minstens rekening mee houdt. De verwijzingen naar onderzoek zijn steeds gewoner geworden en dat valt pas op als je dat vergelijkt met nota's van dertig, veertig of vijftig jaar geleden. Die zijn niet alleen veel minder dik, er staan ook veel minder statistische en empirische gegevens in, die verwijzen naar sociaalwetenschappelijk onderzoek.

Onderzoek kan motiveren, onderzoekers kunnen een basis leveren voor beleid en onderzoeksuitkomsten vormen vaak de bakens waarbinnen beleid zich beweegt. Veel onderzoek loopt als een soort dijk met de rivier van het beleid mee. Onderzoek is nooit de rivier zelf, maar helpt de rivier zijn oevers te vinden, richting te houden of de nodige ruimte te vinden. Ik zal de beeldspraak niet nog verder oprekken, waar het mij om gaat is duidelijk te maken dat er niet één manier is waarop het beleidsonderzoek gebruikt wordt, maar dat er vele manieren zijn. De veelgehoorde bewering dat onderzoek alleen maar een legitimatie voor beleid is of zelfs een manier om beleid nog weer uit te stellen, is veel te simpel. Dat komt voor, maar het is voor beleidsmakers nooit een veilige strategie. Omgekeerd moeten beleidsonderzoekers niet te angstig, geïntimideerd of geïrriteerd reageren op kritiek op onderzoek. Dat hoort er gewoon bij. Alles wat ertoe doet, is mede onderhevig aan kritiek.

Exkurs: publieke omroep, marktonderzoek en architecten

Voor wie nu denkt, dat dit allemaal alleen opgaat voor de overheid en in het bijzonder de rijksoverheid, even een klein uitstapje naar de publieke omroep. Niet iedereen realiseert zich hoe de televisieprogrammering vrijwel geheel gestuurd wordt op basis van de uitkomsten van onderzoek. Kijk- en luisteronderzoek is misschien geen wetenschappelijk onderzoek in de hogere zin van het woord, maar de aard van de dataverzameling en de vraagstelling onderscheidt zich niet wezenlijk van ander sociaalwetenschappelijk onderzoek. Wie kijkt nu precies waarnaar? Wanneer en hoe lang kijken ze? Hoe worden de programma's gewaardeerd? Dat zijn niet alleen zaken die leuk zijn om te weten, het zijn ook variabelen die mede bepalen of omroeporganisaties geld krijgen en of ze bepaalde programma's kunnen en mogen uitzenden op bepaalde netten. Met behulp van kijk- en luistercijfers, marktaandeel, doelgroepenindices, waarderingcijfers en leefstijltyperingen wordt precies door de netcoördinatoren in de gaten gehouden of de doelstellingen inhoudelijke en kwantitatieve termen worden gehaald. De gegevensverzameling ziet eruit als marktonderzoek, maar werkt als beleidsonderzoek. De uitkomsten hebben vrijwel meteen consequenties voor de overlevingskansen van een bepaald programma.

In het bedrijfsleven zien we dat marktonderzoek – en dat is in de commerciële sector een belangrijke vorm van beleidsonderzoek – een steeds grotere rol speelt. Kijk bijvoorbeeld naar de wereld van de bouw en de architectuur. Bij architecten heb je het gevoel dat ze bij het schrijven van een verantwoording voor een bepaald ontwerp onder een boekenkast vol Franse filosofen of sociologen terecht zijn gekomen. Los van de retoriek is het voor hen gewoon om een project van enige betekenis mede vorm te geven in relatie tot

bijvoorbeeld demografische gegevens en inzichten in de preferenties van toekomstige bewoners en gebruikers. In de wereld van de bouw wordt veel gebruikgemaakt van inzichten uit wetenschappelijk onderzoek om het volume en de planning van de bouwstromen of bouwvormen te bepalen. Beleidsonderzoek heeft zich op veel terreinen onmisbaar gemaakt, al zijn het niet altijd de beleidsonderzoekers zelf die de slag gewonnen hebben.

‘Legitimation durch Erfahrung’

De verruiming en verbreding van het gebied van het beleidsonderzoek heeft veel te maken met de overgang van denken in termen van ‘de juiste wijze van handelen, het volgen van de juiste procedure’ (‘Legitimation durch Verfahren’, zoals de grote Duitse socioloog Niklas Luhmann het in een boek met die titel noemde) naar ‘de juiste wijze van het stellen van vragen en het vinden van een antwoord daarop’. Legitimation durch Verfahren blijft bestaan, maar wordt steeds meer voorzien van ‘Legitimation durch Erfahrung’, legitimatie op basis van kennis en inzicht, van weten hoe het zit en hoe het werkt. Achteraf in de vorm van evaluatieonderzoek, effectmeting en tevredenheidsonderzoek, vooraf door allerlei vormen van *ex ante* evaluaties, simulaties, modelstudies scenario’s, marktverkenningen, benchmarking enz. Vergelijking met jezelf in de tijd, vergelijking met anderen op basis van best practice, vergelijking met de doelstelling op basis van uitkomsten. Het is in dit verband interessant te zien dat de nieuwe masteropleiding Beleidsonderzoek van de Erasmus Universiteit Rotterdam vooral veel aandacht besteedt aan de methoden en technieken van het beleidsonderzoek en minder aan de theorie en de beleidspraktijk. Dat wijst erop dat het beleidsonderzoek vooral een technologie is ter verhoging van de kwaliteit van om het even welk beleid.

Dat brengt ons terug bij de vraag waar we mee begonnen: heeft het beleidsonderzoek toekomst? Ja, want het beleidsonderzoek is er juist voor de toekomst. Je doet het om zo goed mogelijk beleid te kunnen voeren. Bovendien is er in een ‘beleidsland’ als Nederland geen toekomst zonder beleidsonderzoek. De complexiteit van de vraagstukken en van de onderlinge verhoudingen is zo, dat je niet zomaar, alleen op politiek gevoel, beleid kunt maken. Juist in een land waar geen politieke partij ooit de absolute meerderheid kan halen en regeringen altijd een coalitiekarakter hebben, gebaseerd zijn op compromissen, is beleidsonderzoek vaak noodzakelijk om een gemeenschappelijke basis voor besluitvorming te creëren. Ideologische verschillen drijven de partijen uit elkaar, de feiten bieden weer een grondslag voor praktische overeenstemming. Daar komt bij dat de Nederlandse burger steeds meer rekent op een sterke overheid, maar dat moet doen in het kader van het historisch gelegitimeerde construct van een zwakke staat. Waar weinig macht beschikbaar is, zullen het gelijk van de feiten en het betere inzicht hun overtuigende kracht moeten laten blijken. Beleidsonderzoek is daar instrumenteel bij.

Crisis: beleidsonderzoek of beleidsonderzoekers?

Waarom dat gevoel van onzekerheid en misschien zelfs crisis in kringen van beleidsonderzoekers? Toen ik in 1967 sociologie ging studeren, stond alles al in het teken van een crisis in de sociale wetenschappen. Ik heb het gevoel dat dat altijd zo is gebleven.

Er bestaat onder sociale wetenschappers altijd het gevoel niet voldoende erkend en gewaardeerd te worden, niet voldoende in staat gesteld te worden om de maatschappelijke ontwikkelingen in kaart te brengen en eventueel zelfs richting te geven aan de toekomst van de samenleving. In de verongelijkheid klinkt zelfoverschatting door. Simpel gezegd, we kunnen de samenleving niet kennen zoals een auto gekend kan worden aan de blauwdruk van de ontwerpers en we kunnen de samenleving ook niet laten functioneren zoals een auto rijdt. Dat is geen kwestie van achterstand, maar van verschil in type maakbaarheid. Een perfect gemaakte auto is een genot dat vrijheid van beweging geeft, een perfect gemaakte samenleving een gevangenis waaruit iedere vrijheid verdwenen is.

De crisis in het beleidsonderzoek is hoogstens een crisis van beleidsonderzoekers met te hoge en ten dele verkeerde verwachtingen. Ze willen meer kunnen dan kan en gewild zou moeten worden. Dat is vervelend, maar niet ernstig voor het vak. Dat zou pas in crisis raken en in zijn toekomst bedreigd zijn, als er sprake zou zijn van problemen op het gebied van de onafhankelijkheid of onpartijdigheid, van relevantie en kwaliteit en van betrouwbaarheid en geldigheid. Laten we daar eens naar kijken.

Onafhankelijkheid en transparantie

Is het beleidsonderzoek wel voldoende onafhankelijk, kritisch en transparant? Dit thema was plotseling actueel in de discussie over de positie van het sociaalwetenschappelijk onderzoek in de ontwikkeling en uitvoering van het overheidsbeleid ten opzichte van de integratie van etnische minderheden. Simpel gezegd: kunnen onderzoekers die eerder in het beleidsonderzoek dat direct verbonden is met vragen die breed spelen in de samenleving, deel zijn van het politieke debat en thema zijn van praatprogramma's op televisie en discussies in kranten. Het is van betekenis waar beleidsonderzoek zich mee bezighoudt en welke uitkomsten het oplevert. Het is niet iets waar je schouderophalend aan voorbijgaat. Het is belangrijk, men houdt er zich mee bezig en men neemt ook stelling.

Dat laatste roept opnieuw de vraag op waar het beleidsonderzoek nu staat en vooral waar het voor staat. Het gaat om de vraag naar de verhouding tussen distantie en betrokkenheid, tussen onafhankelijkheid en dienstbaarheid, zelfs tussen overheid en markt. Krijn van Beek heeft er onlangs als secretaris van de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling op gewezen dat het hele idee van 'onafhankelijkheid' van land tot land sterk kan verschillen. In Nederland werd onafhankelijkheid lange tijd gezien als: in opdracht van de overheid en niet gekleurd door commerciële belangen. In de Verenigde Staten wordt niets als zo politiek gekleurd gezien als een opdracht van de overheid. Dat is daar ongeveer het slechtste wat je kan overkomen als onderzoeker. Je kunt dan beter werken in opdracht van de markt of als begunstigde van een van de grote fondsen en trusts. Dat is misschien sterk geformuleerd, maar in Nederland is te zien dat de 'onafhankelijkheid' niet langer alleen gezien wordt in termen van onafhankelijk 'van de markt', maar ook van de overheid en vooral van de overheid als bewaker van politieke correctheid. Wat dat betreft zijn de universiteiten of nwo niet op zichzelf al als onafhankelijk te beschouwen in de keuze voor bepaald onderzoek. In feite is iedereen nu gehouden zichtbaar te maken welke bindingen en verbindingen er zijn met opdrachtgevers of bepaalde maatschappelijke

standpunten en politieke posities. Onafhankelijkheid in de zin van totale onbetrokkenheid is op zichzelf geen voorwaarde voor de uitvoering van goed wetenschappelijk onderzoek. Beleidsonderzoek wordt uitgevoerd ten behoeve van beleid, maar dat is iets anders dan onderzoek ter bevestiging van beleid. Dat kan een resultaat van onderzoek zijn, maar het kan nooit de opdracht aan de onderzoeker zijn, althans een onderzoeker zou niet bereid moeten zijn een dergelijke opdracht te aanvaarden. Wetenschappelijk kan de wens van de opdrachtgever 'toon aan dat we het goed doen' nooit anders geformuleerd worden dan de vraag of 'ze' het goed doen. Dat laat ook een ontkennend antwoord toe. Uiteraard moet ieder antwoord gegeven worden op basis van de inzet van door de beroepsgroep algemeen aanvaarde methoden en technieken van onderzoek. Openbaarheid van uitkomsten, methoden en data is altijd heel wen selijk, maar de eerlijkheid gebiedt te zeggen dat dit in het geval van beleidsonderzoek niet altijd mogelijk is. Dat is jammer, want daarmee valt het belangrijke principe van de controleerbaarheid van de uitkomsten weg. Niet dat dit in de praktijk vaak gebeurt, maar van de mogelijkheid ertoe gaat toch een generaal preventieve werking uit op de onderzoeker zelf.

Het juiste moment en de nodige tijd

De relevantie en de actualiteit van beleidsonderzoek blijft een lastig thema. Onderzoek kost nu eenmaal tijd en beleid heeft geen tijd. Ik zou bijna zeggen 'beleid kent geen tijd', want op het moment dat de beleidsmakers met hun besluitvorming klaar zijn, moet het werk zowel in de praktijk als aan de onderzoekskant nog beginnen. Je ziet heel vaak, en dat is vooral in de politiek begrijpelijk, dat men onmiddellijk het succes van nieuw beleid wil zien. We hebben dat de afgelopen jaren in 'Den Haag' vele malen kunnen meemaken, bijvoorbeeld met het grotestedenbeleid. Vlak voor Kerstmis 1999 sloot het kabinet in een mooi aangeklede sessie in de oude vergaderzaal van de Tweede Kamer miljarden zware convenanten met alle grote steden. Het ging om grote herstructureringsplannen op ruimtelijk, economisch en sociaal gebied. Ten tijde van het afsluiten van de convenanten hadden nog lang niet alle steden hun plannen al helemaal rond. Al in 2000 werden wij echter als planbureau gevraagd om de eerste resultaten van het beleid voor de begrotingsbehandeling van het jaar daarop te kunnen laten zien. Dat kan eigenlijk niet, in de meeste steden was men nog volop met de uitwerking van de eigen plannen bezig. Voor het kabinet duurt dat allemaal te lang. Er is veel tijd geïnvesteerd in het ontwikkelen van het nationale beleid en het beschikbaar krijgen van de nodige middelen. Het kabinet wil graag in het derde en vierde jaar van de regeringsperiode laten zien dat zijn beleid tot iets geleid heeft. Daar is in ieder geval meer tijd voor nodig en die is er politiek gezien niet. Beleidsonderzoekers komen daardoor in de knel en daar is niet zoveel aan te doen. Waarschuwen, ook van tevoren als je een te enthousiaste evaluatieparagraaf in een wetsvoorstel ziet staan, helpt meestal niet.

Verfijnd of passend?

Is de methodologie en theorie sophisticated genoeg? Belangrijker is volgens mij de adequaatheid van de aanpak in relatie tot de vraag, het doel en de beschikbare hoeveelheid tijd en geld. Hier zit een punt van spanning. Er is een methodologische en theoretische ontwikkeling in de wetenschap die helemaal los is komen te staan van

de praktijkbehoeften en -mogelijkheden. In de meeste beleidssituaties is men niet erg geïnteresseerd in de geavanceerdheid van de methodologie, anders dan om critici de mond te snoeren, en heeft men niet zo'n behoefte aan te veel verfijning van de resultaten. Dat klinkt wat plat, maar het betekent gewoon dat het beleidskader niet in staat is zoveel 'beleidsvreemd' raffinement mee te nemen in het beleid of de praktijk. De afstand tussen de data, de onderzoeksanalyse, dat wat de onderzoeker kan laten zien en datgene waar de praktijk behoefte aan heeft, is in de praktijk groot. Onderzoekers verzamelen meestal meer materiaal dan ze zelf ooit zullen gebruiken en zeker voor opdrachtgevers bruikbaar is. Bovendien lezen opdrachtgevers veel minder dan onderzoekers nodig vinden en krijgen ze meer en vaak andere informatie dan ze verwachten of willen gebruiken.

Dat betekent dat de meeste onderzoeksrapporten een doorwerking hebben, als ze die al hebben, via de samenvatting, de beleidsnotitie van de behandelende ambtenaar of het persbericht. Ik kan niet voldoende benadrukken hoe belangrijk het is om hier aandacht aan te besteden. Een samenvatting moet aan de hand van de resultaten redenerend geschreven worden, de beleidsnotitie moet bij voorkeur in samenwerking geschreven worden en het persbericht kent maar één principe: nieuwswaarde. Het gaat er niet om wat de onderzoeker belangrijk vond, maar wat het publiek, de journalist, de beleidsmaker, de politicus interessant zou kunnen vinden. Onderzoekers hebben de neiging dat te vergeten. Ik heb te vaak mee moeten maken dat onderzoekers hun publiek kwijtraakten door het niet meteen te hebben over de resultaten van het onderzoek, maar heel enthousiast uit te weiden over het verschil tussen geschoonde en niet geschoonde en gewogen en niet gewogen data. Beleidsmakers willen dat allemaal niet weten. Zij willen weten: wat hebt u gevonden, wat is voor ons van belang? Ze vertrouwen erop dat u dat doet op een geldige en betrouwbare manier. In feite vertrouwen opdrachtgevers en beleidsmakers op de disciplinerende werking van het wetenschappelijke forum, maar als maatschappelijk forum willen ze wel graag hun eigen oordeel kunnen vormen over wat voor hen van belang is. Van de onderzoeker mag verwacht worden dat hij kan laten zien wat voor de opdrachtgever inderdaad van belang is.

Exkurs: abortus in Nederland

Begin jaren zeventig deed ik mijn eerste onderzoekservaringen op met onderzoek naar abortus in Nederland. Dat was toen een belangrijk thema dat tot grote maatschappelijke discussies leidde zonder dat iemand wist hoe het echt zat. Waarom kozen vrouwen voor een abortus? Wat voor vrouwen waren dat? In welke situatie? Hoeveel en hoe vaak? Hoe zat het met de anticonceptie? Vanuit Stimezo, de vereniging van abortusklinieken (toen eigenlijk illegale organisaties), deed ik onderzoek om dat vast te stellen. We brachten in kaart wat de betekenis van abortus was in het totale geboorteregelingspatroon in Nederland. Hoewel we als onderzoekers strikt genomen vanuit een illegale positie werkten en direct in dienst stonden van de klinieken, heeft nooit iemand betwijfeld dat wij dat onderzoek netjes hebben gedaan. Dat was overigens zo, maar voor mij als jonge onderzoeker was het toch bijzonder dat niemand ooit zei: 'misschien hebt u het wel allemaal verzonnen.' Er bestond als vanzelfsprekend een vertrouwen, misschien toen nog wel meer dan nu, dat een onderzoeker aan een fatsoenscode was gebonden en dat wat we

hadden gevonden inderdaad de werkelijkheid weergaf. De Inspectie Volksgezondheid heeft de cijfers altijd zonder meer overgenomen en er nooit vraagtekens bij gezet. De ontwikkeling en de wettelijke regeling van abortus is in Nederland in belangrijke mate mede bepaald door de uitkomsten van sociaalwetenschappelijk onderzoek. Dat zorgde toch voor de empirische dijken waarbinnen de ideologische en politieke stromingen van die tijd hun strijd met elkaar konden voeren.

Bruikbaarheid en belang van het beleidsonderzoek

In de zomer van 2003 heeft het SISWO een interessante beschouwing gepubliceerd over de nota 'Over bewijs van goed beleid: Naar een betere verhouding tussen bewijs en sociaal beleid in Nederland'. Ik vond dat in dat stuk en in de discussie een veel te pretentieus beeld werd getoond van het beleidsonderzoek. In het hele stuk is de pretentie voelbaar dat beleidsonderzoek bij uitstek geschikt is om oplossingen te vinden voor de problemen van het beleid. In de praktijk is het meestal bijna omgekeerd. Het beleid heeft vaak wel moeite om de problemen goed te formuleren, maar niet om aan te geven wat als een oplossing voor de problemen gezien wordt of welke resultaten bij uitstek welkom zouden zijn en welke niet. Mijn standaardvraag aan beleidsmakers is: wat moet er liefst wel uitkomen en wat mag er bij voorkeur niet uitkomen? Het antwoord op die vragen vertelt me meer over hun problemen dan wanneer ik daar direct naar vraag (dat doe ik natuurlijk ook). De uitkomsten van het onderzoek dragen hopelijk bij tot het vinden van bruikbare oplossingen voor de problemen, maar zullen daar op zichzelf maar zelden mee gelijkgesteld kunnen worden. Het hele idee dat wij als onderzoekers de oplossingen voor beleidsvragen kunnen leveren, is meestal veel te hoog gegrepen. Ik merkte dat zelf onlangs, toen een van de ministers van het nieuwe kabinet me vroeg eens langs te komen om te praten over het probleem van het gebrek aan sociale cohesie in veel wijken in de grote steden. De vraag is dan: 'wat kunnen we daar aan doen?' In het verkennende gesprek merk je zelf al gauw dat het niet zo moeilijk is om de indicatoren van sociale cohesie te benoemen (daar is al veel onderzoek naar gedaan) noch om het gebrek aan sociale cohesie in verband te brengen met de typische kenmerken van achterstandswijken in de grote steden. Het is zelfs mogelijk aan te geven welke benaderingen van het probleem duidelijk niet werkzaam zijn gebleken, maar het is heel moeilijk met direct toepasbare oplossingen voor Nederland hier en nu te komen. Soms zijn er oplossingen bekend die ook werkzaam zijn gebleken, maar meestal zijn die niet te betalen of maatschappelijk onaanvaardbaar. Het is triest om het te moeten vaststellen, maar we hebben op social gebied meer zekerheid over de dingen die niet werken dan over wat wel werkt. Daarom is van een sociale technologie in de strikte zin van het woord nauwelijks sprake.

Sociologie tussen ontwerpen en verwerpen

Twintig jaar geleden heb ik al eens het onderscheid gemaakt tussen een 'verwerpsociologie' en een 'ontwerpsociologie' (Thoenes 1984). De sociale wetenschappen zijn erg goed in het verwerpen van dingen: 'Dat denkt u wel, maar dat is niet zo.' Soms kunnen ze dingen opwerpen: 'Kijk eens wat interessant, we zien nieuwe ontwikkelingen of nog onbekende verbanden.' De sociale wetenschappen zijn helaas slecht in het ontwerpen van oplossingen voor sociale problemen. Als dat lukt, is het op het gebied

van het beleid minder op basis van onderzoek dan op basis van de kennis en de verbeeldingskracht van de onderzoeker. Het ontwerpen van oplossingen en het bedenken van nieuw beleid is een ander vak dan het doen van beleidsonderzoek. Van het ontwerpen van oplossingen of het ontwikkelen van alternatieven voor het bestaande hebben de consultants van bijvoorbeeld McKinsey hun kunst gemaakt. Het onderzoek is meestal nogal dun, het accent ligt veel meer op: hoe nu verder te gaan? Wat te doen? In de meeste beleidsonderzoeksrapporten ligt het hoofdaccent op de verslaglegging van het onderzoek. Het is niet alleen een cliché dat de adviezen meestal eindigen met de opmerking dat nog meer onderzoek nodig is. Dat staat er inderdaad vaak, maar het is niet waar de beleidsmaker op zit te wachten. Hij wil liever horen: 'Wij kunnen u dankzij ons onderzoek vertellen wat u moet doen en hoe u het moet doen.' Dat is voor de onderzoeker als onderzoeker echter meestal te hoog gegrepen en juist het onvermogen om zo hoog te kunnen reiken, geeft weer dat gevoel dat het vak in een crisis verkeert. Misschien is het toch verstandiger maar te accepteren dat een beleidsonderzoeker niet tot taak heeft oplossingen voor problemen te ontwikkelen, maar empirische antwoorden op praktische vragen te geven. Informeren, analyseren, evalueren, synthetiseren, dat is allemaal al heel wat. Ik vind het wel mooi als het lukt om te laten zien wat er aan de hand is, waarom dat zo is en wat dat voor de toekomst en dus ook voor het beleid betekent. Daarmee wordt de plaats van de onderzoeker in de beleidscyclus ook duidelijker. Natuurlijk is de beleidscyclus voor een groot deel een theoretische constructie, maar er zijn toch twee fasen te onderscheiden waar de beleidsonderzoeker een duidelijke taak heeft: in de fase van analyse en diagnose en in de fase van evaluatie en effectbepaling. De betekenis van het beleidsonderzoek in de fase van uitvoering neemt toe (procesmonitoring), maar in al de andere fasen is er weinig ruimte voor beleidsonderzoek. Het onderzoek is in de praktijk meestal helemaal niet gericht op het ontwikkelen van beleid. Dat kan moeilijk anders, want het zou betekenen dat je moet kunnen experimenteren. Dat laat de weerbarstige werkelijkheid van het sociale leven nauwelijks toe. Bovendien bieden ook succesvol verlopen experimenten geen enkele garantie voor verder even succesvolle toepassing in de reguliere sfeer.

Het verlangen naar evidence based policy

Onvermijdelijk relatieveer ik zo het hele idee van een evidence based policy. Het klinkt prachtig, maar zelfs in sectoren die daar naar hun aard het geschiktst voor zijn, zoals het onderwijs (een bij uitstek regelgeleide en 'wettelijke' werkelijkheid), is het een relatief zeldzaam verschijnsel. Bovendien gaat het bijna altijd meer om een praktijk – een bepaald leerplan, een bepaalde aanpak van school- en leerproblemen – dan om beleid. Het hele idee van de evidence based policy is afkomstig uit de geneeskunde: evidence based medicine. In de geneeskunde is al jaren sprake van een streven naar evidence based werken. Dat is het beleid, maar in de praktijk is een groot deel van de geneeskunde eerder experience based: zo doen wij dat, zo hebben we dat altijd gedaan, dit is de stand van zaken in onze beroepsgroep. Het medische werk is zelfs in belangrijke mate nog clinical eye based: 'ik zie dat', de bijna ongrijpbare mengeling van intuïtie en ervaring die de tacit knowledge van de echte professional kenmerkt. Dat kan heel fout uitpakken, maar in de praktijk gaat het niet zonder. Iedere patiënt en iedere situatie is weer net

iets anders en dat vraagt om de finetuning door de professional. In de praktijk komt de professional eerst, dan de beroepsgroep met de geaccepteerde praktijken en pas daarna de wetenschap met zijn protocollen en standaarden.

Dat is in het geval van het beleidsonderzoek, de beleidsadvisering en de beleidspraktijk niet anders. Wat het onderzoek aan wetenschappelijk verantwoorde kennis oplevert, is niet voldoende voor de advisering en is zeker niet zonder meer bruikbaar voor de praktijk. Het streven is in geval van het beleidsonderzoek en de beleidsadvisering wel gericht op verhoging van het rationele en wetenschappelijke karakter van het beleid, maar evidence based policy is toch maar een klein deel van het antwoord dat de beleidspraktijk uiteindelijk moet geven. Ook als beleidsmakers serieus streven naar verhoging van het rationele en wetenschappelijk karakter van het beleid, dan worden zij in de werkelijkheid toch steeds weer hardhandig geconfronteerd met mensen, instituties en structuren, die te veel wetenschappelijkheid juist weer irrationeel – want niet passend bij de specifieke situatie – maakt. Mensen en hun instituties en organisaties zijn natuurlijk wel veranderbaar, maar ze blijven onvoorspelbaar in de manier waarop ze dat doen en de richting die ze kiezen of zijn uitgegaan. Dat heeft weer gevolgen die ze zelf niet hebben voorzien of niet wensen.

Beleidsonderzoek is een bescheiden instrument om een beetje greep of minstens zicht te houden op de processen die geïnstigeerd zijn door overheden of andere institutionele actoren in het maatschappelijk veld. Beleidsonderzoek is niet werken aan het opstellen van beleidswetten, want die zijn niet goed denkbaar, anders dan in banale of tautologische vorm. Ik was ooit nieuwsgierig elke keer als ik weer eens het begrip ‘beleidstheorie’ tegenkwam. Ik dacht altijd dat het verwees naar een empirisch getoetste reeks uitspraken over hoe beleid in elkaar zit en werkt. Dat is niet zo, het begrip wordt gebruikt als aanduiding voor het min of meer samenhangende stelsel van ideeën dat beleidsmakers over hun eigen beleid hebben. Met de realiteit van het beleid heeft dat meestal weinig te maken en met een theorie in de wetenschappelijke zin van het woord nog minder. Met dank aan cabaretière Brigitte Kaandorp lijkt het hier toch om weinig meer te gaan dan om wat zij eens treffend omschreef als een ‘theorette’.

Over enlightenment, evalueren, experimenteren en demystificeren

Ik kom impliciet in mijn verhaal steeds terug op een thema dat allang geleden in het beleidsonderzoek aan de orde is gesteld en waar sociaalwetenschappers het moeilijk mee hebben. De wetenschappelijke activiteit staat niet meer in het teken van de theorieontwikkeling, maar van de enlightenment-functie:

het verhelderen van zaken en verbanden, feiten aan het licht brengen, interessante ontwikkelingen in de schijnwerpers zetten, waarschuwingsslampen plaatsen bij gevaarlijke situaties. Het komt erop neer dat je datgene wat onbekend, onzichtbaar of duister is in het licht probeert te plaatsen om het bespreekbaar, hanteerbaar en eventueel veranderbaar te maken. De metafoor verhult al bijna dat juist door het benoemen, beschrijven en bespreekbaar maken het licht als het ware vanzelf aangaat. De enlightenment-functie is essentieel voor alle vormen van beleidsonderzoek, maar opnieuw, met theorievorming heeft het weinig te maken. Verhelderen leidt tot ‘verstehen’ en dat biedt mogelijkheden

voor de ontwikkeling van ‘empathisch’ handelen, tot een bij de bestaande werkelijkheid passend beleid van aanpassing, bijstelling en verandering. Naast de nog te weinig systematisch verkende enlightenment-functie is er duidelijk een tweede functie in ontwikkeling: de evaluatie. Het gaat zowel om evaluatie voorafgaand aan het belie en de implementatie daarvan (de *ex ante* evaluatie, scenario- en modelontwikkeling, simulaties enzovoort) als achteraf (effecten, tevredenheid). Dat is een belangrijke ontwikkeling waaraan vooral methodologisch meer te doen valt dan op dit moment al aan de universiteiten gebeurt. De derde functie, maar die is beperkt in zijn mogelijkheden, is de experimenteerfunctie, waar instructies uit voortkomen zodat je weet: zo moet je het doen. Een handleiding, een procedure, een protocol, een recept, een standaard, kortom een min of meer dwingend richtsnoer voor het handelen in specifieke situaties.

Zo geformuleerd wordt duidelijk dat het gaat om standaardoplossingen voor praktijk-situaties onder het niveau van de beleidsontwikkeling en uitvoering zelf. In beleidsonderzoek blijkt de ruimte om te experimenteren en zo nieuw beleid tot ontwikkeling te brengen, heel beperkt. De vierde functie ten slotte is die van de *demystification* of *Entzauberung*. Juist in de moderne samenleving worden mede door de grote invloed van de media, incidenten, zelfs anekdotes, tot structurele gegevens gemaakt. De kritische functie van beleidsonderzoek kan hier dan verhelderend, om niet te zeggen reinigend, werken. ‘U denkt wel dat dit veel voorkomt c.q. heel belangrijk c.q. heel erg is, maar dat is niet zo.’ Dat is in veel gevallen een moeilijke, teleurstellende boodschap. Het is ‘breaking news’ in een heel andere betekenis van het woord. Er valt minder te melden dan gedacht. Het beleidsonderzoek kan de stellende trap zijn in situaties waar de media de vergroterende trap worden (‘Dit is heel groot, heel erg’) en de politiek de overtreffende trap kiest (‘Er moeten onmiddellijk maatregelen worden genomen’). De stellende trap is empirisch, kritisch en relativiserend, probeert duidelijk te maken wat er echt aan de hand is. Journalisten, politici en beleidsmakers reageren er vaak in eerste instantie teleurgesteld en zelfs wat geïrriteerd op, maar soms helpt het hen toch om beter om te gaan met de problemen die zij signaleren of waar zij zich voor gesteld zien. Moet er echt wel van alles of zoveel gedaan worden? Zou dat ook helpen? Wordt het er allemaal wel beter van?

De ontwikkeling van een metier

Ik denk dat we als beleidsonderzoekers niet zozeer bezig zijn om een discipline te ontwikkelen, maar een metier. Geen afzonderlijke wetenschap dus met een eigen corpus aan theorie, maar een vak met een klantenkring. In essentie is het misschien wel opnieuw het metier waar de hele sociale wetenschap oorspronkelijk uit voortkomt. Het is begonnen als een poging om greep te krijgen op de modernisering van de samenleving, op een verdwijnen van traditionele verbanden en het versnelde optreden van veranderingen. Een samenleving die zichzelf niet meer kan verklaren, die wil uitgelegd worden. Dat is wat de sociale wetenschappen doen en wat *mutatis mutandis* het beleidsonderzoek doet voor van de beleidssubjecten en de beleidsobjecten. Als dat proces van onderzoek en uitleg eenmaal op gang is gekomen, komt vanzelf de vraag op of de samenleving stuurbaar, beïnvloedbaar en beleidsgevoelig is. We weten inmiddels dat dit betrekkelijk zo is. Er is niet zoveel toekomst meer voor blauwdrukken, maar de vraag naar kookboeken voor het heden neemt nog steeds toe. Het is mogelijk gebleken de loop

der dingen met verstand en beleid te sturen in de gewenste richting, maar het blijft een onzekere onderneming met onzekere uitkomsten. Onze taak als beleidsonderzoekers is eerst en vooral om in de gaten te krijgen en te houden wat er gebeurt, waar nodig te helpen bijsturen of in elk geval de instrumenten daarvoor te geven, en te helpen veranderen en vernieuwen waar dat zinvol is. Dat wil zeggen: materiaal aandragen waarmee dat kan. We moeten beseffen dat we in Nederland in de vrij unieke situatie verkeren dat beleid en politiek veel belangstelling hebben voor de resultaten van beleidsonderzoek. In veel andere landen ontbreekt die belangstelling totaal. Of zoals een Belgische collega ooit tegen mij zei: 'Wij kunnen in België rustig onze gang gaan als onderzoekers. Het maakt niet uit, ze luisteren toch nooit naar ons.' Ik heb het gevoel dat het in Nederland anders ligt – en in België inmiddels misschien ook wel. Het moet niet verbazen als er soms een reactie optreedt. Net zoals in erg katholieke landen, zoals bijvoorbeeld België, het antiklerikalisme soms heftig de kop opsteekt, zo heb je in landen als Nederland en Scandinavië soms een antiscientistische stroming. De afgelopen twee jaar is daar sprake van geweest en het is nog niet voorbij. Een echte bedreiging voor de toekomst van het beleidsonderzoek is dat niet. Het is eerder de erkenning van de betekenis van dit soort onderzoek. Alleen wie wat voorstelt, kan ook omstreden raken.

De gelijktijdigheid van het ongelijktijdige*

Met grote stappen door de geschiedenis van de gezondheidszorg, dat gebeurt in ‘De gelijktijdigheid van het ongelijktijdige’, een van mijn favoriete thema’s. Ik ben altijd weer gefascineerd door het samenkomen van wat uit verschillende tijden stamt. De moderne gezondheidszorg ontleent zijn eerste successen aan de succesvolle bestrijding van infectieziekten. Dat blijft ook nu nog noodzakelijk, infectieziekten – oude en nieuwe – liggen ook in de huidige tijd overal op de loer. Pokken is misschien de enige uitzondering, maar tuberculose leek bijna verdwenen en kwam mede door aids terug. Onze opvattingen over psychische ziekten en de behandeling van de psychiatrische aandoeningen zijn veranderd, maar door de eeuwen heen blijven we mensen zien met dezelfde moeilijkheden in gedrag en gevoel.

Kort voordat zij in 1994 aantrad als minister van Volksgezondheid, had dr. E. Borst-Eilers haar inaugurele rede als hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam uitgesproken. Het thema van haar oratie is ook in haar ministerschap een belangrijk streven gebleven: een geneeskunde en gezondheidszorg die steeds meer de kenmerken van *evidence based medicine* vertonen. Dat wil zeggen dat het medisch handelen in de praktijk zoveel mogelijk gebaseerd moet zijn op een door de beroepsgroep gewogen combinatie van de beste uitkomsten van wetenschappelijk onderzoek en de beste ervaringen, goed gedocumenteerd, uit de medische praktijk. Evidence based medicine vermindert het verschil in diagnostiek en behandeling tussen individuele dokters, maar laat alle ruimte voor de verschillen tussen patiënten, ook al gaat het om in principe dezelfde aandoening. Medisch handelen wordt door evidence based medicine beter controleerbaar, doelmatiger en toegankelijker voor onderzoek, wat tot een verdere verbetering van het medisch werk kan leiden.

Waren de geneeskunde en de gezondheidszorg dan niet altijd al evidence based? Wetenschappelijk onderzoek is toch alfa en omega van de geneeskunde, zoals die in de negentiende eeuw tot ontwikkeling is gekomen? Dat is zeker waar, maar in de praktijk kan toch maar een relatief klein deel van de gewone medische praktijk teruggevoerd worden op de uitkomsten van goed wetenschappelijk onderzoek. Het voorbeeld van een leermeester, de eigen ervaring in de praktijk, de tradities van een bepaald land of een bepaalde universiteit, de ruimte die een verzekeraar of een ziekenhuisdirectie geeft en zeker ook de verwachtingen van patiënten, sturen het medisch handelen vaak in veel hogere mate. Hoewel het per gebied van de geneeskunde verschilt, gaat men er in het algemeen van uit dat in de huidige praktijk niet meer dan 20%-30% van diagnostiek en behandeling kan bogen op een gedegen wetenschappelijke onderbouwing. Een groot deel van de geneeskunde is een praktijk van overlevering, oefening, ervaring en

* ‘De gelijktijdigheid van het ongelijktijdige’ is gebaseerd op een lezing voor Rabobank Nederland en is eerder gepubliceerd in: P. Schnabel et al. (2000). *Innovaties en nieuwe coalities op het breukvlak van de 21e eeuw*, p. 7-33. Den Haag: SMO.

persoonlijke opvatting. Voor de patiënt betekent dat onvermijdelijk dat hij meer moet bouwen op vertrouwen dan dat hij kan bouwen op zekerheid.

De geschiedenis van de geneeskunst is lang, de geschiedenis van de geneeskunde al veel korter en de geschiedenis van de evidence based medicine nog vooral toekomst. In haar oratie wees mevrouw Borst erop dat een therapeutisch effectieve geneeskunde op het niveau van de individuele patiënt eigenlijk pas in de tweede helft van de twintigste eeuw beschikbaar is gekomen. Daarvoor was er wel al sprake van een groeiend diagnostisch inzicht en van een groeiende kennis van de oorzaken en achtergronden van ziekten. Dat had in preventieve zin al geleid tot een sterke verbetering van de gezondheidstoestand van de bevolking als geheel, een ontwikkeling die ook nu nog doorgaat. De eenentwintigste eeuw zal de individuele gezondheidszorg wetenschappelijker, effectiever en doelmatiger moeten maken.

Het verleden en de toekomst: van volksgezondheid naar positieve gezondheidszorg

1850-1900: 'Public health'

Rond 1850 kampte de Nederlandse bevolking met een uiterst slechte gezondheidssituatie. De gezondheid van de Nederlander toen is te vergelijken met die van iemand uit Bangladesh nu. De gemiddelde levensverwachting voor de 'gewone man' was zo'n 40 tot 42 jaar. De kinder- en zuigelingensterfte lag tussen de 30% en 40%, een cijfer dat we nu alleen in de slechtste situaties in ontwikkelingslanden aantreffen.

Wie het geluk had binnen de elite geboren te zijn, had een wat minder slecht perspectief, vooral door betere voeding en betere huisvesting. Met name cholera brak in de negentiende eeuw vaak uit en maakte veel slachtoffers. Rond 1850 kwam daar nog het probleem van de verstedelijking bij; de armoede op het platteland bracht velen ertoe naar de stad te trekken. Daar waren de omstandigheden zelden beter, en door de buitengewoon slechte situatie op het gebied van hygiëne kregen epidemieën in die groeiende steden alleen maar meer kans om slachtoffers te maken. De gemiddelde gezondheidssituatie in Nederland was, onder invloed van deze factoren, in 1850 slechter dan in de decennia daarvoor.

De medische wereld was in die periode volledig gedemoraliseerd. Van een academische medische opleiding in de huidige betekenis van het woord was nog geen sprake. Er waren plattelandsdokters, die een soort 'volksgeneeskunde' bedreven: behandelingen gebaseerd op overlevering. De elite liet zich behandelen door artsen die in hun studie nooit een patiënt hadden gezien, maar wel medische werken konden citeren uit het Latijn. Tussen de uiteinden van dit spectrum bevonden zich nog veel meer soorten artsen, die allen de maatschappelijke groep bedienden waar ze zelf sociaal ook deel van uitmaakten. Geen van hen zou vandaag nog geaccepteerd worden als arts, in de betekenis die we daar nu aan toekennen.

In die situatie werd de voornaamste zorg het verbeteren van de volksgezondheid. De individuele patiënt bleef nog buiten beeld. Men hield zich meestal op vrijwillige basis en uit filantropie bezig met het verbeteren van de gezondheidssituatie van de bevolking als geheel.

Na 1850 veranderde er veel in hoog tempo. In feite ruimde de geneeskunst toen het veld en kwam de geneeskunde op. De op klinische praktijk én natuurwetenschappelijk onderzoek gebaseerde, academische geneeskunde ontstond. De opleiding tot medicus werd een belangrijk deel van het universitaire leven. Men leerde het vak niet langer alleen uit de overlevering of uit boeken, maar kreeg een praktijkopleiding 'aan het bed'. In die tijd werd ook het eerste Academische Ziekenhuis in de moderne zin van het woord gesticht, in Utrecht. Voor het eerst kregen studenten tijdens hun academische opleiding patiënten te zien, en werd de nadruk gelegd op het genezen van patiënten in plaats van het kennen van de klassieke auteurs.

Deze verschuiving bracht weliswaar de patiënt in beeld, maar dat betekent nog niet dat in deze periode de gezondheidszorg op het individu gebaseerd werd. De discussies en de bijbehorende aandacht gingen nog altijd uit naar de volksgezondheid.

De openbare gezondheidszorg kwam vanaf 1850 langzaam op gang, vaak vanuit particulier initiatief en vanuit idealistische overwegingen. De vragen die speelden, waren: Hoe krijgen we de gemiddelde levensverwachting omhoog? Hoe zorgen we ervoor dat niet zoveel mensen steeds opnieuw bedreigd worden door epidemieën? Het is achteraf gezien moeilijk te begrijpen dat zelfs het formuleren van deze vragen een lange zoektocht is geweest, waarin ideeën over volksgezondheid en hygiëne maar heel langzaam vorm kregen.

De nadruk in onderzoek en praktijk kwam geleidelijk op het bestrijden van infectieziekten en van de *oversterfte* bij jonge kinderen te liggen. Dat gebeurde met name door het, zij het langzaam, invoeren van hygiënemaatregelen. De belangrijkste maatregel in de volksgezondheid ooit, het scheiden van vervuild en schoon water door de aanleg van een stelsel van waterleidingen en rioleringen, stamt uit het einde van de negentiende eeuw. Voor die tijd bestonden waterleidingsystemen wel, maar was de aanleg hiervan een particuliere aangelegenheid; rijke Amsterdammers zorgden er zelf voor dat zij een privé-verbinding hadden met een waterleidinginstallatie in de duinen bij Haarlem. Tegen het einde van de negentiende eeuw werd erkend dat de scheiding tussen schoon en vervuild water essentieel is.

De watervoorziening werd een publieke zaak en daarmee ook voor het niet-vermogende deel van de bevolking beschikbaar. In dezelfde periode begon men na te denken over de mogelijkheden om de leef- en arbeidsomstandigheden te verbeteren. Het Kinderwetje van Van Houten (1874) beschermde kinderen al tegen fabriekswerk. Op het platteland mochten ze nog wel werken. Voor jongeren ouder dan 12 jaar gold het Kinderwetje niet. De strijd tegen de slechte leefgewoonten concentreerde zich met name op het tegengaan van het misbruik van alcohol, een groot probleem in de negentiende eeuw. Lang werd het misbruik van vooral sterkedrank niet gezien als een gevolg van een uitzichtloos bestaan in diepe armoede, maar als de oorzaak zelf van veel van de problemen. Per hoofd van de bevolking ligt het alcoholgebruik al weer jaren op het niveau van het einde van de negentiende eeuw, maar de aard van het gebruik en de omstandigheden zijn nu heel anders. Alcoholmisbruik is een individueel probleem geworden.

De hygiënische maatregelen die tussen 1875 en 1925 geleidelijk ingang vonden, hadden grote gevolgen: vooral de sterfte aan infectieziekten nam sterk af, hetgeen een gunstig effect op de levensverwachting had. Tussen 1850 en 1900 steeg die met ongeveer tien jaar. In 1900 kon de ‘gewone man’ rekenen op ongeveer 50 jaar, tegenover de 40 à 42 enkele decennia eerder. Vrouwen profiteerden het meest van de invoering van hygiënemaatregelen. De sterfte in het kraambed nam bij hen sterk af. Vrij eenvoudige, nu evidente maatregelen leidden tot de tot nu toe grootste vooruitgang in korte tijd in de gezondheid van de bevolking. Aan deze vooruitgang lagen de ontwikkeling van basishygiëne, een verbetering van de leef- en woonomstandigheden en een geleidelijke verbetering van het inkomensniveau ten grondslag.

1900-2000: individuele patiëntenzorg

Rond 1900 vond weer een verschuiving plaats. De patiëntgerichte geneeskunde, waarbij de verhouding arts-patiënt en de zorg voor het individu centraal staan, kwam op. De zorg voor de volksgezondheid bleef daarnaast bestaan, maar de oriëntatie lag in toenemende mate bij de zorg voor de individuele patiënt. Anno 2000 is dat voor ons volkomen vanzelfsprekend, zozeer zelfs dat dat het beeld is dat wij van moderne geneeskunde hebben. Tot 1900 was daarvan echter allerm minst sprake. Na de eeuwwisseling begon de verschuiving van oriëntatie al, maar pas na de Tweede Wereldoorlog werd de geneeskunde echt individueel effectief: patiënten konden werkelijk genezen worden. Een operatie had daadwerkelijk positief effect. De komst van de antibiotica (rond de Tweede Wereldoorlog) is daar een belangrijke factor in geweest. Deze middelen zorgden ervoor dat een veilige behandeling mogelijk werd en dat veel infecties snel en effectief verholpen konden worden.

De opkomst en ontwikkeling van de individuele patiëntenzorg zorgden er, in combinatie met verbeterde leefomstandigheden en een groeiende welvaart, voor dat tussen 1900 en 2000 de levensverwachting voor de gemiddelde Nederlander met dertig jaar is gestegen. Wat nu precies de bijdrage van de verschillende factoren is, is niet nauwkeurig te bepalen. De rol van de gezondheidszorg zelf is niet gering, maar zeker niet dominant. Hoger opleidingsniveau, meer welvaart, grotere verkeersveiligheid, minder lichamelijk belastend werk, betere voeding, meer sport; al deze elkaar versterkende aspecten hebben bijgedragen aan deze stijging.

2000 en verder: positieve gezondheidszorg

Op dit moment bevinden wij ons, zo is het algemene gevoel in de geneeskunde, weer op een soort scheidslijn. Wij zitten midden in de overgang naar een nieuwe benadering. Zoals de volksgezondheidsbenadering de negentiende eeuw kenmerkte en de individuele patiëntbenadering in de twintigste eeuw centraal stond, zo lijkt de eenentwintigste eeuw de eeuw van de *positieve gezondheidszorg* te worden. Binnen deze benadering is niet ziekte, maar versterking van de individuele gezondheid het thema. De verwachting is dat dit een uiterst belangrijk thema zal zijn in deze eeuw, naast de twee andere, oude benaderingen die hun waarde behouden. Er ontstaat zo een gelaagd, cumulatief systeem in de gezondheidszorg en de geneeskunde.

Naar verwachting zal de positieve gezondheidszorg in combinatie met de oudere benaderingen zorgen voor wederom een sterke stijging in de gemiddelde levensverwachting. Mogelijk stijgt die in de komende eeuw met tien tot twintig jaar, hetgeen erop neerkomt dat de gemiddelde Nederlander aan het einde van deze eeuw een levensverwachting van rond de 100 jaar zal hebben.

Het verschil met voorgaande generaties is enorm. Rond 1950 waren er dertig Nederlanders meer dan 100 jaar oud. Inmiddels zijn dat er al meer dan duizend. Op dit moment leven er al duizenden, misschien zelfs wel tienduizenden kinderen die het jaar 2100 nog zullen meemaken.

De stand van zaken nu

De blijvende relevantie van oude benaderingen

Intussen blijft het belangrijk om aandacht te houden voor de volksgezondheid in algemene zin. Het oude perspectief van de negentiende eeuw heeft zijn relevantie nog niet verloren. Minister Borst vraagt daar in situaties waarin een infectie-epidemie de kop op steekt, ook regelmatig aandacht voor. Infectieziekten zijn onder ons en blijven hier, en 'leven is gevaarlijk', voegt zij er dan als arts aan toe.

En inderdaad, de infectieziekten zijn bedwongen in die zin dat zij niet meer de belangrijkste doodsoorzaak vormen onder kinderen en jonge moeders. Zij blijven echter onder ons, wij worden regelmatig verrast door een slim virus of bedreigd door een zich snel vermeerderende bacterie. Het aidsvirus is daar internationaal het meest dramatische voorbeeld van, maar de recente legionella-epidemieën laten zien hoezeer infecties ons ook in Nederland dodelijk kunnen overvallen. De meer 'gangbare' salmonella- en andere bacteriële infecties tonen eveneens aan dat het bestrijden van infectieziekten geen gepasseerd station is. Dat betekent dat we zullen moeten blijven investeren in de bestrijding van infectieziekten. Een rijksvaccinatieprogramma blijft noodzakelijk, het monitoren en screenen van infectieziekten eveneens. De kosten voor aanleg en onderhoud van de infrastructuur aan rioleringen, waterleidingen en niet te vergeten luchtbehandelingsystemen zullen bovendien niet afnemen. De zorgen rond de verbetering en bescherming van de volksgezondheid, de publieke zaak van de negentiende eeuw, blijven relevant.

De aandacht voor patiëntenzorg blijft eveneens noodzakelijk en zal door de toename van de levensverwachting, en dan met name de ongezonde levensverwachting, zelfs aan belang winnen. Het aantal jaren dat de Nederlander ziek of hulpbehoevend is, stijgt sneller dan de absolute levensverwachting. De vergrijzing en de consequenties daarvan, in de vorm van chronische ziekten en geleidelijk verval van lichaamsfuncties, vormen belangrijke problemen voor de komende jaren. Daarnaast en daarbovenop komt dan de aandacht voor de positieve gezondheidszorg, die tot nieuwe investeringen zal leiden. De verwachting is wel dat veel daarvan in de particuliere sfeer zal blijven, maar ook nu al blijkt het moeilijk het onderscheid tussen het voorkomen van ziekte en het bevorderen of versterken van de gezondheid steeds overtuigend te maken.

Cumulatie in kosten

De ontwikkelingen in de gezondheidszorg gaan door, maar de oude thema's en aandachtspunten blijven actueel, blijven inzet vragen. En dus zullen de kosten die voor de bestrijding van infectieziekten en individuele patiëntenzorg gemaakt moeten worden, niet verdwijnen. Ze zullen zelfs blijven toenemen. De gezondheidszorg is een gelaagd systeem: elke nieuwe ontwikkeling brengt nieuwe kosten met zich mee, zonder dat de kosten die voor oude aandachtspunten worden gemaakt, verdwijnen.

Problemen worden nauwelijks ooit definitief opgelost en iedere oplossing moet oneindig herhaald worden en roept ook zelf weer nieuwe problemen op, in elk geval op financieel gebied. Vanaf het moment dat de oriëntatie in de gezondheidszorg verschoof van *public health* naar de individuele patiëntenzorg, hebben wij te kampen met een steeds stijgende prijs van de gezondheidszorg als geheel. Ook in relatieve zin. Vooral na de Tweede Wereldoorlog, in de periode waarin individuele patiëntenzorg steeds belangrijker werd en de hele Nederlandse bevolking daarbij, dankzij het door de Duitse bezetter ingevoerde Ziekenfondsbesluit van 1941, verplicht verzekerd was, steeg het deel van het Nederlandse nationaal inkomen dat werd besteed aan gezondheidszorg.

In 1953 bedroegen de kosten van de Nederlandse gezondheidszorg ongeveer 750 miljoen gulden, 1% van het bedrag dat er nu aan wordt besteed. Die 750 miljoen gulden stond in 1953 gelijk aan 3% van het nationaal inkomen. In 1963 was dat aandeel gestegen tot 4% (2,5 miljard gulden), tien jaar later bedroeg het 7% ofwel 10 miljard gulden. Daarna is het minder hard gegaan, althans in relatieve zin. Absoluut gezien blijven de kosten snel stijgen.

De bezorgdheid over de stijging in vooral het percentage van het nationaal inkomen bracht de overheid er in 1974 mede toe, voor het eerst, een actief beleid ten aanzien van de gezondheidszorg te gaan voeren. Tot dan toe had het overheidsbeleid zich beperkt tot zaken als de regulering van de ziekenhuisbouw en het waarborgen van de toegankelijkheid en bereikbaarheid van de zorg via de ziekenfondswetgeving. Vanaf ongeveer 1970 probeert de overheid actief in te grijpen in de gezondheidszorg zelf. De afgelopen decennia werden beleidsmatig gekenmerkt door een groot aantal pogingen tot stelselwijziging, zowel van het verzekeringssysteem als van de organisatie van de sector van de gezondheidszorg.

In de eerste jaren van actief overheidsbeleid bleven de kosten voor de gezondheidszorg stijgen. In 1980 bedroegen de absolute kosten 33 miljard gulden, 10% van het nationaal inkomen.

Extrapolaties naar 2010, gemaakt in die periode, laten een zeer dreigend beeld zien: op termijn zou bij een gelijkblijvende ontwikkeling het gehele nationaal inkomen besteed moeten worden aan gezondheidszorg. Zover zou het natuurlijk nooit kunnen komen, maar het was wel duidelijk dat er iets gedaan moest worden. De noodzaak om de kostenstijgingen te beperken dwong de regering tot ingrijpende maatregelen. Damping van het stijgingspercentage was hierbij het doel, niet kostendaling, want de volksgezondheidszorg wordt in absolute zin immers nooit goedkoper.

De maatregelen hadden succes. In 1990 waren de absolute kosten weliswaar sterk gestegen, maar ten opzichte van het nationaal inkomen was er sprake van een kleine daling.

Die daling zet door. Voor 2000 werd een percentage van 8,2% begroot. De pogingen tot stelselwijziging zijn zowel aan de financierings- als aan de organisatiekant mislukt, maar de kostenbeheersing op zich is wel geslaagd. De prijs daarvoor is overigens niet gering: wachtlijsten, ziekenhuisbudgettering, scherpe indicatiestellingen, gedemoraliseerd en overbelast personeel, ontevreden en wantrouwende verzekerden en gebruikers.

De Nederlandse gezondheidszorg internationaal vergeleken

Vergelijken wij de Nederlandse situatie met die van andere landen, dan springt Nederland er overigens nog goed uit. In West-Europa besteedt alleen Groot-Brittannië duidelijk een minder groot deel van het nationaal inkomen aan gezondheidszorg, maar bereikt daarmee dan ook een aanmerkelijk minder hoge kwaliteit. Dat wil zeggen, de kwaliteit van de zorg of de bekwaamheid van de artsen staat niet ter discussie, maar de kwaliteit van de voorzieningen blijft sterk achter. De Engelse gezondheidszorg als geheel heeft te kampen met een ernstig gebrek aan geld, dat zich uit in lange wachtlijsten, slecht onderhouden gebouwen en een beperking van de behandelingsmogelijkheden.

In Duitsland is de gezondheidszorg sterk op medische technologie gericht. De kosten ervan zijn hoger dan in Nederland, maar de prestaties zijn minder. Het huisartsensysteem is nooit tot ontwikkeling gekomen, de medisch specialist is dominant en de zorg voor ouderen, gehandicapten, psychiatrische patiënten en chronisch zieken minder ontwikkeld dan in Nederland. Voor een belangrijk deel zijn deze kosten ook niet in het gezondheidsbudget ondergebracht.

Een extreem voorbeeld vormen de Verenigde Staten, waar nu bijna 15% van het nationaal inkomen wordt besteed aan gezondheidszorg, terwijl maar liefst 20% van de bevolking niet of nauwelijks toegang heeft tot de zorg omdat men de verzekeringspremie niet kan opbrengen. De situatie in de vs laat een merkwaardige discrepantie zien tussen enerzijds een buitengewoon hoogontwikkelde, vaak zeer luxueuze en zeer dure zorg voor hen die deze kunnen betalen (of voor wie de werkgever deze betaalt), en anderzijds een soort armenzorg die daar wel iets op lijkt, maar toch op een andere manier geboden wordt en waarop mensen geen rechten kunnen laten gelden.

Zij kunnen er alleen een beroep op doen. Een groot deel van de bevolking van de vs hangt tussen die twee uitersten in en heeft eigenlijk geen toegang tot de reguliere gezondheidszorg. De meeste verzekeringen beperken bovendien het (betaalde) gebruik van voorzieningen zeer sterk en schrijven dwingend voor van welke voorzieningen waar, in welke mate en hoelang gebruik mag worden gemaakt. Aldus de situatie in een land waar de kosten van de gezondheidszorg, zowel per hoofd van de bevolking als ten opzichte van het nationaal inkomen, aanzienlijk hoger zijn dan in Nederland.

Het in Nederland gangbare beeld dat onze gezondheidszorg onverantwoord duur is, blijkt in internationale vergelijking onterecht te zijn. De kosten vallen mee. Bovendien wordt er, eveneens in vergelijking met andere landen, een hoge kwaliteit en een goede en breed toegankelijke zorg voor geboden, die ook de zorg voor ouderen en gehandicapten omvat.

De prijs van de gezondheidszorg in de eenentwintigste eeuw

Inmiddels is de angst voor een onbetaalbare gezondheidszorg enigszins naar de achtergrond gedrongen. De zorgen rond de vergrijzing en de toenemende vraag naar zorg blijven, maar de oriëntatie ervan is anders. De voornaamste zorg van dit moment is die rond de capaciteits- en personeelsvoorziening: waar halen wij al die mensen vandaan die nodig zijn om zorg te verlenen? Bovendien, in de gezondheidszorg hangt alles met alles samen, dus nu geld vrijmaken voor extra mensen is geen goede grondslag voor het doen van extra investeringen in de infrastructuur. Ik heb als ziekenhuisdirecteur weinig aan geld voor een internist of chirurg extra, als de opleidingsmogelijkheden beperkt zijn en ik bovendien niet zeker weet of een extra operatieruimte erbij over drie of vijf jaar nog betaalbaar zal zijn.

Daarnaast wordt vooral geld gevraagd om de lagere functies in de zorg beter te kunnen belonen en de arbeidsomstandigheden te kunnen verbeteren, maar ook daar is weer de vraag of de huidige extra's straks ook 'gewoon' betaalbaar zullen blijven. Dat maakt meer geld niet zonder meer aantrekkelijk voor ziekenhuisdirecteuren, maar ook niet voor de nieuwkomers en de werklozen op de arbeidsmarkt. De gezondheidszorg is op dit moment de sector met het hoogste ziekteverzuim. Het imago is slecht en de organisatievorm vaak nog archaïsch, wat het personeelsprobleem alleen maar verder in de hand werkt.

Vernieuwing van de gezondheidszorg houdt ook in dat de verwachtingen onder de bevolking zullen stijgen. De vragen en eisen die mensen stellen aan hun eigen gezondheid, stijgen mee met de (vermeende) mogelijkheden van de medisch-technologische ontwikkelingen. Dat proces is al langer aan de gang en is goed zichtbaar in bijvoorbeeld de aandacht die wij aan gebitszorg besteden en de kosten die wij bereid zijn daarvoor te maken. In tegenstelling tot de generatie van voor de oorlog, vinden de babyboomers en (vooral) hun nakomelingen het onwenselijk om al vrij jong met een kunstgebit rond te lopen. Een goed werkend, goed uitziend en goed onderhouden natuurlijk gebit is de norm geworden. Men heeft er een heleboel, veel geld vooral, voor over om dat doel te bereiken. Dat is ook verstandig, want een slecht gebit kan een uiterst nadelige invloed op de gezondheid hebben. In die zin is de toegenomen aandacht voor gebitszorg te verklaren als onderdeel van de toegenomen aandacht voor de individuele gezondheid.

Het cosmetische aspect speelt echter ook een grote rol: de aantrekkelijkheid op de partnermarkt wordt mede door de toestand van het gebit bepaald en ook in het openbare leven en in het beroepsleven is een verzorgd gebit, mede door de closeupwerking van de televisie, een belangrijk gegeven geworden.

Culturele verschillen en verschillen in welvaart komen in dat cosmetische aspect tot uiting. In de vs zijn de tanden over het algemeen witter en groter dan in Europa. Amerikanen worden net zo min geboren met zo'n witte omheining als wij – die wordt door de tandarts zo gemaakt. Maar ook in West-Europa, waar de gebitten natuurlijker aandoen, is een groot deel artificieel. Het verschil zit in de norm van wat mooi gevonden wordt: wanneer er aan Nederlandse gebitten wordt gesleuteld, wordt er gestreefd naar een natuurlijk resultaat: niet te recht, niet te wit. En wat betreft het effect van het verschil in welvaart: ook in Nederland is het algemeen bekend dat de achtergrond van de kinderen

op een willekeurige lagere school af te lezen is aan de grootte van de beugel. Hoe indrukwekkender en ingewikkelder de stellages, hoe chiquer de buurt waar de kinderen vandaan komen. De beugel is een statussymbool geworden.

Dat cosmetische aspect is inmiddels belangrijker dan vaak wordt gedacht en zal eveneens consequenties hebben voor de kosten die in de toekomst worden gemaakt voor de gezondheidszorg. De dreigende afschaffing van de vergoeding van onder andere het kunstgebit leidde in de Tweede Kamer tot commotie, omdat het een deel van de bevolking zou beroven van de mogelijkheid er 'goed' uit te blijven zien. Sociale ongelijkheid wordt zo cosmetisch-esthetisch ook een probleem voor de volksgezondheid en daarmee voor de sociale verzekeringen.

Op alle mogelijke terreinen van het dagelijks leven zijn het medische inzichten en medische overwegingen die bepalend zijn voor ons gedrag en voor de beoordeling van eigen en andermans gedrag. De vraag of iets wel goed is voor de gezondheid, is een existentiële kwestie geworden en in de reclamewereld zeker zo richtinggevend als de vraag of iets geheel 'vernieuwd' is, dan wel bijdraagt tot iemands sociale status of persoonlijk geluk. In feite onderwerpen wij ons allemaal in zekere zin aan een mild medisch regime. Wij willen ons leven ordenen, beheersen en zelf onder controle houden, maar wanneer het over gezondheidszaken gaat geven wij de regie uit handen en laten wij ons leiden door wat 'de dokter' goed acht. De werknemer die in het bedrijfsrestaurant een kroket op zijn bord legt, zal die handeling vaak laten vergezellen van een vergoelijking. Er klinkt geen zin als 'Lekker, daar heb ik trek in', maar een excuus: 'Het mag wel een keer' of 'We hebben vandaag iets te vieren'. De ongezonde keuze dient ten overstaan van iedereen verantwoord te worden als een gerechtvaardigde uitzondering.

Slank en gezond willen blijven en daarin investeren zijn keuzes die wij zelf maken, maar steeds vaker worden wensen op dit gebied ook als een soort opdracht bij de gezondheidszorg neergelegd. Het is een relatief kleine stap van gebitsregulering naar plastische chirurgie uit cosmetische overwegingen. De normen ten aanzien van uiterlijk en gezondheid veranderen, waardoor de gezondheidszorg aan steeds meer vragen van cosmetische aard tegemoet moet komen. Op straat is die ontwikkeling al zichtbaar in wat de socioloog Abram de Swaan heeft gekenschetst als het gebrek aan 'zichtbare' gehandicapten. Er zijn nauwelijks nog mensen met bochels te zien, bijna geen mensen meer die zichtbaar getekend zijn door het leven. Preventief en correctief wordt er heel veel gedaan, met prothesen worden lichamelijke tekorten vaak onzichtbaar opgeheven en voor wie werkelijk 'ontoonbaar' is, zijn er voorzieningen die pijnlijke confrontaties zoveel mogelijk beperken.

Cosmetisch ingrijpen werd tien tot twintig jaar geleden nog categorisch afgewezen. In het algemeen vond men het afschuwelijk dat dit fenomeen in opkomst was. Toch heeft de ontwikkeling doorgezet en inmiddels zijn de opvattingen over bijvoorbeeld cosmetische chirurgie aanmerkelijk ruimer. Die ontwikkeling is er niet omdat artsen dat willen (integendeel, Nederlandse doktoren zijn over het algemeen erg terughoudend ten opzichte van nieuwe ontwikkelingen), maar omdat wij dat zelf willen. Er is een markt voor.

De vraag ernaar wordt in eerste instantie opgevangen door de particuliere sector, maar al snel volgt dan de discussie rond opname in het ziekenfondspakket.

Die discussie wordt bepaald door overwegingen van eerlijkheid en moraliteit. Wat *toelaatbaar* is, moet *toegelaten* worden en wat voor rijke mensen beschikbaar is, moet ook voor armen bereikbaar zijn. Er mag geen tweedeling tussen zieke en gezonde mensen, maar kennelijk ook niet tussen mooie, rijke en lelijke, arme Nederlanders ontstaan. Dat kunnen wij in moreel opzicht niet aan onszelf verantwoorden. En dus barst de discussie over de toelating van dergelijke ingrepen in de collectieve voorzieningen los.

De vraag naar ingrijpen om cosmetische redenen zal gevolgen hebben voor de kosten van de gezondheidszorg, omdat wij enerzijds zelf de vraag ernaar oproepen en die vraag anderzijds door de medische mogelijkheden wordt aangewakkerd. Uiteindelijk verschuift dan het 'cosmetische' aspect naar de achtergrond en gaat het 'gezondheidsaspect' overheersen: het is niet goed voor de 'gezondheid' als je veel te groot of juist te klein bent, te zware of juist geen borsten hebt, de oren of de tanden te wijd staan, het uiterlijke geslacht niet bij het innerlijke gevoel past, enzovoorts.

Geld, moraal en kennis

Gezondheid als belangrijkste waarde

Uit de geschiedenis van de gezondheidszorg blijkt, dat gezondheid en de zorg daarvoor niet zomaar maatschappelijke thema's zijn, maar dat zij een bijzondere plaats innemen in het leven van mensen en in de verantwoordelijkheden van de overheid. Discussies over de kosten van de gezondheidszorg, de inrichting van de collectieve voorzieningen daaromtrent en de (on)wenselijkheid van nieuwe ontwikkelingen roepen morele en maatschappelijke vragen op die niet direct aan gezondheid zelf gerelateerd zijn. Lange tijd hadden die vragen vooral betrekking op de toegang tot de zorg en de beschikbaarheid van een basispakket van zorg voor iedereen.

Inmiddels zijn de vragen met de ontwikkeling van sociale gezondheidszorgsystemen meegegroeid. Het is niet meer een puur theoretische kwestie om de vraag te stellen of het wel 'eerlijk' is dat rijke mensen meer toegang hebben tot cosmetische chirurgie dan mindervermogenen. Leidt dat niet tot een onaanvaardbare en zeer zichtbare tweedeling in de samenleving? Het is niet toevallig dat in de verzekeringsafspraken voor asielzoekers transseksuele operaties uitdrukkelijk zijn uitgesloten, maar tegelijkertijd roept dat ook weer de discussie op over de grenzen van de gezondheidszorg die voor iedereen verzekerd moet zijn. Die grenzen zijn ook in een heel ander kader problematisch. Moeten alle mogelijkheden om het leven te verlengen ter beschikking gesteld worden van degenen die dat willen? Staat de beschikbaarstelling van die middelen geheel los van het gezondheidsgedrag van mensen? Is de verantwoordelijkheid daarvoor principieel gescheiden van de verantwoordelijkheid van de samenleving schaarse en dure goederen als gezondheidszorg rechtvaardig te verdelen? Vragen die behalve een kostencomponent, ook morele en emotionele componenten in zich dragen. En belangrijker: vragen die ons zeer direct raken, kwesties die ons zeer na aan het hart liggen.

Waar, waarde en waarheid

Een goede gezondheid staat met afstand boven aan de prioriteitenlijst van de Nederlander, en de afstand met andere zaken neemt alleen maar toe. Dit is eigenlijk opmerkelijk, want de waardering voor een goede gezondheid is dus toegenomen, terwijl objectief gezien de gezondheid van de gemiddelde Nederlander steeds beter werd. Hoe gezonder men is, hoe meer die gezondheid gewaardeerd en bewaakt wordt, zo lijkt het wel. Dat is niet alleen individueel zo, maar ook in de samenleving als geheel. Gezondheid is een van de zeer weinige gebieden in het maatschappelijk verkeer waarover wij het in grote lijnen massaal eens zijn. De pluriformiteit in opvattingen neemt toe, maar gezondheid is een van de weinige gebieden waar bij alle verschillen in opvatting over specifieke onderwerpen toch een grote mate van eensgezindheid in de waardering bestaat. We weten allemaal, zij het niet altijd bewust, *dat* gezondheid belangrijk is, *hoe* belangrijk het is en *waarom* het belangrijk is. Hoe komt het nu dat in onze individualistische, gedecentraliseerde, geseculariseerde en pluriforme samenleving mensen het zo hartgrondig eens kunnen zijn over het belang van gezondheid en van gezondheidszorg? Dat heeft te maken met de heel specifieke combinatie van kenmerken van gezondheid en gezondheidszorg. Anders dan onderwijs blijft gezondheidszorg het hele leven belangrijk en anders dan bij welzijn is er voor gezondheidszorg een aanwijsbaar en reagerend object, dat tegelijkertijd ook het subject is: ik heb mijn lichaam en ik ben mijn lichaam – ik voel het succes en het falen van de gezondheidszorg direct aan den lijve. Gezondheid gaat ons allemaal altijd aan, de richting van de gezondheidszorg ligt vast (meer gezondheid, herstel gezondheid) en ten aanzien van de gezondheid kan gehandeld worden, bij voorkeur effectief en beroepsmatig.

Deze elementen bij elkaar genomen laten zien dat het bij gezondheid gaat om een op iedereen en gedurende het hele leven betrekking hebbende combinatie van *waar* (gezondheid kun je 'kopen'), *waarde* (gezondheid is een moreel 'goed') en *waarheid* (gezondheid kan door wetenschappelijk inzicht 'beter' worden).

Het denken over gezondheid raakt sterk aan normen en waarden. Gezondheid is een waarde op zichzelf, maar ook het denken over gezondheid is doordrenkt van ethische vraagstukken. Bijna zonder uitzondering vinden mensen dat ziekte bestreden dient te worden. Dat is niet zomaar een mening, maar een normatief standpunt. Vermijdbaar lijden dient waar mogelijk uit het leven gebannen te worden. De bereidheid om daar hoge investeringen voor te doen is dan ook groot. Wanneer uit onderzoek blijkt – en dat blijkt ook in Nederland – dat iemand die in een volksbuurt is geboren, bij voorbaat al een vier jaar lagere levensverwachting heeft dan iemand uit een elitewijk, viert de morele verontwaardiging hoogtij. Dat mag niet zo blijven, dat is niet eerlijk. Die sociale onrechtvaardigheid dient bestreden te worden. Minder bevoorrechten moeten een gelijke kans op een lang leven hebben. Uiteraard zal niemand serieus willen overwegen de levensverwachting van de rijken wat te verkorten, om de gewenste gelijkheid te krijgen. Uit het absurde karakter van deze overweging blijkt al, hoe sterk de moreel juiste weg in het concept gezondheid zelf besloten ligt. De consensus is voorgegeven en niet de uitkomst van een discussie.

Ten slotte is het denken over gezondheid sterk bepaald door kennis. Wat als een goede behandeling wordt beschouwd, wordt bepaald door de stand van zaken in de wetenschap. Gezondheidszorg wil waar mogelijk *evidence based* zijn. Veranderingen in de stand van de wetenschap kunnen tot nieuwe opvattingen leiden. In sommige gevallen gaan die veranderingen zeer snel. In Nederland is de opvatting over de beste wijze om wiegendood bij zuigelingen te voorkomen, in ongeveer tien jaar tijd twee keer veranderd. Aanvankelijk was het wetenschappelijk advies dat een kind het beste op de buik kon worden gelegd. Toen bleek dat daarna het aantal gevallen van wiegendood steeg, werd het tegenovergestelde geadviseerd: baby's konden beter op de rug slapen. Beide opvattingen waren gebaseerd op wetenschappelijk onderzoek, maar het eerste advies leidde wel tot een dramatisch resultaat: tientallen gevallen van wiegendood die voorkomen hadden kunnen worden.

Opvallend is dat niemand daardoor het vertrouwen in de gezondheidszorg definitief opzegt. De wijziging in opvatting wordt gezien als een vooruitgang in de wetenschap. Meer kennis over behandeling en zorg kan voortkomen uit pijnlijke en zelfs tragische lessen, maar blijft op zichzelf een groot goed. Ook hier hebben we weer te maken met een voorgegeven richting: wetenschap als het verwerven van meer en betere kennis.

De drie aspecten van gezondheid zijn onderling verbonden. Overwegingen ten aanzien van het ene aspect hebben consequenties voor de keuzes ten aanzien van de andere aspecten. Kennis over de oorzaken van ziekte kunnen consequenties hebben voor bijvoorbeeld de hoogte van de verzekeringspremie. Keuzes uit morele overwegingen hebben consequenties voor de verdeling binnen het overheidsbudget. De noodzaak tot kostenbeheersing leidt aan de andere kant tot discussies over het nut en de waarde van behandelingen. Doordat de drie aspecten geld, moraal en kennis een zo grote rol spelen binnen de vraagstukken rond de gezondheidszorg, spelen economie, ethiek en wetenschap ook een sturende rol in de ontwikkelingen binnen die gezondheidszorg. Die ontwikkelingen worden bepaald door de keuzes die wij in de individuele en in de nationale budgettering maken, door ons denken over wat goed, belangrijk of waardevol is in het leven en door de kennis die bestaat over ziekten en de voorkoming daarvan. Sturing van ontwikkelingen in de gezondheidszorg is mede daardoor een zeer ingewikkelde aangelegenheid geworden.

Nieuwe ontwikkelingen roepen ogenblikkelijk vragen op over wat wel en wat niet kan, onder welke voorwaarden en tegen welke prijs. In feite zijn dat vragen naar wat het leven mag kosten, zowel in financiële als in persoonlijke en maatschappelijke zin. Voor geen ander terrein in de politiek of het maatschappelijk leven geldt die betrokkenheid zo sterk. Daarom ligt de discussie over ontwikkelingen in de gezondheidszorg zo dicht bij het individu zelf.

De epidemiologische transities

De epidemiologie, de wetenschap van de verspreiding van ziekten onder de bevolking, gaat ervan uit dat in de ontwikkeling van de geneeskunde, de economie en de samenleving fasen te identificeren zijn waarin de wetenschappelijke en maatschappelijke aandacht zich richt op een dan bijzonder prominent type ziekten. Zodra het lukt om de

strijd daartegen te winnen, krijgen nieuwe en andere ziekten hun kans om prominent te worden en richt de aandacht zich vervolgens ook weer vooral daarop.

Overgangen van de ene naar de andere fase heten *epidemiologische transities*. De eerste epidemiologische transitie vond plaats in de negentiende eeuw: de grote strijd tegen de infectieziekten. Zoals al eerder werd beschreven, was die strijd in feite een strijd tegen de enorme kinder- en zuigelingensterfte en de sterfte in het kraambed. In die periode, en ook tegenwoordig in landen die nog met dergelijke problemen kampen, richtte de aandacht zich vooral op de preventieve zorg voor moeder en kind.

De tweede epidemiologische transitie kwam met de toename van de welvaart in de westerse wereld, in de eerste helft van de twintigste eeuw. Die bracht niet alleen een stijging van de levensverwachting en zaken als de toename van de gemiddelde lengte, maar ook de welvaartsziekten. De veranderende eet- en leefgewoonten, de opkomst van nieuwe genotmiddelen (vooral de sigaret), de stijging van de levensverwachting en de veranderingen in werk- en leefomstandigheden veroorzaakten een toename van hart- en vaatziekten, allerlei vormen van kanker en aandoeningen aan het bewegingsapparaat. De strijd tegen die welvaartsziekten tekende de twintigste eeuw en zal ook in deze eeuw een rol blijven spelen.

Zuigelingen en moeders waren niet langer de voornaamste objecten van zorg. In zowel de zorg als het onderzoek verschoof de aandacht naar de mannelijke kostwinner tussen de 40 en 60 jaar. De vroege sterfte in deze groep moest worden teruggedrongen. Nog altijd is de overlijdenskans van mannen in de leeftijd 40-60 jaar twee keer zo hoog als die van vrouwen. De in de twintigste eeuw ontstane medische specialismen richten zich ook bijna allemaal op mannen. De gynaecologie werd de enige specifiek op vrouwen gerichte discipline.

De derde transitie vindt op dit moment plaats. Deze overgang wordt gekenmerkt door de strijd tegen de chronische ziekte en tegen de *nachtkaarssterfte*. De belangrijkste objecten van de gezondheidszorg zijn de mensen die aan het einde van hun leven staan. Door de vergrijzing van de bevolking neemt het aantal chronisch zieken snel toe. Genezing is niet (meer) mogelijk, behandeling die pijn verlicht of functioneren (beter) mogelijk maakt, wel. Door chronische ziekten en de enorme stijging van de levensverwachting verlaten mensen als het ware heel langzaam het leven.

De infectieziekten van de 19e eeuw waren vooral heftig, kortdurend, algemeen en in het bijzonder dodelijk voor de nieuwkomers in de samenleving. In de twintigste eeuw wordt het ziekte- en sterftepatroon anders: het accent komt te liggen op de snelle dood in het midden van het leven. In de eenentwintigste eeuw is dat allemaal niet weg, maar het beeld wordt nu toch erg bepaald door de late en langzame sterfte. Van een situatie van *oversterfte* zijn we in medisch-epidemiologische termen gezien in een situatie van *ondersterfte* terechtgekomen. De gezondheid zelf is al weg, maar het leven gaat nog door, mede dankzij de goede gezondheidszorg

De gezondheidszorg is momenteel voor een groot deel gericht op ouderenzorg. Ongeveer een kwart van de 75 miljard gulden die jaarlijks aan gezondheidszorg wordt besteed, is bestemd voor de zorg van ouderen, vooral die in verpleeg- en

verzorgingshuizen. In andere landen worden de kosten voor ouderenzorg niet altijd of volledig toegerekend aan het budget van de gezondheidszorg. In de strikte zin van het woord valt een deel van de ouderenzorg ook niet onder de gezondheidszorg. De keuze van Nederland om ook de kosten voor het wonen en het verzorgen van ouderen onder het gezondheidszorgbudget te laten vallen, komt voort uit de overweging dat ouderenzorg daarmee ook binnen het systeem van sociale verzekeringen blijft. Op die manier kan worden gegarandeerd dat er zorg beschikbaar blijft voor alle ouderen en dat die zorg ook een bepaald kwaliteitsniveau heeft.

Terwijl de ouderenzorg al aanspraak maakt op een groot deel van het beschikbare geld voor gezondheidszorg, groeit het aandeel van de ouderen in de bevolking nog steeds. We worden gemiddeld ook steeds ouder en hebben daardoor langer verzorging nodig. Dat is een van de dingen waar de meeste mensen uiterst beducht voor zijn. Juist het langzame en langdurige verlies van functies, van zelfstandigheid en autonomie is voor velen een schrikbeeld. De meest gehoorde verzuchting van mensen die een verpleeghuis hebben bezocht, is: 'Ik hoop dat ik er nooit terechtkom'. Een mooie dood is een plotselinge, pijnloze dood, of sterven na een korte periode van achteruitgang, waarin men de mogelijkheid heeft gehad om afscheid te nemen van dierbaren. De beste verzorging weegt niet op tegen het besef van het verlies van vrijheid, verantwoordelijkheid en zelfbeschikking. Een groot deel van de medische aandacht van dit moment is er dan ook op gericht om die nachtkaaarssterfte te bedwingen. De gezondheidszorg van dit moment laat een streven naar *lemmingensterfte* zien: de korte en pijnloze dood als keuze aan het eind van het leven. Het medisch onderzoek is erop gericht, om de periode van langzaam in ziekte en afhankelijkheid wegzakken zoveel mogelijk te bekorten. Steeds meer krijgen mensen de mogelijkheid om zelf de beslissing te nemen op welke manier en wanneer zij willen sterven.

De strijd tegen de geprogrammeerde sterfte

De eenentwintigste eeuw zal gekenmerkt worden door de strijd tegen de *geprogrammeerde sterfte*, de ziekte- en doodsoorzaken die in onze genetische opmaak verborgen liggen. Zonder twijfel zal dat leiden tot ingrepen in het menselijk genetisch materiaal. Bepaalde genetische disposities zullen in de toekomst uitgeschakeld worden, of verhinderd worden om zich verder te ontwikkelen. De vraag is niet langer of dat soort ingrepen ooit gaat plaatsvinden, maar wanneer en in welke situaties dat zal gebeuren. De stand van de wetenschap is overigens zodanig, dat genetische manipulatie bij mensen principieel nog slechts een paar stappen van ons verwijderd is, maar praktisch voorlopig nog nauwelijks mogelijk zal zijn. We kunnen ons er dus op voorbereiden.

Het voorkomen van de ontwikkeling van erfelijke ziekten kan een grote rol spelen in de strijd tegen de chronische ziekten, hét punt van zorg van dit moment. Veel chronische ziekten hebben immers een erfelijke component. De ziekte van Alzheimer is waarschijnlijk voor een groot deel erfelijk bepaald. Wanneer het mogelijk wordt door genetisch ingrijpen een dergelijke ziekte te voorkomen, is dat pure winst, niet alleen voor het individu, maar ook voor de gezondheidszorg als geheel. Overigens is het niet te verwachten dat het accent in de ontwikkeling voorlopig zal komen te liggen op pogingen om in het

erfelijke materiaal van de mens zelf veranderingen aan te brengen. De beste kansen liggen in de aanpassing van geneesmiddelen en gezondheidsbevorderende preparaten aan de typische kenmerken van de genetische opmaak en de constitutie van een individuele patiënt.

Door de combinatie van de ontwikkelingen in de genetica en in de moleculaire biologie zal het mogelijk worden om een soort finetuning te bereiken tussen de patiënt en zijn specifieke eigenschappen enerzijds en het geneesmiddel anderzijds. Over vijftig jaar beschouwen wij de huidige geneesmiddelen mogelijk als chemische kanonnen die op mensen warden afgeschoten: onverantwoord zware middelen die elke precisie missen.

De ontwikkeling van dergelijke geneesmiddelen is erg duur. Wanneer blijkt dat die middelen veel beter werken dan de oudere medicijnen, zal de druk om de prijs ervoor te betalen, toenemen. Voor de farmaceutische industrie betekenen de stijgende ontwikkelingskosten dat de noodzaak tot fuseren alleen maar groter wordt. Het is niet ondenkbaar dat we op termijn in de hele wereld nog maar twee of drie heel grote farmaceutische conglomeraten overhouden.

De maakbaarheid van het lichaam

In de eenentwintigste eeuw zal men in de medische wereld niet alleen meer gaan letten op de kans die iemand heeft op ziekte. De ontwikkelingen betekenen echter ook, dat men zal gaan letten op positieve erfelijke eigenschappen. Dat maakt het mogelijk om in de toekomst onze eigen sterke punten te versterken. In de selectie van sporters zal dat bijvoorbeeld een rol gaan spelen.

De ontwikkeling zal echter nog verder gaan. Ook in het dagelijkse, niet-zieke leven zullen de ontwikkelingen in de farmacie een grote rol gaan spelen. De invloed van de positieve gezondheidszorg, van het versterken van de gezondheid, zal zich nog verder uitstrekken. Hier moet men denken aan de opkomst van *functional foods* en zelfs aan de opkomst van *designer drugs*, die (met minder gevaarlijke bijwerkingen) de stemmingen en het beleven kunnen beïnvloeden. De geneesmiddelenindustrie sluit voorzichtig bij die behoefte aan. De ontwikkeling van de nieuwe psychofarmaca maakt het steeds beter mogelijk om op termijn zeer gericht de eigen stemming en het eigen functioneren te beïnvloeden. Op dit moment komt dat velen nog als onwenselijk en kil voor, maar op termijn zal dat veranderen. Veertig jaar geleden werd geboorteregeling ook gezien als iets kouds, als onromantisch en onwenselijk. Inmiddels is die discussie verjaard en vindt bijna iedereen het prettiger om het kindertal wel te kunnen plannen, net zoals steeds meer mensen zelf het einde van hun leven willen kunnen bepalen.

De toepassing van psychofarmaca in het dagelijks leven zal dezelfde lijn in acceptatie doormaken. Wanneer het beïnvloeden van de stemming op een veilige manier mogelijk is, zullen steeds meer mensen ertoe overgaan. Naarmate de acceptatie van het gebruik van psychofarmaca toeneemt, stijgt ook de intolerantie ten opzichte van mensen die ze weigeren te gebruiken. Onbeheerste stemmingswisselingen en onvoorspelbaar gedrag zullen steeds minder worden geaccepteerd, als er eenmaal effectief en gevaarloos iets aan gedaan kan worden. Ook in die zin zullen wij onszelf en elkaar aan een mild medisch

regime gaan onderwerpen. Niet erg romantisch, zeker minder spontaan, maar in zijn uitkomsten wel veel prettiger.

Ten slotte is daar nog de, nog niet helemaal voorspelbare, invloed van de informatie- en communicatietechnologie op de geneeskunde. De toepassingen daarvan zullen eveneens grote invloed hebben. Vooral de trend in de richting van mini-technologie, zeer kleine apparaatjes met grote mogelijkheden, biedt perspectieven in de geneeskunde. Het is al mogelijk om een klein cameraatje bij blinden te implanteren en dat te verbinden met receptoren in de hersenen. Daardoor kunnen zij weer contouren waarnemen. Van de verdere mogelijkheden op dit gebied heeft men op dit moment nog slechts een vermoeden, maar dat de invloed ervan groot zal zijn, staat vast.

In de eenentwintigste eeuw zullen wij niet zozeer in een maakbare samenleving, maar in een maakbaar lichaam leven. Wij 'maken' steeds meer onszelf en bepalen zelf van welke mogelijkheden wij daartoe gebruik willen maken. Dat klinkt misschien eng, maar in feite is het slechts een volgende stap op een weg die wij al heel lang geleden zijn in geslagen. Belangrijk blijft dat het mogelijkheden zijn die mensen zelf en voor zichzelf kiezen. Anderen hebben daar invloed op, maar geen zeggenschap over en de overheid moet ervoor zorgen dat dat ook zo blijft.

De multiculturele samenleving als utopie*

Ahmed Aboutaleb kende ik al voor ik bij het Sociaal en Cultureel Planbureau kwam werken. Hij was toen directeur van Forum, het Instituut voor Multiculturele Ontwikkeling. Kort na mijn benoeming bij het SCP nodigde hij me uit op 13 januari 1999 de nieuwjaarstoespraak voor de medewerkers en achterban van Forum te houden. De aanleiding was het verschijnen van het Sociaal en Cultureel Rapport 1998, waarin uitdrukkelijk ontkend werd dat Nederland een ‘multiculturele’ samenleving was of zou moeten willen worden.

Het SCR 1998 was al vrijwel gereed toen ik als directeur aantrad. Met de visie op de multiculturele samenleving was ik het wel eens, al bleef de uitwerking ervan – dat was Aboutaleb onmiddellijk opgevallen – summier. De lezing voor Forum droeg als titel ‘De multiculturele utopie’ en dat sloot achteraf gezien ook beter aan bij de visie in het SCR 1998 dan de op verzoek van Forum in ‘De multiculturele illusie’ omgedoopte titel bij publicatie een jaar later.

De tekst is ingehaald door de tijd, maar riep in 1999 nog grote weerstand op, zelfs uitmondend in een klacht bij het Bureau Racismebestrijding. De verandering in de publieke en politieke opinie kwam pas in 2000 met de publicatie van *Het multiculturele drama* van Paul Scheffer, de aanval op het World Trade Center in New York (9/11) en de opkomst van Pim Fortuijn.

Het SCP heeft een lange traditie van onderzoek naar de positie van de etnische minderheden in Nederland. Het doel is altijd geweest goede en betrouwbare informatie over de mate en het proces van integratie in de Nederlandse samenleving te bieden. Vergeleken met vrijwel alle andere migratielanden beschikt Nederland mede daardoor over zeer veel en zeer goede informatie. Dat heeft zowel betrekking op aantallen, in- en uitstroom, eerste en tweede generatie als op de keuze van huwelijkspartners, het opleidingsniveau, arbeidsparticipatie en werkloosheid, criminaliteit, houding ten opzichte van de Nederlandse samenleving en identificatie met de islam. Ook de andere kant wordt belicht: de acceptatie van minderheden en andere waarden en normen door de Nederlandse samenleving, mate van discriminatie op de arbeidsmarkt, het al dan niet hebben van contacten met etnische minderheden, enzovoort.

Nieuwe gezichten

In september 1998 verscheen voor de dertiende keer sinds 1975 het Sociaal en Cultureel Rapport. Het thema van het rapport is ‘25 jaar sociale verandering’ en daarmee wil het SCP zowel de balans opmaken van wat er in het laatste kwart van deze eeuw in Nederland allemaal veranderd is als stilstaan bij het feit dat het SCP zelf 25 jaar geleden werd opgericht. Sindsdien heeft het SCP veel van de veranderingen op sociaal en cultureel

* *Uitgesproken op FORUM 13 januari 1999*

gebied gevolgd op een manier die het mogelijk maakt daar door de jaren heen trends in te zien.

Tot de grootste veranderingen van de afgelopen 25 jaar behoort ongetwijfeld de blijvende vestiging van grote groepen allochtonen in Nederland. Toen het SCP zijn werk begon, was Nederland nog 'Nederlands' in de traditionele zin. Het aandeel van de allochtonen in de bevolking bewoog zich tussen 1% en 1,5%. Er waren toen sinds bijna tien jaar al wel veel 'gastarbeiders' naar Nederland gekomen, hoofdzakelijk mannen uit Turkije en Marokko, maar toen toch ook nog uit Joegoslavië, Spanje en Griekenland, landen die toen de overgang naar de welvaartsamenleving nog niet helemaal gemaakt hadden. De aanwezigheid van de gastarbeiders, het woord zegt het al, werd in principe als tijdelijk gezien. Met een stevige spaarpot zouden ze uiteindelijk weer naar het land van herkomst terugkeren en daar een gezin stichten. Surinamers en Antillianen waren er eveneens al wel, maar in de meeste gevallen ook nog niet in gezinsverband. Meestal betrof het studenten, van wie verondersteld werd dat ze na afloop van hun studie weer naar de rijksoverheid zouden terugkeren. Allochtoon, al werd het woord toen nog niet gebruikt, waren misschien nog wel het meest de Molukkers, die anders dan de Indische Nederlanders nog sterk gesegregeerd leefden en zich bleven oriënteren op de mogelijke zelfstandigheid van hun vaderland. Zij waren aan het begin van de jaren vijftig hier naartoe gehaald in de verwachting dat ze snel zouden kunnen terugkeren naar hun eigen republiek.

Bijna 10% van de bevolking is allochtoon

Het beeld is nu wel heel anders. Bijna 10% van de Nederlandse bevolking wordt als allochtoon beschouwd (ook al heeft een ruime minderheid een Nederlands paspoort en groeit het aantal in Nederland geboren en snel). In de vier grote steden ligt het percentage allochtonen zelfs al tussen de 25% en 35% (Amsterdam) van de bevolking. Eén op de zeven Nederlandse scholieren is van allochtone herkomst, maar dat cijfer is wat bedrieglijk, omdat het geen rekening houdt met de concentratie van allochtonen in de grote steden. Daar is inmiddels al meer dan de helft van de jongeren van niet-Nederlandse afkomst en het verschijnsel van de 'zwarte' school – meer dan 50% allochtone leerlingen – is daar dan ook al heel gewoon geworden.

Toen het SCP zijn werk begon, was al te zien dat veel Marokkanen en Turken hier zouden gaan blijven, al was het maar bij gebrek aan mogelijkheden om in het eigen land een goed bestaan op te bouwen. Vooruitlopend op de zelfstandigheid van hun land, kozen in diezelfde tijd veel Surinamers voor een vestiging in Nederland en ook zij zijn in meerderheid gebleven. Meer dan een derde van de hele Surinaamse bevolking leeft inmiddels in Nederland en de stroom uit de Antillen houdt nog aan. Ook daar is de belangrijkste reden om te vertrekken het ontbreken van de kans op een 'goed' leven met ook voor de kinderen een reële kans op scholing en werk. Bij Marokkanen en Turken gaat het verschijnsel van de gezinshereniging (en ook van de gezinsvorming met partners uit het land van herkomst) nog steeds door. In de laatste tien jaar ten slotte is ook het aantal asielzoekers en ten dele ook illegalen uit delen van Azië, Afrika en Oost-Europa sterk toegenomen. In de Haagse Schilderswijk telt men inmiddels al meer dan vijftig nationaliteiten, in de Bijlmer zijn het er al tegen de honderd.

Toch is voorlopig misschien eerder het zelfbeeld van Nederland dan het beeld van Nederland zelf veranderd. Buiten de grote steden is het aandeel van de allochtonen in de bevolking laag tot zeer laag en in veel sectoren van de samenleving zijn zij nog in het geheel niet terug te vinden. Niettemin, in de politiek, in de media en in het straatbeeld van de steden is Nederland gekleurd geworden en er wordt ook steeds meer gelet op een zo evenredig mogelijke vertegenwoordiging van allochtonen in de sfeer van arbeid, cultuur, onderwijs, huisvesting en gezondheidszorg. Op dat gebied blijft er echter nog heel veel te doen, al is er in Nederland misschien wel wat al te veel de neiging dat toch vooral als een verantwoordelijkheid van de overheid te zien.

‘Naar een multi-etnische samenleving’

Al sinds vele jaren wordt er in het Sociaal en Cultureel Rapport aandacht gevraagd voor de positie en de specifieke problematiek van allochtonen in de Nederlandse samenleving. In het SCR 1998 wordt in het hoofdstuk ‘Naar een multi-etnische samenleving’ een overzicht gegeven van de ontwikkelingen op het gebied van de integratie. De titel van het hoofdstuk is bewust zo geformuleerd, omdat in het stuk de stelling wordt betrokken dat Nederland in veel opzichten wel al een ‘multi-etnische’ samenleving is, maar zeker niet beschouwd kan worden als een ‘multiculturele’ samenleving. De aandacht van de media en het publiek heeft echter pas de daar direct op volgende stelling getrokken dat Nederland ook geen multiculturele samenleving zal, kan en moet worden. ‘Multiculturaliteit’, om dat lelijke woord maar eens te gebruiken, is geen realistische optie en het is zelfs geen wenselijke optie.

Wie dat zegt, waagt zich natuurlijk in het hol van de leeuw op het moment dat hij gast is van een organisatie als Forum, die zich in haar briefhoofd met nadruk en trots presenteert als Instituut voor Multiculturele Ontwikkeling, ‘for multicultural development’, ‘pour le développement multiculturel’. Zolang de conclusie van het SCP niet verder reikt dan de stelling dat Nederland geen multiculturele samenleving is, blijft nog een elegante ontsnappingsroute open door te wijzen op de noodzaak van een organisatie als Forum: immers, er is er op dit gebied nog zoveel te doen. Helaas is er geen ruimte meer voor een zo gemakkelijke vorm van hoffelijkheid, al blijft het natuurlijk de vraag of Forum en SCP onder het begrip ‘multicultureel’ wel hetzelfde verstaan. Ik denk dat dat niet zo is, en ik zeg dat niet alleen uit hoffelijkheid. In ‘De Uitdaging’ (april 1999), het startdocument voor de ontwikkeling van een strategische visie voor Forum, wordt al in de eerste zin een samenleving multicultureel genoemd, als zij ‘groepen en individuen van uiteenlopende etnisch-culturele herkomst een volwaardige plaats biedt’. Met volwaardig wordt dan bedoeld een ‘ongehinderde toegang tot de faciliteiten voor sociale, culturele en economische ontplooiing’ en nog wat verder in de tekst worden volwaardige ‘kansen’ als afhankelijk gezien van de ‘ongehinderde toegang tot schaarse goederen als arbeid, onderwijs, gezondheidszorg, huisvesting’. Het is niet moeilijk het eens te zijn met de in deze formuleringen aan de Nederlandse samenleving en politiek besloten opdrachten, maar het is niet wat bedoeld wordt met het begrip multiculturele samenleving in het Sociaal en Cultureel Rapport 1998.

Kansen en posities

In het SCR 1998 wordt multiculturaliteit niet in verbinding gebracht met de kansen van allochtone mensen in relatie tot de kansen van autochtonen, maar met de positie van het allochtone erfgoed in relatie tot de positie van de autochtone cultuur. In plaats van positie had ik ook 'kansen' of zelfs 'rechten' kunnen zeggen, maar dat zou of te veel toeval of juist te veel strijd impliceren op een plek, waar het eerder om overtuiging en gevoel gaat. In de multiculturele samenleving waar het SCR 1998 zich tegen afzet, wordt met multiculturaliteit bedoeld op een ontwikkeling van een nieuwe, gemeenschappelijke en uiteindelijk 'gemengde' cultuur. Alle cultuur is in landen die in contact staan met andere landen, uiteindelijk 'gemengde' cultuur, maar waar de vermenging ontstaat zonder strijd of onderdrukking, is zij gebaseerd op verleiding door het 'andere' aanbod. De vermenging vindt plaats tussen culturen die voor elkaar belangrijk zijn en elkaar ook 'interessant' vinden of tussen een 'voorbeeld'- en een 'volg'-cultuur. Ten opzichte van de Amerikaanse cultuur is Nederland nu een volgcultuur, zoals het in de achttiende eeuw Frankrijk volgde en in de tweede helft van de negentiende eeuw Duitsland. In Duitsland, zeker in Nordrhein-Westfalen wordt Nederland in een aantal opzichten (modern, vooruitstrevend, flexibel, open) weer als een 'voorbeeld'-cultuur gezien. 'Ihr seit ja ein modernes Land,' pleegt een collega van over de grens regelmatig te verzuchten. Het is duidelijk dat er geen sprake is van een overname in Nederland en door Nederlanders van elementen uit de culturen van de nieuwkomers in ons land. Omgekeerd is het ook niet duidelijk, in elk geval niet evident, dat de nieuwkomers van hun kant zo gecharmeerd zijn van het eigene van de Nederlandse cultuur. Niettemin, de invloed van de Nederlandse cultuur op de nieuwkomers – en zeker op hun kinderen, die hier schoolgaan en hier vriendjes maken – is oneindig veel groter en dwingender dan omgekeerd. De Nederlandse cultuur, als onderdeel van de modern-seculiere, universalistisch denkende en individualistisch georiënteerde cultuur van de westerse wereld, is inschikkelijk als het erom gaat ruimte te laten aan de wensen van minderheden (hun eigen culturen kennen zelf een dergelijke inschikkelijkheid meestal niet of veel minder), maar dat gebeurt op basis van een van de dragende principes van de westerse cultuur: het principe van de individuele vrijheid.

Mede door haar hoge graad van abstractie is de westerse cultuur zelf relatief immuun voor meer concretistische invloeden van buitenaf. Simpel gezegd, als in een bepaalde moslimtraditie van vrouwen buitenshuis een bedekt hoofd wordt verwacht, kan de westerse cultuur dat accepteren als een persoonlijke keuze van moslimvrouwen, althans voor zover ze dat inderdaad zelf willen. De problemen ontstaan zodra de traditie een dwang wordt tegen de zin van betrokken vrouwen of zover gaat, dat bijvoorbeeld de integriteit van de persoon of de rechten van het individu in gevaar komen (vrouwenbesnijdenis is daar een klassiek voorbeeld van, maar ook uithuwelijking van kinderen). Aangenomen mag worden, dat ook een volledige sluier als maatschappelijk onaanvaardbaar zou worden beleefd, al zal dat waarschijnlijk rationeel beargumenteerd moeten worden met een verwijzing naar de gevaren die dat in het verkeer oplevert.

Tot nu toe zijn er nauwelijks aanwijzingen dat de culturen die de verschillende groepen allochtonen meebrengen naar Nederland, betekenis hebben of uitstraling verwerven buiten de eigen oorspronkelijke cultuurkring. Natuurlijk kan hier gewezen worden op

de waardering voor ‘andere’ muziek of een ‘andere’ manier van koken, maar opnieuw, vanuit de westerse cultuur gezien is dat nooit meer dan een aanbieding extra in een al meer dan volle supermarkt van consumptieve mogelijkheden. Het is aardig, maar niet belangrijk (daarom is de keuze op dit gebied ook zo vrij), terwijl uit de reacties van allochtone cultuurdragers soms blijkt dat de overname van bijvoorbeeld westerse muziek- of dansvormen niet alleen niet prettig gevonden wordt, maar ook belangrijk genoeg is om een moreel probleem van de eerste orde te kunnen zijn. Het gaat dan niet meer om een individuele vrijheid van keuze, maar om een conflict tussen het eigene dat waardevol is en het andere, dat letterlijk waardeloos is. Wat vanuit de westerse cultuur gezien perifeer is, kan vanuit een andere positie gezien om het hart van de eigen cultuur gaan. Het omgekeerde is natuurlijk ook mogelijk.

Cultuur delen en meedelen

Anders dan de goederen waarvan in ‘De Uitdaging’ sprake is, zijn cultuurgoederen in de strikte zin van het woord geen sociale goederen. Ze onttrekken zich aan het principe van de verdelende rechtvaardigheid, er kan geen pakket van gevormd worden, ze kunnen niet pondsgewijs verdeeld of toegewezen worden. Niettemin vallen cultuurgoederen niet per definitie buiten het bereik van beleidsinspanningen: zo kan men de inburgeringsprogramma’s zien als een gedwongen aanvaarding van door de Nederlandse overheid voor elke burger wenselijk geachte cultuurgoederen. Cultuur wordt dan niet verdeeld, maar in de beide betekenissen van het woord ‘meegedeeld’. Cultuur delen betekent de cultuurkring uitbreiden met nieuwe cultuurdragers. Bij de tweede generatie is dat overduidelijk het geval, zelfs als men op het eerste gezicht lijkt te kiezen voor de tradities van de eigen cultuur. Cultuur is op zichzelf ook geen schaars goed, maar een vorm van persoonlijk kapitaal, die mede via schaarse goederen als bijvoorbeeld onderwijs kan of in geval van leerplicht moet worden verworven. Waar in de Forumomschrijving multiculturaliteit vooral het karakter heeft van een gelijkberechtiging van mensen uit verschillende culturen, gaat het in de SCP-omschrijving niet om gelijke maatschappelijke uitgangspunten, maar om verschillen in uitgangspunten, die zich in principe aan beleid onttrekken.

‘Culturen zijn niet democratisch van nature,’ zo stelt het Sociaal en Cultureel Rapport en dat heeft verstrekkende gevolgen. Iedere cultuur vindt zichzelf de beste en stelt zichzelf als norm. Culturen fungeren voor de dragers van die cultuur als systemen van plaats- en positietoewijzing. In hoeverre dat ook effect heeft op anderen dan de vertegenwoordigers van de eigen cultuur, heeft zowel te maken met het prestige van de ‘concurrerende’ cultuur als met de machtsverhoudingen over en weer. De Romeinen waren machtiger dan de Grieken, maar het prestige van de Griekse cultuur maakte het voor hen aantrekkelijk en gemakkelijk veel van die cultuur over te nemen. De Amerikanen hebben zich lang – en in sommige opzichten nog wel – georiënteerd op ‘Europa’, maar inmiddels is de invloed omgekeerd al veel sterker. Pogingen om die invloed tegen te gaan met verbodsbepalingen, blijken nauwelijks werkzaam. De stimulering van ‘eigenheid’ blijkt wel effectief te kunnen zijn. Nederlandstalige popmuziek heeft zich mede dankzij de systematische steun van enkele commerciële radiozenders een eigen publiek weten te verwerven.

De samenhang tussen maatschappelijk prestige en cultureel prestige ligt van geval tot geval verschillend, maar duidelijk is wel dat de allochtone groepen in Nederland qua maatschappelijk noch qua cultureel prestige hoog scoren. Dat is extra pijnlijk als hun eigen cultuur – zoals bijna elke cultuur in meer of mindere mate doet – op de eigen positie juist hoog waardeert en de positie van degenen die het feitelijk voor het zeggen hebben laag waardeert. De problemen in de omgang tussen groepen Marokkaanse jongens en Nederlandse meisjes of de weigering een vrouw een hand te geven in een situatie die dat in het kader van de Nederlandse omgangscultuur dwingend voorschrijft, zijn typisch voorbeelden van de conflicten die dan kunnen ontstaan. Die conflicten zijn heel pijnlijk en kunnen met een beroep op cultuurrelativisme wel verklaard, maar niet opgeheven worden. Weigeren iemand die daar ‘recht’ op heeft een hand te geven – omdat het een vrouw is – is in het kader van de Nederlandse cultuur weinig minder dan een diepe en zeer persoonlijk gevoelde belediging. Geen uitleg kan het gevoel gekrenkt te zijn opheffen: wij zijn onze cultuur.

Twee aspecten maken de kans op allochtone invloed op de Nederlandse cultuur nog kleiner dan normaal al het geval zou zijn. Allereerst gaat het natuurlijk niet om de allochtone cultuur tegenover de autochtone cultuur, maar om een grote groep verschillende en niet of nauwelijks met elkaar samenhangende culturen tegenover een naar verhouding toch zeer uniforme en dominante Nederlandse cultuur. In politieke termen zou je kunnen zeggen, een zeer verdeelde oppositie tegenover één regeringspartij met de absolute meerderheid. Dat wordt dus nooit wat.

Wel heel weinig cultureel kapitaal

Naast een kwantitatief probleem is er ook een kwalitatief probleem. De meeste allochtonen in Nederland – impliciet is de definitie ook altijd zo, dat het bijna een bepalend kenmerk is – hebben weinig, vaak zelfs helemaal geen opleiding genoten, behoren in hun eigen land tot de laagste sociale klassen of stammen uit gebieden waar het leven nog bepaald wordt door de relatief eenvoudige structuren van het stamverband en de familieverbanden. Veel van de Marokkanen in Nederland spreken uitsluitend een dialect van een taal die zelf ongeschreven is gebleven, veel Turken komen uit arme plattelandsgebieden met nauwelijks meer dan een ‘subsistence economy’. Het zijn allemaal geen houders van grote culturele kapitalen, die hierheen zijn gekomen om hun geestelijke rijkdommen te verspreiden. Het is een tocht geweest naar de vleespotten van Egypte en wie zich daar eenmaal aan gelaafd heeft, vindt in de eigen cultuur – ook in de religieuze kant daarvan – meestal maar weinig om verder op voort te gaan. Bovendien is wat er aan cultureel kapitaal is, meestal maar zeer beperkt inzetbaar in een modern westers land.

Iedere serieuze sterkte-zwakteanalyse laat zien dat in Nederland de kansen op een multiculturele samenleving in de zin van een algemene vermenging van culturen bijzonder klein moeten worden geacht. Eigenlijk is alleen voor de allochtonen zelf het concept van een multiculturele samenleving een reële en zelfs onvermijdelijke optie: zij zullen niet anders kunnen doen dan hun eigen cultuur een verbinding aan te laten gaan met de dominante cultuur. Zelfs wie dat in de eerste generatie voor zichzelf nog afwijst, zal bij de tweede generatie toch getuige zijn van dit proces. Sociale isolatie ten opzichte van de

Nederlandse samenleving – zoals veel Chinezen lang hebben kunnen volhouden – zal dat proces wat kunnen vertragen, maar uiteindelijk is er geen keus. Juist dat wat in het startdocument van Forum gezien wordt als het kenmerk van een multiculturele samenleving, zal het einde van het multiculturele leven van de allochtonen in Nederland betekenen. Naarmate hun plaats in de samenleving ‘volwaardiger’ wordt, zal blijken dat ze ook steeds voller zijn van de waarden van de Nederlandse samenleving en in die zin dus ook steeds beter geassimileerd zullen zijn. Forum is net zozeer tegen segregatie als tegen assimilatie, maar zowel het een als het ander lijkt mij een gevecht tegen het weer. Je kunt je ertegen wapenen, maar het is nog altijd erg moeilijk het te veranderen. Ik ben nog wat terughoudender en voorlopig meer geïnteresseerd in het maken van een zo goed mogelijke weersvoorspelling.

Multicultureel in een monocultuur

Een multicultureel bestaan zal het tijdelijk lot van allochtonen zijn en zeker niet zonder spanningen, zowel psychisch als sociaal, blijven. De oudere generaties hebben het er moeilijk mee en de eigen cultuur is ‘van huis uit’ – dat geldt zeker voor de Turken en Marokkanen, niet voor de Surinamers en Antillianen – geneigd de deur dicht te houden voor invloeden van buitenaf. Het multiculturele verlangen wordt opmerkelijk genoeg het duidelijkst verwoord door autochtonen en moet niet als een waarde op zich gezien worden, maar als uitdrukking van centrale waarden van onze eigen cultuur. Gelijkheid, vrijheid, rechtvaardigheid, gemeenschappelijkheid zijn de woorden die daarbij horen en die ook in enigerlei vorm in het startdocument van Forum zijn terug te vinden.

Bij dat alles moet men zich wel realiseren dat echte multiculturaliteit niet de uitkomst is van onderhandelingen en ook niet noodzakelijk het karakter hoeft aan te nemen dat ieder van de partijen wenst. Het is als met het bekende huwelijk tussen het fotomodel en het genie: het kind uit die verbintenis kan mooi en intelligent, maar evengoed lelijk en dom zijn. Wat de autochtone woordvoerders van een multiculturele samenleving graag zien is ‘the best of both worlds’. Het is misschien wat al te simplistisch te zeggen dat dit meestal neerkomt op onze waarden en normen en hun eten en muziek, maar het is zeker niet onjuist te stellen dat het omgekeerde in elk geval nooit bedoeld wordt. Niemand wil Turkse opvoedingsmethoden in Nederland introduceren en niemand staat te juichen bij de Marokkaanse visie op de vrouw.

Cultuur is niet onderhandelbaar, maar wel overdraagbaar en trouwens ook ‘achterlaatbaar’, wat wil zeggen, dat bewust afscheid genomen kan worden van cultuurelementen die niet meer passen bij een nieuwe identiteit, een nieuwe leefstijl of simpelweg een nieuwe sociale situatie. In de hoogtijdagen van het Nederlandse kolonialisme was de invloed die Nederlanders vooral op Java ondergingen van de Indische cultuur misschien wel groter en blijvender dan de invloed van de Nederlandse cultuur op de Javanen. Het was lang zelfs niet de bedoeling dat zij zich al te zeer met de Nederlandse cultuur zouden identificeren, aanvaarding van het Nederlandse gezag was voldoende. Interessant is ook dat de grote stroom Nederlanders die in de jaren vijftig naar Canada, Australië en Nieuw-Zeeland vrijwel geheel opgegaan is in de daar bestaande Angelsaksische cultuur en nauwelijks culturele sporen heeft nagelaten, laat staan dat er van enige eigen vormgevende kracht op de cultuur van het nieuwe land sprake is geweest. Wat er aan Nederlandse

cultuurelementen is overgebleven, is volstrekt marginaal (de viering van Sinterklaas en Koninginnedag, een onuitroeibare hang naar hagelslag en zoute drop, dat soort dingen). Men heeft in de meeste gevallen heel bewust, met name met het oog op de toekomst van de kinderen, zeer snel de cultuur van het gastland overgenomen en de eigen cultuur achter zich gelaten. De situatie van de meeste allochtonen in Nederland is in feite niet anders, al is er zeker in veel gevallen veel minder sprake van een bewuste en gewilde assimilatie in het nieuwe land. Dat is dan ook precies het probleem aan het worden en dat is ook de reden dat begrippen als ‘tweede’ en ‘derde’ generatie helaas nog steeds zinvol zijn als verwijzing naar specifieke aanpassingsproblemen.

Ook de Nederlandse cultuur verandert

Culturen veranderen en zeker ook de Nederlandse cultuur – voor zover daar al in enkelvoud sprake van is – is zeer sterk veranderd in de loop van de laatste 25 jaar. Ontzuiling, individualisering, informalisering en internationalisering hebben voor een heel ander zelfbeeld en een heel andere identiteit als natie gezorgd. Voor een deel gaat het om een autonome ontwikkeling van de eigen cultuur, voor een deel ook om de overname van aantrekkelijke elementen uit andere culturen, in het bijzonder de Amerikaanse. Nog onvoldoende bestudeerd en zeker onderschat is de rol die vertegenwoordigers van sociale en culturele minderheden juist bij de import en de overdracht spelen. De Indische Nederlanders uit de jaren vijftig hadden van huis uit al veel meer entree tot de Amerikaanse jeugdcultuur van die tijd (muziek, kleding) en hebben bijvoorbeeld via de beroemde Haagse rockbandjes uit die tijd een grote rol gespeeld bij de acceptatie ervan. Nu valt op dat vooral Creools-Surinaamse en Antilliaanse jongeren een voorbeeldfunctie vervullen voor een hele generatie, niet zozeer in de vorm van een oorspronkelijke eigen inbreng, als wel als medium, als voorlopers in de aanvaarding van nieuwe modes, sporten of muziek.

De aantrekkingskracht van de Amerikaanse cultuur is groot, voor autochtonen en allochtonen, en dat kan van de Nederlandse cultuur niet in dezelfde mate gezegd worden. Ook dat is een gegeven, dat het perspectief van een multiculturele samenleving voor de allochtone partijen in ieder geval niet erg aantrekkelijk maakt. Men waardeert de eigen cultuur en heeft grote bewondering voor wat de Amerikaanse cultuur biedt – vaak wat gehinderd toch door een politieke ambivalentie ten opzichte van de enig overgebleven supermacht – maar het blijft moeilijk een positieve houding in te nemen tot de Nederlandse cultuur, die ook zelf de invloed van de Amerikaanse ondergaat. Turken en Marokkanen hebben voor hun komst naar Nederland ook geen enkel beeld van de Nederlandse cultuur, terwijl Surinamers en Antillianen daar wel een beeld van hebben, maar dat wordt dan juist weer getekend door ambivalentie. Toch is het duidelijk dat degenen die succes hebben in Nederland juist degenen zijn die voor de (bijna) volledige deelname aan de Nederlandse cultuur kiezen. Dat laat nog een behoorlijke ruimte voor een eigen invulling, maar het is uiteindelijk dezelfde keuze die de Nederlandse migranten in de jaren vijftig gemaakt hebben.

Uiteraard hebben destijds de fysieke onmogelijkheid om ‘even’ terug te gaan naar het land van herkomst of via de schotelantenne dagelijks te kunnen volgen wat er in het vaderland gebeurt, gevoegd bij een spreiding van de migranten over het grote, nieuwe

land, er zeker toe bijgedragen dat men zich noch aan de illusie van een tijdelijk verblijf noch aan de geborgenheid van de eigen groep kon toevertrouwen. Er was geen keus en men wist dat, en met name dat laatste is het verschil met nu.

'Was Nederland nog maar verzuild!'

Nederland heeft het lang moeilijk gehad met het bepalen van een beleid ten opzichte van de nieuw binnengekomen groepen. Alleen al de onzekerheid over de rol van het Nederlands in het leven van de allochtonen is in dat opzicht tekenend. De verplichte invoering van een inburgeringstraject is wat dat betreft nu eindelijk een duidelijke keuze, waar ook niet meer op teruggekomen moet worden: wie in Nederland wil wonen en werken, zal zich de Nederlandse taal eigen moeten maken en een zekere vertrouwdheid met de Nederlandse cultuur en samenleving moeten ontwikkelen. Zeker voor mensen uit een traditionele plattelandscultuur of met een sterk islamitische achtergrond kan het heel moeilijk zijn de modern-westerse levensstijl als in zichzelf moreel waardevol te accepteren, maar bij alle begrip daarvoor lijkt het me toch dat op dit moment aan beledigingen in woord en gedrag door allochtonen wel erg gemakkelijk voorbijgegaan wordt. Wie dat doet, neemt zijn eigen cultuur of de nieuwe landgenoot niet serieus.

De spanning die de confrontatie met een modern-westerse cultuur oproept leidt weleens tot de verzuchting dat het wat dat betreft wel jammer is dat Nederland geen verzuilde en christelijke samenleving meer is. De verschillen in leefstijl met veel van de huidige groepen allochtonen zouden kleiner zijn geweest en er zou een organisatorisch kader voor de belangenbehartiging gereed hebben gelegen. Er zou dan in Nederland in elk geval een islamitische zuil en een hindoeïstische zuil gevormd hebben kunnen worden. Bovendien zou bij een intact zijn van de oude zuilenstructuur veel van de nu vooral onder moslims vigerende opvattingen gemakkelijker en vanzelfsprekender een plek in de samenleving gevonden hebben, anders gezegd, in de Nederlandse cultuur op convergerende opvattingen gestoten zijn. Denk aan de scheiding tussen de seksen in opvoeding en onderwijs, de rolverdeling tussen man en vrouw, de hoge waardering voor gezin en familie, het belang dat wordt toegekend aan bescheidenheid, zelfopoffering en beleefdheid, om maar enkele aspecten te noemen die in een samenleving waarin individualiteit en zelfontplooiing kernwaarden zijn geworden, aan betekenis hebben ingeboet.

De gedachte dat de integratie van allochtonen gemakkelijker en harmonischer zou verlopen als de verzuilde structuur van de samenleving nog intact zou zijn, lijkt me niet erg houdbaar. De verzuiling is in Nederland zelf nooit compleet geweest – vooral katholieken en gereformeerden en voor de oorlog de socialisten hadden belang bij verzuiling – en ook onder de allochtonen zijn er grote groepen voor wie een levensbeschouwelijke organisatie van alle aspecten van het leven allerminst een vanzelfsprekende zaak is. Bovendien is het succes van de verzuiling afhankelijk geweest van twee factoren, die beide niet meer aanwezig zijn. De verzuilde structuur kon nationaal gezien alleen functioneren bij de gratie van het feit dat hij aan de toppen open was. Boven de zuilen lag een verbindend tympanon van de verzuilde elites, die met elkaar afspraken maakten. Dat was des te gemakkelijker, omdat de zuilen onderling wel heterogeen waren in hun opvattingen, maar eigenlijk opvallend homogeen waren qua samenstelling en leefstijl. De zuilenstructuur leidde niet tot een strijdcultuur of tot een maatschappelijk conflict, omdat

binnen iedere zuil in principe alle sociale lagen vertegenwoordigd waren en iedere sociale laag op zichzelf zich gemakkelijk kon herkennen in de leefstijl van een vergelijkbare sociale laag in een andere zuil.

De verschillende groepen allochtonen in Nederland beschikken niet over door henzelf algemeen erkende en ook voor anderen gemakkelijk herkenbare elites. Men is vaak intern zeer verdeeld en ten opzichte van elkaar soms ook nog antagonistisch ingesteld. Zelfs al zou Nederland nog de traditionele verzuilde structuur kennen, dan nog zou het tympanon niet gemakkelijk verrijkt kunnen worden met nieuwe elites. Daar komt nog bij dat de sociale gelaagdheid van de allochtone groeperingen in het geheel niet lijkt op die van Nederland als geheel. Het overgrote deel van de allochtonen – dat geldt zeker voor de Marokkanen, het grootste deel van de Turken en een belangrijke groep Antillianen – behoort tot de laagste sociale lagen van de samenleving. Verzuiling zou dan kunnen ontaarden in de vorm van een sociale ‘onderklasse’, een situatie die door niemand wenselijk wordt geacht. Ten slotte mag niet vergeten worden dat de verzuiling alleen kon ontstaan in een omgeving waarin men al eeuwen gewend was tegenstellingen en belangenconflicten zo te organiseren dat de uiteindelijke uitkomst voor alle partijen aanvaardbaar zou zijn. Consensus als dragend cultuurkenmerk is geen vanzelfsprekendheid, maar het resultaat van een civilisatieproces, dat zo oud is als onze geschreven geschiedenis.

Een alternatief voor het multiculturele ideaal?

Een multiculturele samenleving is principieel niet mogelijk in de vorm waarin die door de voorstanders gewenst wordt, een verzuilde samenleving is niet langer meer mogelijk en levert ook niet het resultaat op dat daarvan verwacht wordt. Het Sociaal en Cultureel Rapport 1998 blijft wat impliciet als het gaat om de schets van een wenselijke en mogelijke toekomst. De analyse ten aanzien van de multiculturele optie is kritisch en er is weinig twijfel over dat vooral integratie met als uiteindelijke uitkomst assimilatie, wat overigens niet gelijk hoeft te staan met het verlies van iedere vorm van culturele eigenheid, als een goed uitgangspunt voor de toekomst wordt gezien. De weg daar naartoe is minder duidelijk en er is ook nog geen analyse gemaakt van de mogelijkheden om uitgaande van de kenmerken van de huidige structuur en cultuur van de Nederlandse samenleving de wegen te verkennen die zowel recht doen aan de wens naar een zekere culturele eigenheid van de verschillende allochtone groepen zelf – tot uitdrukking komend in het verzet van Forum tegen assimilatie – als aan de wens van de autochtone bevolking een sociaal conflict te voorkomen – gesymboliseerd in de afwijzing door Forum van segregatie van allochtonen.

Een aanknopingspunt kan gezocht worden in de veranderingen die de Nederlandse samenleving in het laatste kwart van deze eeuw zelf heeft doorgemaakt. Van de opvallend verticale gelaagdheid van de zuilenstructuur, waarbij de segregatie tussen de zuilen sociaal ongevoelig kon blijven door de gelijke opbouw van iedere zuil en de hoge mate van overeenkomst in leefstijl tussen de zuilen, zijn we naar een veel meer horizontaal gelaagde samenleving overgegaan. De sociale verschillen zijn kleiner geworden en niet langer is de levensbeschouwing de ordenende factor van het bestaan als geheel. Er is meer ruimte gekomen voor individuele verschillen en de verschillende levensgebieden

zijn ook steeds meer onafhankelijk van elkaar geworden, aangestuurd vanuit heel verschillende principes, die door het individu in de organisatie van het eigen leven in balans moeten worden gehouden.

In het begin van de jaren zeventig heeft de Utrechtse hoogleraar sociologie, Piet Thoenes, de bedenker van het begrip verzorgingsstaat en iemand die nog altijd graag beschouw als een van mijn leermeesters in de sociologie. In een van zijn meer utopische beschouwingen, opgenomen in essaybundel 'Van wetenschap tot utopie. Opstellen voor overmorgen' (1976) heeft hij de gedachte opgeworpen van een onderscheid tussen een A- en een B-cultuur. Van de A-cultuur, bepaald door politiek en economie, maken we in de een of andere vorm allemaal deel uit. Het is ondenkbaar dat iedereen daar zijn 'eigen alternatieffe' bedenkt, maar in de B-cultuur – 'leefstijl' zouden we nu zeggen, al nam Thoenes het begrip zeker wat ruimer – is er een grote mate van individuele vrijheid in de vormgeving van het eigen leven. De opkomst van de jeugdcultuur en de tegencultuur, de proliferatie van opvattingen over wat de elementen van een 'goed' leven zijn, hebben Thoenes zeker geïnspireerd tot deze gedachte.

Mijn bezwaar destijds tegen deze constructie – postmodern avant la lettre zou je kunnen zeggen – was dat het uiteindelijk toch de gemeenschappelijke A-cultuur is die bepaalt wat de grenzen van de B-cultuur zijn. Dat zou een conflict kunnen opleveren met een 'B'-cultuur die zichzelf juist als A-cultuur ziet. Het probleem van de multiculturele samenleving wordt hier op een andere manier opnieuw zichtbaar: wie bepaalt welke elementen in de nieuwe gemengde cultuur worden opgenomen en welke niet? Dat is voor niemand een neutrale uitkomst, maar een vraagstuk dat van het begin af aan wordt beheerst door juist die normen en waarden, waar men niet over kan onderhandelen. De spanning in de verhouding tussen A-cultuur en B-culturen is alleen oplosbaar in termen van macht en onmacht.

A-, B- en C-cultuur

Kijkend naar de ontwikkelingen van de laatste 25 jaar denk ik dat er alle aanleiding is Thoenes' idee opnieuw op te pakken en zelfs nog wat uit te breiden. Ik denk dat we onderscheid kunnen maken tussen een A-, een B- en een C-cultuur in onze samenleving. Dat onderscheid kan ons naar mijn mening helpen een beter beeld te krijgen van wat multiculturaliteit wel en niet kan inhouden en vooral ook op welke manier de afstand tussen segregatie en assimilatie zinvol overbrugd zou kunnen worden.

Tot de A-cultuur reken ik de algemene en openbare cultuur, die maatgevend is voor iedereen in de Nederlandse samenleving. Het is de cultuur die tot uitdrukking komt in de Grondwet en de waarden en normen omvat, die tot de vanzelfsprekendheden van moderne, democratische samenlevingen zijn gaan behoren. Het gaat om de vrijheidsrechten en de sociale rechten, en alles wat daarvan afgeleid kan worden. Het gaat om heel algemene opvattingen over hoe het in de samenleving toe hoort te gaan en hoe de leden van de samenleving met elkaar om horen te gaan. Het zijn typisch de thema's die in SCP-onderzoek naar normen en waarden in de Nederlandse samenleving algemeen en hoog scoren in één richting. De A-cultuur is een monocultuur en is dat uit overtuiging ook steeds meer geworden. Politieke verschillen op dit gebied zijn er nauwelijks en de bereidheid om op dit punt inschikkelijk te zijn ten aanzien van anders gearde, dat

wil zegen orthodoxe of fundamentalistische opvattingen is bijzonder gering. Inschikkelijkheid kan hier niet ook zelf inschikkelijk zijn zonder zijn eigenheid te verliezen. De A-cultuur wordt algemeen gedeeld, heeft de macht en het gezag van de democratische legitimatie en is bij uitstek onderhandelbaar.

De B-cultuur wordt gevormd door het alledaagse leven van schoolgaan, werken en maatschappelijke participatie. Er is een zekere mate van vrijheid om daar al dan niet aan deel te nemen, maar de ontwikkeling is toch duidelijk in de richting van een zekere mate van betrokkenheid van ieder individu op deze gebieden en daarbij valt op, dat de oude verschillen tussen de sociale lagen en de seksen steeds kleiner zijn geworden. De A-cultuur breidt zich zelfs al over dit gebied uit in bijvoorbeeld wetgeving en beleid, dat de zelfstandige positie van vrouwen bij de verwerving van een inkomen bevordert en inmiddels zelfs bijna dwingend voorschrijft. Het emancipatiebeleid van de afgelopen twintig jaar laat zien hoezeer de staat een morele entrepreneur kan en kennelijk ook mag zijn als het gaat om de realisering van de idealen van de A-cultuur. Op zichzelf is dat geen nieuw verschijnsel, want ook de invoering van de leerplicht in de negentiende eeuw kan al als een uniformering van de B-cultuur op grond van een dwingend voorschrift uit de A-cultuur worden gezien. De schoolkeuze is vrij, de keuze voor wel of geen onderwijs is dat niet.

De B-cultuur kent een zekere mate van vrijheid, maar de grenzen daarvan worden zichtbaar in maatschappelijke conflicten en debatten. Typisch daarvoor zijn de 'hoofddoekjes'-discussies, waarin het natuurlijk niet gaat om het kledingstuk op zich, maar om wat dat symboliseert ten aanzien van de positie van de vrouw en de verhouding tussen de seksen. Het gaat niet om de persoonlijke vrijheid van meisjes en vrouwen buitenshuis – in de wereld van de B-cultuur dus – het hoofd te bedekken, maar om de plicht van alle vrouwen en meisjes dat te doen en de impliciete veroordeling van iedere vrouw die niet zo ver wil gaan, islamiet of niet.

De C-cultuur staat voor de individuele levensstijl, de vormgeving van het persoonlijk leven. Op dit gebied waren de regels in een burgerlijk en sterk door sociale controle bepaald land als Nederland traditioneel streng en gebonden aan leeftijd, klasse, sekse en beroep. Die uniformiteit heeft plaatsgemaakt voor een grote mate van vrijheid op heel veel terreinen van het leven: relativisering, seksualiteit, gezinsvorming, vrijetijdsbesteding, muziek, huishouding, kleding, enzovoorts. Hoewel de verschillen in leefstijl publiek vaak erg zichtbaar zijn en ook welbewust als identificerend verschil worden uitgedragen, gaat het hier toch om keuzes van mensen in hun hoedanigheid van privépersoon. In principe blijven deze keuzes zonder gevolgen voor het functioneren in het kader van de B- en C-cultuur, en omgekeerd worden zij ook niet geacht daar zelf weer invloed op te willen hebben.

Zolang iedereen zich kan vinden in de hiërarchische, maar toch dynamische ordening van A-, B- en C-cultuur zal er steeds sprake zijn van veranderingen en verschuivingen, maar niet van fundamentele conflicten. Daar is pas sprake van op het moment dat elementen uit de C-cultuur door de dragers daarvan als ook bindend voor de B-cultuur of de A-cultuur worden gezien. Dat is de schok die ontstaat als bij een opstootje blijkt dat de politiek niet meer als deel van dezelfde A-cultuur gezien wordt, maar als een absolute vijand. Dat is ook de schok die gevoeld wordt als vaders hun minderjarige dochters aan

onbekenden uithuwelijken of als de eer van de familie zo belangrijk is, dat daar ook levens voor kunnen worden geofferd.

Analyse of synthese?

Het onderscheid tussen A-, B- en C-cultuur is in eerste instantie analytisch bedoeld als een instrument om te kunnen beschrijven op welke punten zich met welke groepen en culturen problemen voordoen en wat het karakter van die problemen is. De gedachte is natuurlijk dat een analyse van de problemen helpt een weg te vinden naar een oplossing of naar de constatering dat er niet een oplossing mogelijk is die voor beide partijen bevredigend is. Het onderscheid is echter ook synthetiserend bedoeld, omdat het laat zien welke ruimte er feitelijk in onze samenleving is voor opvattingen die fundamenteel anders zijn dan de in Nederland nu algemeen geldende. Het is zeker niet toevallig dat het contrast met vooral islamitisch bepaalde opvattingen nogal groot is, maar voor een deel is dat ook het geval omdat de islam in zijn hele structuur duidelijk een uitgewerkt alternatief is voor het westerse joods-christelijk bepaalde denken. Antropologische studies onder etnische minderheden in Nederland hebben echter al laten zien dat de verschillen ook in kosmologisch minder uitgewerkte gevallen toch heel groot en heel conflictgevoelig kunnen zijn.

Het onderscheid tussen A-, B- en C-culturen kan behulpzaam bij het verduidelijken van wat de autochtone positie is. Het houdt een sterke relativisering van het multiculturele standpunt in, omdat dat maar zeer beperkt gelding blijkt te hebben – volop in de C-cultuur, maar zeer beperkt in de B-cultuur en in de A-cultuur eigenlijk helemaal niet. Dat geldt onverkort ook voor degenen die nu geneigd zijn een pleidooi voor een multicultureel standpunt te houden. Het onderscheid is ook een afscheid van een onvruchtbaar en uiteindelijk onaanvaardbaar cultuurrelativisme, dat wel onderscheid, maar geen verschil wil maken. Dat verschil is er wel en wordt door iedereen in de Nederlandse samenleving gevoeld op het moment dat als 'fundamenteel' of 'essentieel' beleefde waarden in het geding komen. Dat dit dan een conflict met door anderen op een heel andere manier als fundamenteel of essentieel beleefde waarden kan opleveren is een prijs die men in het algemeen wel bereid is daarvoor te betalen.

Kijkend naar het huidige Nederlandse beleid met het sterke accent op de inburgering van de allochtone burgers, kan gesteld worden dat hier de keuze al gemaakt is voor een niet onderhandelbaar achten van de waarden en normen van de A-cultuur, voor de overtuiging dat het voor de betrokkenen in alle opzichten beter is wanneer zij volledig kunnen participeren in de Nederlandse B-cultuur en voor de vrijheid om als C-cultuur het leven in eigen huis en eigen kring vorm te geven op de wijze die men op basis van levensovertuiging of traditie de beste vindt. Elke andere optie zal in de komende jaren ook steeds moeilijker te realiseren blijken te zijn, omdat het beeld van de allochtoon zelf ook zo snel aan het veranderen is. Het gaat allang niet meer alleen om vier grote, goed herkenbare en intern vergelijkbare groepen (Turken, Marokkanen, Surinamers, Antillianen), maar om tienduizenden mensen per jaar die individueel of in gezinsverband uit tientallen landen over de hele wereld verspreid naar Nederland komen. Elk idee van verzuiling of van multiculturaliteit in de zin van een vermenging van al die invloeden, maar ook van segregatie, zal dan onhoudbaar blijken te zijn. De grootste krachtsinspanning

die van de samenleving gevraagd wordt is de accommodatie van zoveel nieuwelingen; voor de nieuwelingen zelf zal er uiteindelijk geen andere zinvolle keuze zijn dan de integratie in de Nederlandse samenleving. Er is geen andere basis voor een succesvol bestaan op eigen kracht in ons land.

Dat alles laat de persoonlijke levensstijl onverlet, maar de plaats die deze maatschappelijk krijgt toegewezen zal in de meeste gevallen bescheidener zijn dan in het land van herkomst. De ontwikkeling zal er dan een zijn zoals die ook in de Verenigde Staten en de andere traditionele immigratielanden te zien is geweest: integratie in de samenleving met behoud van eigen kleur.

Elke andere keuze zal tot dubbele tweedelingen leiden: de succesvolle immigranten vervreemden zich van hun minder succesvolle lotgenoten en trekken weg uit de plaatsen en wijken waar zij zich verzameld hebben. De breuk in de groep zelf zal maatschappelijk ook sterk gevoeld worden, omdat de 'achterblijvers' ook in sociale en economische zin achterblijvers zullen worden.

Het beeld van de dubbele tweedeling wordt nu al zichtbaar in de houding van allochtone kamerleden, artsen, advocaten en kunstenaars: zij laten niet na te benadrukken dat zij er zeker niet alleen voor de eigen groep zijn. Zij ontkennen hun herkomst niet, maar willen er ook niet door beperkt worden.

Dit is een pleidooi voor inburgering, integratie en assimilatie, het is ook een pleidooi tegen de hoop op een multiculturele samenleving als uitdrukking van gelijke kansen van andere culturen om ook onze cultuur te kunnen bepalen.

Die kansen zijn niet gelijk en zelfs de grootste voorstanders zullen uiteindelijk niet echt willen dat ze gelijk zijn, omdat dat neer zou komen op willekeur en een onleefbaar waarden – en normenrelativisme. Zonder dat zal er al meer dan genoeg veranderen in Nederland de komende jaren.

Literatuur

- Aardoom, A. en D. de Kool (2006). De monarchie in een verenigd Europa. In: *Openbaar Bestuur*, januari 2006, p. 10-15.
- Baalen, C. van, en R. de Jong (red.) (2005). *Koningin Beatrix aan het woord. 25 jaar troonredes, officiële redevoeringen en kersttoespraken*. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Baalen, C. van en J.W. Brouwer (2005). De toespraken van Beatrix nader beschouwd. In: C. van Baalen en R. de Jong (red.), *Koningin Beatrix aan het woord. 25 jaar troonredes, officiële redevoeringen en kersttoespraken*, p. 11-53.
- Becker, J. en J. de Hart (2006). *Godsdienstige veranderingen in Nederland. Verschuivingen in de binding met kerken en de christelijke traditie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Becker, J.W. en H. de Wit (2000). *Secularisatie in de jaren negentig*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Bijl, Rob, Jeroen Boelhouwer, Mariëlle Cloin en Evert Pommer (red.) (2011). *De sociale staat van Nederland 2011*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Borst-Eilers, E. (1993). *Geneeskunde op recept. (oratie)* Amsterdam: UVA.
- Brinkgreve, C., J.H. Onland en A. de Swaan (1979). *De opkomst van het psychotherapeutisch bedrijf. Sociologie van de psychotherapie 1*. Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum.
- Broek, A. van den, Frans Huysmans, Jos de Haan en Koen Breedveld (2005). Cultuur, communicatie en sport. In: *Sociale staat van Nederland 2005*, p. 154-180. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Buruma, I. en A. Margalit (2004). *Occidentalisme. Het Westen in de ogen van zijn vijanden*. Amsterdam/Antwerpen: Atlas.
- Dekker, P., A. van der Horst, P. Koutstaal, H. Kox, T. van der Meer, C. Wennekers, T. Brosens en B. Verschoor (2009). *Strategisch Europa. Markten en macht in 2030 en de publieke opinie over de Europese Unie*. Den Haag: Centraal Planbureau/Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dijkhuis, J.J. (1994). Rogeriaanse psychotherapie. In: C.P.F. van der Staak, A.P. Cassee en P.E. Boeke (red.) (1994). *Oriëntatie in de psychotherapie*, p. 87-142. Houten/Zaventem: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Elsinga, E. en Y.W. van Kemenade (red.) (1999). *Van revolutie naar evolutie. Tien jaar stelselwijziging in de Nederlandse gezondheidszorg*. Utrecht.
- Fonds Psychische Gezondheid (2009). *Jaarverslag 2008*. Utrecht: Fonds Psychische Gezondheid.
- Grinten, T. van der en J. Kasdorp (1999). *25 jaar sturing in de gezondheidszorg: van verstedelijking naar ondernemerschap*. Den Haag.
- Haan I. de en J.W. Duyvendak (red.) (2002). *In het hart van de verzorgingsstaat*. Zutphen: Walburg Pers.
- Hirsi Ali, A. (2006). Samen tegen een nieuw totalitarisme. In: *de Volkskrant*, 3 maart 2006.
- Houwaart, E.S. (1991). *De Hygiënisten: arts, staat en volksgezondheid in Nederland 1840-1890*. Groningen.
- Jaspers, T., B. van Bavel, J. Peet (red.) (2010). *SER 1950-2010. Zestig jaar denkwerk voor draagvlak*. Amsterdam: Boom.
- Keuzenkamp, S. (2004). *Een EER voor de Levensloopregeling*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Korrelatie (2009). *Aktiviteitenverslag Stichting Korrelatie*. Utrecht: Korrelatie.
- Kuhn, Th. S. (1970). *The structure of scientific revolutions*. Chicago: University of Chicago Press.
- Leeuw, S. de (2002). National Identity and the Dutch Monarchy in Historical Fiction: Revisioning The Family on the Throne. In: N. Brügger en S. Kolstrup (red.), *Media History. Theories, Methods, Analysis*, p.175-193.

- Lieshout, H. van (red.), P. Kamphuis, F. Jellema en T. Wilthagen (2005). *Postinitiële scholing: van patstelling naar pact*. Tilburg: OSA.
- Luhmann, N. (1982). *Liebe als Passion. Zur Codierung von Intimität*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Luhmann, N. (1973). *Vertrauen. Ein Mechanismus der Reduktion sozialer Komplexität*. Stuttgart: Ferdinand Enke Verlag.
- Maas, P.J. van der, en J.P. Mackenbach (red.) (1998). *Volksgezondheid en gezondheidszorg*, Utrecht.
- Merens, A. en B. Hermans (2008). *Emancipatiemonitor 2008*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Merton, R. K. (1967). *On sociological theory*. New York: Free Press.
- Meurs, P. (2008). Sociaal vertrouwen: een kwestie van durf. In: *Eerste Verweij-Jonker/SER lezing*, p. 10-23. Den Haag/Utrecht: SER/Verweij-Jonker instituut.
- Ministerie van Vreemdelingenzaken en Integratie (2005). *Jaarnota Integratiebeleid*. Den Haag: ministerie van Vreemdelingenzaken en Integratie.
- Mooij, A. (2004). Geen paniek! Aids in Nederland 1982-2004. In: *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*. Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Rijn, A. van en A. Zorlu (2005). Inburgering. In: *Jaarrapport Integratie*. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau/Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatie Centrum/Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Roes, Th. (red.) (2001). *De sociale staat van Nederland 2001*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Roes, Th. (red.) (2005). *De sociale staat van Nederland 2005*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Ruwaard, D. en P.G.N. Kramers (1997). *Volksgezondheid Toekomst Verkenning 1997. De Som der delen*. Maarssen. SCP (1998). *Sociaal en Cultureel Rapport 1998. 25 jaar sociale verandering*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- SCP (2004). *Sociaal Cultureel Rapport 2004. In het zicht van de toekomst*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Muilenburg, J. (2008). *Een halve eeuw echte aandacht. 50 jaar telefonische hulpverlening in Nederland*. Rotterdam: Sensor.
- Noailly, J., D. Waagmeester, B. Jacobs, M. Rensman en D. Webbink (2005). *Scarcity of science and engineering students in the Netherlands*. Den Haag: Centraal Planbureau.
- Onderwijsraad (2003). *Werk maken van een leven lang leren*. Den Haag: Onderwijsraad.
- Oord, S. van den (2002). *Eeuwelingen. Levensverhalen van honderdjarigen in Nederland*. Amsterdam: Contact.
- Os, H. van (2004). Stillven in woelige tijden. In: B. Koopman (red.), *Rembrandtlezing 2004 -z.p.*, Het Financieele Dagblad/Vereniging Rembrandt, p. 9-33.
- Osta, J. van (1982). *De Europese Monarchie in de negentiende eeuw. Het Britse en Duitse model*. (dissertatie Rijksuniversiteit Utrecht). Den Haag: A.W. Sijthoff.
- Osta, J. van (1998). Onbarmhartige schijnwerpers. De opkomst van de Britse mediamonarchie. In: *Tijdschrift voor Mediageschiedenis*, jg 1, nr. 2, p. 10-34.
- Ours, J.C. van (1986). *Gezinsconsumptie in Nederland*. (proefschrift Erasmus Universiteit Rotterdam). Meppel: Krips Repro.
- Peil.nl/Maurice de Hond. NOS-Enquete Koningshuis (niet gepubliceerd)
- Prak, M. (2002). *Gouden Eeuw. Het Raadsel van de Republiek*. Nijmegen: SUN.
- Ridder, Josje den en Paul Dekker (2010). *Continu Onderzoek Burgerperspectieven 2010/2*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Ridder, Josje den, Lonke van Noije en Eefje Steenvoorden (2010). *Continu Onderzoek Burgerperspectieven, 2010/3*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- SCP (2004). *Emancipatiemonitor 2004*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- SER (2002). *Het nieuwe leren*. Den Haag: Sociaal-Economische Raad.
- Schenkeveld, R. (2004). Oranjobomen en hun betekenis. In: B. Koopman (red.) o.c., p. 35-52.
- Schilling, G. (2005). Geen verwondering zonder verklaringsdrang. In: *Illuster*, nr. 41, p. 6-9.
- Schwartz, W.B. (1998) *Life without disease. The pursuit of medical utopia*. Berkeley.
- Shilts, R. (1987). *And the band played on. Politics, people, and the AIDS epidemic*. New York: St. Martin's Press.
- Steenbergen, J. van en J. van Everdingen (red.) (2005). *Waar zouden we zijn zonder infecties? Essays over infectieziekten*. Alphen aan de Rijn: Belvedere/Medidact.
- Stichting van de Arbeid (2002). *Actieprogramma voor het leven lang ontwikkelen van competenties en kwalificaties*. Den Haag: Stichting van de Arbeid.
- Stolk, B. van en C. Wouters (1983). *Vrouwen in tweestrijd. Tussen thuis en tehuis*. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Swaan, A. de (1977). Over de sociogenese van de psychoanalytische setting. In: *De Gids*, jg. 140, nr. 4/5, p. 297-322.
- Swaan, A. de, R. van Gelderen en V. Kense (1979). *Het spreekuur als opgave. Sociologie van de psychotherapie 2*. Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum.
- Tamse, C.A. (2002). *Het Huis van Oranje en andere politieke mythen*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Thoenes, P. et al. (1984). *De crisis als uitdaging*. Amsterdam: Kobra.
- TNS NIPO (2004). Ons Koningshuis. (niet gepubliceerd)
- Vogels, Ria (2005). Onderwijs. In: *De sociale staat van Nederland 2005*, p. 46-76. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Webster, R. (1995). *Why Freud was wrong. Sin, science and psychoanalysis*. New York: Basic Books.
- Wijffes, H. (1998). De afstand tot de vorst. Media en monarchie in historisch perspectief. In: *Tijdschrift voor Mediageschiedenis*, jg. 1, nr. 2, p. 2-9.
- Wouters, C. (2008). *Informalising. Manieren en emoties sinds 1890*. Amsterdam: Bert Bakker.

Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau

Werkprogramma

Het Sociaal en Cultureel Planbureau stelt twee keer per jaar zijn Werkprogramma vast. De tekst van het lopende programma is te vinden op de website van het scp: www.scp.nl.

SCP-publicaties

Onderstaande lijst bevat een selectie van publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Deze publicaties zijn verkrijgbaar bij de boekhandel, of via de website van het scp. Een complete lijst is te vinden op www.scp.nl/publicaties.

Sociaal en Cultureel Rapporten

Betrekkelijke betrokkenheid. Studies in sociale cohesie. Sociaal en Cultureel Rapport 2008.

ISBN 978 90 377 0368-9

Wisseling van de wacht: generaties in Nederland. Sociaal en Cultureel Rapport 2010. Andries van den Broek, Ria Bronneman-Helmers en Vic Veldheer (red.). ISBN 978 90 377 0505 8

Een beroep op de burger. Minder verzorgingsstaat, meer eigen verantwoordelijkheid? Sociaal en Cultureel Rapport 2012. Vic Veldheer, Jedid-Jah Jonker, Lonneke van Noije, Cok Vrooman (red.).

ISBN 978 90 377 0623 9

SCP-publicaties 2012

- 2012-1 *Niet alle dagen feest. Nieuwjaarsuitgave 2012 (2012).* Paul Schnabel (red.).
ISBN 978 90 377 0598 0
- 2012-2 *Waar voor ons belastinggeld? Prijs en kwaliteit van publieke diensten (2012).* Bob Kuhry en Flip de Kam (red.). ISBN 978 90 377 0596 6
- 2012-3 *Jaarrapport integratie 2011 (2012).* Mérove Gijsberts, Willem Huijnk en Jaco Dagevos (red.). ISBN 978 90 377 0565 2
- 2012-4 *Bijzondere mantelzorg. Ervaringen van mantelzorgers van mensen met een verstandelijke beperking of psychiatrische problematiek (2012).* Y. Wittenberg, M.H. Kwekkeboom en A. H. de Boer. ISBN 978 90 377 0566 9
- 2012-5 *VeVeRa-1v. Actualisatie en aanpassing ramingsmodel verpleging en verzorging 2009-2030 (2012).* Evelien Eggink, Debbie Oudijk en Klarita Sadiraj. ISBN 978 90 377 0594 2
- 2012-6 *Van Anciaux tot Zijlstra. Cultuurparticipatie en cultuurbeleid in Nederland en Vlaanderen (2012).* Quirine van der Hoeven. ISBN 978 90 377 0583 6
- 2012-7 *Vraag naar arbeid 2011 (2012).* Edith Josten, Jan Dirk Vlasblom, Marian de Voogd-Hamelink. ISBN 978 90 377 0601 7
- 2012-8 *Measuring and monitoring immigrant integration in Europe (2012).* Rob Bijl en Arjen Verweij (red.) ISBN 978 90 377 0569 0
- 2012-9 *IQ met beperkingen. De mate van versandelijke handicap van zorgvragers in kaart gebracht (2012).* Isolde Woittiez, Michiel Ras en Debbie Oudijk. ISBN 978 90 377 0602 4
- 2012-10 *Niet te ver uit de kast. Ervaringen van homo- en biseksuelen in Nederland (2012).* Saskia Keuzenkamp (red.), Niels Kooiman, Jantine van Lisdonk. ISBN 978 90 377 0603 1
- 2012-11 *The Social State of the Netherlands 2011. Summary (2012).* Rob Bijl, Jeroen Boelhouwer, Mariëlle Cloin en Evert Pommer (red.) ISBN 978 90 377 0605 5

- 2012-13 *Sturen op geluk. Geluksbevordering door nationale overheden, gemeenten en publieke instellingen* (2012). Cretien van Campen, Ad Bergsma, Jeroen Boelhouwer, Jacqueline Boerefijn, Linda Bolier. ISBN 978 90 377 0608 6
- 2012-14 *Countries compared on public performance. A study of public sector performance in 28 countries* (2012). Jedid-Jah Jonker (red.). ISBN 978 90 377 0584 3
- 2012-15 *Versterking data-infrastructuur sport* (2012). Annet Tiessen-Raaphorst en Jos de Haan. ISBN 978 90 377 0613 0
- 2012-16 *De sociale staat van de gemeente. Lokaal gebruik van de scp-leefsituatie-index* (2012). Jeroen Boelhouwer (SCP), Rob Gilsing (Verwey-Jonker Instituut). ISBN 978 90 377 0612 3
- 2012-17 *Belemmerd aan het werk. Trendrapportage ziekteverzuim, arbeidsongeschiktheid en arbeidsdeelname personen met gezondheidsbeperkingen* (2012). Maroesjka Versantvoort en Patricia van Echtelt (red.). ISBN 978 90 377 0616 1
- 2012-18 *Monitor Talent naar de Top 2011* (2012). Ans Merens (red.) en Commissie Monitoring Talent naar de Top. ISBN 978 90 377 0610 9
- 2012-19 *Tevreden met pensioen. Veranderende inkomens en behoeften bij ouderen* (2012). Arjan Soede. ISBN 978 90 377 0572 0
- 2012-20 *Verzorgd uit de bijstand. De rol van gedrag, uiterlijk en taal bij de re-integratie van bijstandsonvangers* (2012). Patricia van Echtelt en Maurice Guiaux. ISBN 978 90 377 0614 7
- 2012-21 *De virtuele kunstkar. Cultuurdeelname via oude en nieuwe media* (2012). Nathalie Sonck en Jos de Haan. ISBN 978 90 377 0619 2
- 2012-22 *Op zoek naar bewijs. Evaluatieontwerpen onderwijsmaatregelen* (2012). Lex Herweijer en Monique Turkenburg. ISBN 978 90 377 0618 5
- 2012-23 *Startklaar voor vier jaar. Een verkenning van publieke prestaties voor de kabinetsformatie 2012* (2012). Evert Pommer (red.). ISBN 978 90 377 0640 6
- 2012-24 *Op afstand gezet. Een onderzoek naar de publieke opinie op verzoek van de Parlementaire Onderzoekscommissie 'Privatisering en verzelfstandiging'* (2012). Josje den Ridder en Paul Dekker. ISBN 978 90 377 0639 0.
- 2012-25 *Moslim in Nederland 2012* (2012). Mieke Maliepaard en Mérove Gijsberts. ISBN 978 90 377 0621 5
- 2012-26 *Statusontwikkeling van wijken in Nederland 1998-2010* (2012). Frans Knol. ISBN 978 90 377 0533 1
- 2012-27 *Maten voor gemeenten 2012. Prestaties en uitgaven van de lokale overheid in de periode 2005-2010* (2012). Evert Pommer, Ingrid Ooms, Ab van der Torre, Saskia Jansen. ISBN 978 90 377 0624 6
- 2012-28 *Op achterstand. Discriminatie van niet-westerse migranten op de arbeidsmarkt* (2012). Iris Andriessen, Eline Nievers en Jaco Dagevos. ISBN 978 90 377 0615 4
- 2012-29 *Particuliere initiatieven in ontwikkelingssamenwerking. Een casestudy naar nieuwe verbanden in de Nederlandse civil society* (2012). Esther van den Berg m.m.v. Irene de Goede. ISBN 978 90 377 0631 4
- 2012-30 *Worden wie je bent. Het leven van transgenders in Nederland* (2012). Saskia Keuzenkamp. ISBN 978 90 377 0625 3
- 2012-31 *Een beroep op de burger. Minder verzorgingsstaat, meer eigen verantwoordelijkheid? Sociaal en Cultureel Rapport 2012* (2012). Vic Veldheer, Jedid-Jah Jonker, Lonke van Noije, Cok Vrooman (red.). ISBN 978 90 377 0623 9
- 2012-32 *Meebetalen aan de zorg. Nederlanders over solidariteit en betaalbaarheid van de zorg* (2012). Sjoerd Kooiker, Mirjam de Klerk, Judith ter Berg en Yolanda Schothorst. ISBN 978 90 377 0628 4

- 2012-33 *Dichter bij elkaar. De sociaal-culturele positie van niet-westerse migranten in Nederland* (2012). Willem Huijnk en Jaco Dagevos. ISBN 978 90 377 0627 7
- 2012-34 *Armoedesignalement 2012* (2012). SCP en CBS. ISBN 978 90 377 0633 8
- 2012-35 *Emancipatiemonitor 2012* (2012). Ans Merens, Marijke Hartgers en Marion van den Brakel. ISBN 978 90 377 0630 7
- 2012-36 *Meldingen van discriminatie in Nederland* (2012). Iris Andriessen en Henk Fernee. ISBN 978 90 377 0643 7

SCP-publicaties 2013

- 2013-1 *Van pech en rampspoed. Nieuwjaarsuitgave 2013* (2013). Paul Schnabel (red.). ISBN 978 90 377 0611 6
- 2013-2 *Terecht in de jeugdzorg. Voorspellers van kind- en opvoedproblematiek en jeugdzorggebruik* (2013). Sander Bot (red.), Simone de Roos, Klarita Sadiraj, Saskia Keuzenkamp, Angela van den Broek, Ellen Kleijnen. ISBN 978 90 377 0629 1
- 2013-3 *Gezinnen onderweg. Dagelijkse mobiliteit van ouders van jonge kinderen in het combineren van werk en gezin* (2013). Marjolijn van der Klis (red.) ISBN 978 90 377 0568 3

SCP-essays

- 1 *Voorbeelden en nabeelden* (2005). Joep de Hart. ISBN 90 377 0248-1
- 2 *De stem des volks* (2006). Arjan van Dixhoorn. ISBN 90 3770265-1
- 3 *De tekentafel neemt de wijk* (2006). Jeanet Kullberg. ISBN 90 377 0261 9
- 4 *Leven zonder drukte* (2006). Tjirk van der Ziel met een naschrift van Anja Steenbekkers en Carola Simon. ISBN 90 377 0262 7
- 5 *Otto Neurath en de maakbaarheid van de betere samenleving* (2007). Ferdinand Mertens. ISBN 978 90 5260 260 8

Overige publicaties

- Hoe het ons verging... Traditionele nieuwjaarsuitgave van het SCP* (2010). Paul Schnabel (red.). ISBN 978 90 377 0465 5
- Wmo Evaluatie. Vierde tussenrapportage. Ondersteuning en participatie van mensen met een lichamelijke beperking; twee jaar na de invoering van de Wmo* (2010). A. Marangos, M. Cardol, M. Dijkgraaf, M. de Klerk. ISBN 978 90 377 0470 9
- Op weg met de Wmo. Journalistieke samenvatting door Karolien Bais*. Mirjam de Klerk, Rob Gilsing en Joost Timmermans. Samenvatting door Karolien Bais (2010). ISBN 978 90 377 0469 3
- NL Kids online. Risico's en kansen van internetgebruik onder jongeren* (2010). Jos de Haan. ISBN 978 90 377 0430 3
- Kortdurende thuiszorg in de AWBZ. Een verkenning van omvang, profiel en afbakening* (2010). Maaikeden Draak. ISBN 978 90 377 0471 6
- De publieke opinie over kernenergie* (2010). Paul Dekker, Irene de Goede, Joop van der Pligt. ISBN 978 90 377 0488 4
- Op maat gemaakt? Een evaluatie van enkele responsverbeterende maatregelen onder Nederlanders van niet-westerse afkomst* (2010). Joost Kappelhof. ISBN 978 90 377 0495 2
- Oudere tehuusbewoners. Landelijk overzicht van de leefsituatie van ouderen in instellingen 2008-2009* (2010). Maaikeden Draak. ISBN 978 90 377 0499 0

- Kopers in de knel? Een scenariostudie naar de gevolgen van de crisis voor huiseigenaren met een hypotheek* (2010). Michiel Ras, Ingrid Ooms, Evelien Eggink. ISBN 978 90 377 0498 3
- Gewoon anders. Acceptatie van homoseksualiteit in Nederland* (2010). Saskia Keuzenkamp. ISBN 978 90 377 0502 7
- De aard, de daad en het Woord. Een halve eeuw opinie- en besluitvorming over homoseksualiteit in protestants Nederland, 1959-2009* (2010). David Bos. ISBN 978 90 377 0506 5
- Werkloosheid in goede banen. Bijdragen aan de SCP-studiemiddag 2010* (2010). Patricia van Echtelt (red.). ISBN 978 90 377 0516 4
- Europa's welvaart. De Lissabon Agenda in een breder welvaartspectief en de publieke opinie over de Europese Unie* (2010). Harold Creusen (CPB), Paul Dekker (SCP), Irene de Goede (SCP), Henk Kox (CPB), Peggy Schijns (SCP) en Herman Stolwijk (CPB). ISBN 978 90 377 0492 1
- Maakt de buurt verschil?* (2010). Merové Gijsberts, Miranda Vervoort, Esther Havekes en Jaco Dagevos. ISBN 978 90 377 0227 9
- Mantelzorg uit de doeken* (2010). Debbie Oudijk, Alica de Boer, Isolde Woittiez, Joost Timmermans, Mirjam de Klerk. ISBN 978 90 377 0486 0
- Monitoring acceptance of homosexuality in the Netherlands* (2010). Saskia Keuzenkamp. ISBN 978 90 377 0484 6
- Registers over wijken* (2010). Matthieu Permentier en Karin Wittebrood (SCP), Marjolijn Das en Gelske van Daalen (CBS). ISBN 978 90 377 0499 0
- Data voor scenario's en ramingen van de GGZ* (2010). Cretien van Campen. ISBN 978 90 377 0494 5
- Continu Onderzoek Burgerperspectieven. Kwartaalbericht 2010. Deel 1* (2010). Paul Dekker, Josje den Ridder en Irene de Goede. ISBN 978 90 377 0490 7
- Continu Onderzoek Burgerperspectieven. Kwartaalbericht 2010. Deel 2* (2010). Josje den Ridder en Paul Dekker. ISBN 978 90 377 0507 2
- Continu Onderzoek Burgerperspectieven. Kwartaalbericht 2010. Deel 3* (2010). Josje den Ridder, Lonneke van Noijs en Eefje Steenvoorden. ISBN 978 90 377 0508 8
- Continu Onderzoek Burgerperspectieven. Kwartaalbericht 2010. Deel 4* (2010). Josje den Ridder, Paul Dekker en Eefje Steenvoorden. ISBN 978 90 377 0531 7
- Continu Onderzoek Burgerperspectieven. Kwartaalbericht 2011. Deel 1* (2011). Eefje Steenvoorden, Paul Dekker en Pepijn van Houwelingen. ISBN 978 90 377 0549 2
- Continu Onderzoek Burgerperspectieven. Kwartaalbericht 2011. Deel 2* (2011). Josje de Ridder, Paul Dekker en Pepijn van Houwelingen. ISBN 978 90 377 0564 5
- Burgerperspectieven 2011 | 3* (2011). Paul Dekker en Josje den Ridder. ISBN 978 90 377 0582 9
- Advies over het Wmo-budget huishoudelijke hulp 2012* (2011). Ab van der Torre, Saskia Jansen en Evert Pommer. ISBN 978 90 377 0573 7 (webpublicatie)
- Oudere migranten. Kennis en kennislacunes* (2011). Maaike den Draak en Mirjam de Klerk. ISBN 978 90 377 0597 3 (webpublicatie)
- Armoedesignalement 2011* (2011). CBS/SCP. ISBN 978 90 357 1870 8
- Burgerperspectieven 2011 | 4* (2012). Josje den Ridder, Jeanet Kullberg en Paul Dekker. ISBN 978 90 377 0593 5
- Burgerperspectieven 2012 | 1* (2012). Paul Dekker, Josje den Ridder en Paul Schnabel. ISBN 978 90 377 0607 9
- Burgerperspectieven 2012 | 2* (2012). Josje den Ridder en Paul Dekker. ISBN 978 90 377 0617 8
- Burgerperspectieven 2012 | 3* (2012). Paul Dekker, Pepijn van Houwelingen en Evert Pommer. ISBN 978 90 377 0622 2
- Burgerperspectieven 2012 | 4* (2012). Josje den Ridder, Paul Dekker en Mathilde van Ditmars. ISBN 978 90 377 0645 1